

Bolvári-Takács Gábor
Könyvek bővületében

Bolvári-Takács Gábor

Könyvek bűvöletében

Elemzések, bírálatok, kritikák

Zempléni Múzsza
Sárospatak, 2015

Tartalom

Előszó	9
I. Történelem és társadalom	11
Ortutay Gyula: Napló	13
Klaus-Jürgen Matz: Ki mikor uralkodott, kormányzott?	35
Szemere Bertalan és kora	42
Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa koncepciók	43
Popély Gyula: Felvidék 1914–1920	45
Kövics Emma: Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933	49
Pritz Pál: Pax Germanica	52
Fischer Ferenc: A megosztott világ	56
Oroszország és a Szovjetunió 20. századi története	59
Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló	62
Esterházy János emlékkönyv – Esterházy János: A kisebbségi kérdés	66
Somorjai Lajos: Megjártam a Don-kanyart	71
Borbándi Gyula: Magyar politikai pályaképek 1938–1948	76
Hódos György: Kirakatperek	78
Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói	80
Majerszky Klára: A Sántha-ügy	83
Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956	85
Veljko Mićunović: Tito követe voltam	88
1956. A forradalom kronológiája és bibliográfiája	91
Ember Judit: Menedékjog – 1956	93
Rendőrségi napi jelentések, 1956	94
Pataki diákok az '56-os forradalomban	97
Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány	100
Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963	102
Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban – A fogoly Bibó István vallomásai...	107
Történelmi utunk	111
Pozsgay Imre: 1989	112
Pozsgay Imre: Koronatanú és tettestárs	115
Kulcsár Kálmán: Két világ között	118

© Bolvári-Takács Gábor, 2015

ISBN 978-963-12-1964-7

Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány
Sárospatak, 2015

Felelős kiadó: Bordás István kuratóriumi elnök

www.zemplenimuzsa.hu

Nyomdai előkészítés és címlapterv: Tellingner András

Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

II. Művészet és politika	121	Kovács Bálint: Protestáns népfőiskolai mozgalom Magyarországon (1936–1948)	212
Kossuth-, Állami és Széchenyi-díjasok 1948–2008	123	A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek évkönyve 1989/1990	213
Magyar Örökség. Laudációk könyve I–II.	127	Acta Patakina II., III. és VII. kötetei	215
Színház és diktatúra a 20. században	130	Koncz Gábor: A közművelődés gazdasági kutatásának kezdetei Magyarországon 1974 és 1989 között	218
Eörsi László: „Megbombáztuk Kaposvárt”	133	Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008	221
Magyar filmlexikon – Veress József: A magyar film története	137	Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 11. és 12. kötetei	224
Bokor Pál: A siker helye Hollywood	142	Akadémiai kislexikon	227
Szilágyi Gábor: Tűzkeresztség	144	Kis Tamás: A magyar katonai szleng szótára	228
Szilágyi Gábor: Életjel – Sándor Tibor: Őrségváltás	146	Szín – Közösségi Művelődés (1996–2011)	229
Sándor Tibor: Őrségváltás után	149	Zempléni Múzsza (2001–2010)	234
Magyar filmográfia. Játékfilmek 1931–1997	151		
Hagyomány és újítás a táncművészetben... – Én, Maja Pliszeckaja	154	A közlemények első megjelenési helye	243
Nádasi Myrtil: Piruettek és ábrándok	158		
Bartók Béla Emlékház	161		
Boros Géza: Emlékművek '56-nak	164		
III. Jogélet, nevelés, művelődés	169		
Erdő Péter: Egyházjog	171		
Ködöböcz József: Finkey Ferenc élete és munkássága	174		
Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv	176		
Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932)	179		
A Debreceni Egyetem története 1912–2012	180		
A Debreceni Református Kollégium története	182		
A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata	184		
Pálfi József: Református felsőoktatás Erdélyben	188		
A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959	191		
A bolognai folyamat Közép-Európában	194		
Kozma Tamás: Erdei séta	196		
Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története	200		
Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság	206		
Ködöböcz József: Árvay József, a magyar népoktatásügy sárospataki apostola	209		
Maller Sándor: Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola	210		
Kovács Dániel: Móricz Zsigmond és Sárospatak	211		

Előszó

Könyvek között élek, mióta az eszemet tudom. Ezt láttam a szülői házban, ezt láttam a nagyszülőknél. Internet ide vagy oda: számomra máig a könyv a kézzel fogható valóság, a biztos tájékozódási pont, a hiteles információforrás.

Igyekeztem sokat olvasni és hamar elkezdtem írni. Gyakorta könyvkritikákat. Főleg bírálatokat, ritkábban terjedelmes elemzéseket, többször rövid ismertetéseket. Tematikailag arról, ami érdekelt, amiről volt mondanivalóm, s amely könyveket mások számára is fontosnak tartottam történelmi, politikai, jogi, művészeti, neveléstörténeti és közművelődési témakörökben.

E közleményeket gyűjtöttem össze a jelen kötetben az utóbbi bő negyedszázadból. Első próbálkozásaim a nyolcvanas évek végéről származnak, még egyetemi hallgató koromból. A recenziók, könyv- és folyóirat-ismertetések megjelenési helyei változatosak. Főként periodikákban publikáltam, mint *BUKSZ Budapesti Könyvszemle*, *Confessio*, *Debreceni Szemle*, *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, *Iskolakultúra*, *Jogtudományi Közöny*, *Közgazdasági Szemle*, *Kritika*, *Magyar Jog*, *Magyar Tudomány*, *Múltunk*, *Napút*, *Nyelvünk és Kultúránk*, *Palócföld*, *Partium*, *Sárospataki Füzetek*, *Széphalom – A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*, *Szín – Közösségi Művelődés*, *Színház*, *Táncművészet*, *Táncstudományi Közlemények*, *Valóság*, *Zempléni Múza*, *Zene–Zene–Tánc*. Kisebb részt heti- és havilapokban, mint *Egyetemi Élet* (Debrecen), *Köznevelés*, *Reformátusok Lapja*, *Sárospatak*.

Lehet-e tanulsága egy évvel ezelőtt megjelent recenzióknak? Azóta új forrásokat tárhattak fel, más művek bírálhatták felül az akkori álláspontokat, olykor maguk az ismertetett könyvek is újraíródtak szerzőjük által. Mégis úgy hiszem, nem felesleges a közreadás. A bírálat, azon túl, hogy segíthet megítélni az adott mű szakirodalmi helyét és szerepét, segíthet megérteni is keletkezésének korát és feltételeit. Történelmi léptékkal mérve aligha vitatható, mennyire fontos, hogy a mai kutató a releváns értékeléshez ne csak az általa használt feldolgozások tartalmát, hanem létrejöttük motívumait, körülményeit is ismerje.

A közzétett közel hetven recenzió és ismertetés eltérő hosszúságú. Többségük öt-tízezer karakternyi, van néhány hosszabb, de akad egymásfél flekkes is. Általában egyetlen műről szólnak, elvértve két vagy három kötetet ismertettem egy cikkben. Szövegükön nem változtattam, mint ahogy érintetlenül hagytam a hozzájuk tartozó jegyzetapparátust is, bár ennek alkalmazására annak idején – az adott orgánus közlési gyakorlatához igazodva – általában nem volt mód.

Írásaimat három fejezetbe soroltam, amelyeken belül hozzávetőleges tematikai sorrendet állítottam fel. A közreadás tehát nem műfaji, méretbeli vagy megjelenési meghatározottságú. Kivétel az Ortutay-bírálat, amelyet azért helyeztem el a kötet legelején, mert terjedelménél és alaposságánál fogva mércének tekintem a magam számára. A végére pedig két áttekintés került, folyóiratok – a *Szín* és a *Zempléni Múza* – évfolyamainak elemzéséről.

Az elmúlt két és fél évtizedben több kutatási pályázat segítette, hogy olyan témákkal foglalkozzam, amelyek kapcsán e könyvismertetések is megszülettek. Illő, hogy megnevezzem a projekteket támogató intézményeket: Országos Tudományos Kutatási Alap (F22374, F34338, K81672), Nemzeti Kulturális Alap, Magyar Mozgókép Alapítvány, Közép-Kelet Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Magyar Tudományért Alapítvány.

I. Történelem és társadalom

Ortutay Gyula: Napló¹

A *Napló*, s ami mögötte van

Azzal a tudattal vettük kézbe a néprajzkutató és művelődéspolitikus Ortutay Gyula *Naplóját*, hogy az efféle, személyes hangvételű írásművet szerzője általában nem a nyilvánosságnak szánja. S feltevésünkben nem is csatlakoztunk, hiszen bár publikált naplókkal a szépirodalomban és történeti-politikai irodalomban egyaránt találkozunk, Ortutay valóban nem e céllal készítette irományát. Az 1970-es évek elején azonban mégis azzal bízta meg a fiát, hogy a szobájában elrejtett dobozt őrizze meg, és halála után harminc évvel hozza nyilvánosságra. A doboz az 1938 és 1977 között írt feljegyzéseket tartalmazta.

Ortutay Tamás teljesítette a feladatot. A nemrég három kötetben megjelent *Napló* igazi kuriózum, abban az értelemben, hogy a Rákosi-, illetve a Kádár-korszak meghatározó értelmiségi politikusainak tollából ilyen részletességű és időbeli terjedelmű, ilyen őszintén kritikus és személyes írás még nem látott napvilágot. Talán Fodor András több részletben megjelent naplóját tekinthetjük hasonlóknak.² Fodor műve csak 1945-től indul, összterjedelmében mégis meghaladja Ortutayét. Van azonban két különbség. Egyrészt Fodor András irodalmár volt, költő, műfordító, esszéista. Naplóját tehát irodalmi műként fogalmazta meg, s ez kihatott megközelítés- és fogalmazásmódjára. Másrészt a napló időben legátfogóbb része még a rendszerváltozás előtt jelent meg, így az (ön)cenzúra valószínűleg működött. (Emiatt nem tekinthetjük igazán jó példának Illyés Gyula naplóját sem, amelyet felesége rendezett sajtó alá.³) Ortutay műve azonban cenzúrától mentes.

Az első kötetet öt rövid előszó vezeti be (I/5–14⁴). Először Ortutay Tamás emlékezik apjára, s meséli el a fent említett megbízást. Ezt követően két néprajzos és egy táncpedagógus idézi fel Ortutay emlékét. Ortutaynak az MTA Néprajzkutató Intézete megalapításáért folytatott küzdelmét, az egyetemen és az intézetben végzett munkáját méltatja

¹ Ortutay Gyula: *Napló*. Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Markó László. *Napló* I. 1938–1954. Alexandra Kiadó, Pécs, 2009; *Napló* II. 1955–1966. Alexandra Kiadó, Pécs, 2009; *Napló* III. 1967–1977. Alexandra Kiadó, Pécs, 2010.

² Fodor András: *A Kollégium*. *Napló*, 1947–1950. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991; Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.

1. kötet: *Napló* 1947–1960., 2. kötet: 1961–1971.; Fodor András: *A hetvenes évek*. Helikon Kiadó, Budapest, 1995. 1. kötet: *Napló* 1970–1972., 2. kötet: *Napló* 1973–1974.

³ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Válogatta, szerkesztette és sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

⁴ A *Napló* szövegrészeire a kötetszám és az oldalszám megadásával, rövidített formában hivatkozom.

Paládi-Kovács Attila, a hazai néprajztudomány ma legmagasabb tudományos fokozattal rendelkező művelője, az MTA rendes tagja, akadémiai osztályelnök, valamint Tátrai Zsuzsanna. Roboz Ágnes táncpedagógus, aki Ortutayné Kemény Zsuzsa mozdulatművész révén került kapcsolatba a családdal, néhány személyes momentumra emlékezik. Végül Dušan Šimko író, a Bázeli Egyetem szlovák származású tanára idézi fel találkozását Ortutay legendás magánkönyvtárával. A rövid memoárok idilli képet festenek a *Napló* szerzőjéről. A szövegből viszont jóval ellentmondásosabb személy képe bontakozik ki. Ennek oka részben a *leírt*, részben a *le nem írt* szövegekben keresendő: a szerzőt ugyanis a feljegyzések hiánya is jellemzi. Ahhoz azonban, hogy e kijelentésünk értelmet nyerjen, először vizsgáljuk meg, ki volt Ortutay.

Szabadkán született, 1910. március 24-én. A szegedi egyetemen, 1934-ben szerzett bölcsészdoktori és magyar–latin–görög szakos tanári oklevelet. További életútja öt, jól elkülöníthető szakaszra osztható. Az *első* 1935-től 1945-ig tart. 1935-ben gyakornok a Magyar Nemzeti Múzeumban, majd még ez évtől 1944-ig a Magyar Rádió tisztviselője, közben házitanítója Kozma Miklós, a Magyar Rádió és a Magyar Távirati Iroda elnöke, illetve belügyminiszter fiainak. Emellett néprajztudományi kutatásokat végez, publikál: elsősorban folklórral, népmese- és balladakutatással foglalkozik. Politikai és tudományos pályája később is párhuzamosan halad. 1942-ben részt vesz a Magyar Történelmi Emlékbizottság megszervezésében, majd a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt polgári tagozatához csatlakozik, amelynek 1943-tól egyik vezetője. Erősen szimpatizál és együttműködik a baloldallal, a kommunista párttal. Mindez meghatározza a világháború utáni pozícióját.

A *második szakasz* 1945-től 1953-ig terjed. E periódusban nemzetgyűlési, illetve országgyűlési képviselő. 1945-től az FKgP Országos Intéző Bizottságának, 1946–47-ben (megszakítással) a Politikai Bizottságának tagja, 1948–49-ben a párt egyik társelnöke. A feltétlen együttműködés híve az MKP-val, az ezt szorgalmazó Ortutay–Oltványi-csoport névadó vezéralakja. 1949-től a Magyar Függetlenségi Népfront Országos Tanácsának tagja. 1945–47-ben a Magyar Központi Híradó Rt. (Rádió, MTI, Filmhíradó) igazgatóságának elnöke, 1947–50-ben válás- és közoktatásügyi miniszter, majd 1952-ig a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának elnöke. Közben 1948–49-ben a Magyar Tudományos Tanács társelnöke. Tudományos vonalon 1945-től a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) levelező tagja, majd az 1945-ben elhunyt Viski Károly örökebe lépve, 1946-tól a budapesti egyetemen

a néprajz nyilvános rendes tanára, 1951-től a folklór tanszék tanszékvezető egyetemi tanára. 1949-ben megválasztják a Magyar Néprajzi Társaság elnökévé, e tiszteről 1956 végén mond le.

A *harmadik szakasz* rövid és egysíkú: 1953-tól Ortutay csak oktat és kutat, s bár 1954-ben az akkor alakuló Hazafias Népfront (HNF) Országos Tanácsának tagjává választják, ez számára semmilyen politikai befolyást nem jelent.

A *negyedik szakaszban* viszont, 1957-től 1964-ig, ismét a hatalom legfelső köreihez tartozik. A HNF főtitkára, emellett 1957–63-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora. 1958-tól ismét – immár haláláig – országgyűlési képviselő és a Népköztársaság Elnöki Tanácsa tagja. 1958-tól az MTA rendes tagja, ugyanezen évtől – szintén haláláig – újra a Magyar Néprajzi Társaság elnöke. Továbbra is tanszékvezető.

Az *ötödik szakaszban* (1964–78) politikusként már nincs az első vonalban. 1964-től a HNF egyik alelnöke és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) elnöke. Képviselőként 1970-től az országgyűlés kulturális bizottságának elnöke, 1971-től az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának vezetőségi tagja, és továbbra is az Elnöki Tanács tagja. Tudományszervezői munkássága kiteljesedik: 1967-től haláláig az általa alapított MTA Néprajzi Kutatócsoport igazgatója (az egyetemen 1968-ban leköszön a tanszékvezetésről, és címzetes egyetemi tanár marad). 1967–70-ben az MTA I. osztályának titkára, majd 1973-ig elnöke (a két funkció azonos, csak az elnevezés változott). 1978. március 22-én hunyt el Budapesten.

Hazai és külföldi kitüntetései és címei, tudományos társasági tisztségei, folyóirat-, lexikon- és sorozatszerkesztői munkásságának tételei szinte felsorolhatatlanok. 1936-ban és 1942-ben Baumgarten-díjat, 1972-ben MTA Akadémiai Nagydíjat és nemzetközi Herder-díjat, 1975-ben Állami Díjat, 1946–70 között további kilenc magyar és öt külföldi (bolgár, finn, lengyel, román) állami kitüntetést kap. Nyolc külföldi akadémia, illetve tudományos társaság választja tagjává vagy tisztségviselőjévé, a Helsinki Egyetem díszdoktorrá avatja. 1935–37 és 1942–43-ban a *Magyarságtudomány*, 1946–50-ben a *Folia Ethnographica*, 1949–56-ban az *Ethnographia* szerkesztője, 1950-től haláláig az *Acta Ethnographica* fő-, illetve felelős szerkesztője, 1967-től az *MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* felelős szerkesztője, majd haláláig szerkesztőbizottsági tagja. A TIT elnökeként a *Valóság* szerkesztőbizottságának is elnöke. Szerkesztője az *Új Magyar Nép-költési Gyűjtemény*, a *Hungarian Folk Art*, a *múlt magyar tudósai* című sorozatnak, főszerkesztője az ötkötetes *Magyar Néprajzi Lexikonnak*, amelynek csak az első kötetét érte meg. (A *Naplóból* kiderül, hogy még

a Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetségének is első alelnöke volt [III/378. o.].)

Mindez jól érzékelteti, hogy a magát következetesen *tudósnak és politikusnak* tartó Ortutay személyében formálisan egy volt koalíciós párt képviselője kapott feladatokat. Efféle terhelés jellemző volt a korszak más, hasonlóan „társutas” közéleti személyiségeire is (Barcs Sándor, Bognár József, Darvas József, Erdei Ferenc, Veres Péter stb.) A Rákosi- és a Kádár-korszak káderpolitikájának köszönhető elfoglaltság hatott a *Napló* folyamatosságára is. Amikor magas pozíciót töltött be, Ortutay nem tudott időt szakítani az írásra. Így például 1944 márciusától 1950 márciusáig csak néhány bejegyzés maradt fenn, s ugyanez a helyzet az 1957 nyarától 1964 januárjáig terjedő, közel nyolc évvel is. Igen foghíjas az 1950–52-es időszak, 1956. október 23. után pedig 1957. június 10-i az első bejegyzés. Igaz viszont, hogy az 1956/57-es időszakra vonatkozó emlékeit 1957. június 11-től leírta, így az akkor vele történtek rekonstruálhatók. Azaz a vezetői megbízások – és a politikai befolyás – szempontjából legfontosabb évekről *nincs* naplójegyzet. Persze Ortutay utólag, egy-egy esemény vagy jelenség kapcsán, rendszeresen visszautal a vele történetekre, de az érdeklődő ezzel csak a *Napló* folyamatos olvasása közben szembesül.

Tehát vitathatatlanul a *le nem írt* szövegek alkotnák a *Napló* legfontosabb részét. Ortutay politikai pályájának két, meghatározó korszaka ugyanis a *koalíció* (1945–49) és a *konszolidáció* (1957–64), a kommunista párt hatalmának megszilárdításáért minden eszközt igénybe vevő politikai erőfeszítés évei.

Ortutay miniszteri működését (1947. március 17. – 1950. február 25.) általános hatású tevékenységként kell értelmeznünk. Igaz, „csak” a vallás- és közoktatásügyi tárcát vezette, mégis olyan döntéseket hozott, illetve olyanok meghozatalában vett részt, amelyek az ország sorsát általában, széles összefüggésekben és hosszú távon meghatározták. *Művelődéspolitikánk alapelvei* című programbeszédét 1947. május 17-én, elődjéhez, Keresztury Dezsőhöz hasonlóan az Országos Köznevelési Tanács, az Országos Szabadművelődési Tanács, a Magyar Művészeti Tanács, az MTA, a Magyar Népi Művelődési Intézet, a Magyar Olimpiai Bizottság és a Sport Főtanács tagjai előtt mondta el, s ebben az autonómiák erősítéséről, a demokratikus öngazgatásról, az állam nem intézmény-, hanem programfinanszírozó szerepéről beszélt.⁵ Mégis az ő nevéhez fűződik – egyebek mellett – a szovjet pedagógiai és oktatásszervezési példák kritikátlan átvétele, az orosz nyelv kötelező oktatásának bevezetése, az iskolák államosítása és az

⁵ Ortutay Gyula: *Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek.* Hungária Könyvkiadó, Budapest, 1949. 58–88. o.

egyetemek feldarabolása, az MTA politikai átszervezése és a tudományos élet ideológiai szempontú megrendelése, a könyvtárselejtezés és a központosított tankönyvkiadás.⁶

Ortutay mégsem nyerhetett bebocsátást Rákosi belső körébe. Utólag jól látta, hogy kormányzati pozíciója meggyengítésének első jele nem is annyira az önálló Népművelési Minisztérium létrehozása volt 1949 nyarán Révai József vezetésével, mint inkább Révai 1948. szeptember 16-i, tehát már a pártegyesülés után, a MÁVAG dolgozói előtt elmondott, *Munkásifjakat az egyetemekre és a középiskolákba* című beszéde, amelyben világossá tette, hogy a kultúrpolitikában (is) osztályszempontokat fognak érvényesíteni. Ortutay bukását – formálisan – végül az a kampány okozta, amely az MDP Központi Vezetőségének 1950. március 29-én nyilvánosságra hozott, a VKM munkájával kapcsolatos kérdésekről szóló határozatával zárult. Ebben kimondták, hogy „a köznevelésügy terén mutatkozó elmaradás fő oka: az ellenség kártevő, szabotáló tevékenysége és a népi demokrácia ellen irányuló aknamunkája”.⁷ Ortutayt mindezek ellenére, továbbra is a párt hívének tartották – és ő valóban az is maradt. Menesztését utólag két tényezővel magyarázta: egyrészt elfáradt, és nem tudta teljesíteni Rákosiék elvárásait, másrészt több közeli munkatársa szembefordult vele, illetve ellene dolgozott.

Ortutay pályájának második meghatározó korszaka 1957-ben kezdődött, amikor a Hazafias Népfront főtitkára és az ELTE rektora lett. Párhuzamosan látta el ezeket az önmagukban is egész embert kívánó feladatokat – hogy oktatói, tudományos és egyéb választott tisztségeiről ne is beszéljünk. A rektori felkérés és a népfrontfőtitkári jelölés párhuzamosan zajlott, sokáig vagy-vagy lehetőségként, végül Ortutay „engedett” a nyomásnak, és mindkét funkciót vállalta – egyébként is évek óta várt a „méltó” feladatra.

Az újjászervezett MSZMP számára a *Hazafias Népfront* jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Minthogy az 1956-ban újraéledt többpártrendszert elfogadhatatlannak tartotta, Kádár János a népfrontmozgalomban vélte megtalálni a volt koalíciós partnerekkel és a pártönkívüliekkel való kapcsolattartás megfelelő formáját. Az ellenséges értelmiségi hangok

⁶ Mindezekről ma már számos forrás és feldolgozás napvilágot látott, pl. Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995; Kardos József: *Iskola a politika sodrásában (1945–1993).* Gondolat Kiadó, Budapest, 2007; Mann Miklós: *Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998.* Oktatási Minisztérium, Budapest, 2001; T. Kiss Tamás: *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993).* Budapest, 1993.

⁷ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Pártépítés Kiskönyvtára, 25. szám. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1951. 176–177. o.

lecsillapítása volt az egyik legsürgetőbb feladat. Kádár az értelmiséggel különösen erősen konfrontálódott, s nem egy esetben a konszolidáció erőszakos módját választva, adminisztratív úton (az írószövetség, az újságíró-szövetség felosztatásával stb.) törte le az ellenállást. Ilyen körülményekkel a háttérben Kádár, az országgyűlés 1957. május 11-ei ülésén tartott záróbeszédében, fontos feladatnak nevezte a Népfront felélesztését.⁸ Pár hónappal később a *Magyar Nemzet*nek nyilatkozva a Népfrontot „a legáltalánosabb népi, nemzeti összefogás ismét egészségesen fejlődő mozgalmaként” definiálta.⁹ Mindenekelőtt szükség volt a szervezetet felelős vezetőként irányító, hiteles személyre, mivel az 1954 októberében alakult HNF élén addig nem éppen karizmatikus személyiségek álltak. (Az elnöki tisztet Szabó Pál, 1956-tól Apró Antal látta el, a főtítkárt 1955 májusáig Jánosi Ferenc, ezt követően Mihályfi Ernő volt.) Így talált rá Kádár Ortutayra, akinek értelmiségi tekintélye és mozgalmi múltja éppen megfelelő volt. Formálisan kigazda politikusnak számított, de nem kompromittálódott a Rákosi-rendszerben, hiszen 1950-ben félreállították.

Kádár 1957. október 22-én, a HNF OT ülésén megnevezte a mozgalom három célját: a népi demokratikus rendszer erősítése, a szocialista társadalom felépítése és a béke védelme.¹⁰ Ezen az ülésen választották főtítkárrá Ortutayt, s erősítették meg – egyelőre – elnöki tisztében Apró Antalt. Az MSZMP Politikai Bizottsága szinte ezzel egy időben, november 2-án fogadott el határozatot a Hazafias Népfrontmozgalom megerősítéséről,¹¹ amelyet Kádár a későbbiekben is előszeretettel nevezett a nemzeti összefogás kulcsszereplőjének. Ortutay mellé azonban új elnökre is szükség volt, s erre Kállai Gyulát találták a legalkalmasabbnak. A váltást összekötötték a kormányzati struktúra átalakításával. 1958. január 25-én Kállai lett a HNF OT elnöke, Apró pedig első miniszterelnök-helyettségé lépett elő az 1958. január 28-án megalakuló Münnich-kormányban. A formálisnak tetsző váltás mögött azonban bírálat állt: Kádár a már említett 1957. májusi beszédében Apró Antalt „passzív elnöknek” nevezte.¹² Kállai viszont jó választásnak bizonyult, hiszen a harmincas évektől érdemi népfrontos tapasztalatai voltak (Márciusi Front, Magyar Történelmi Emlékbizottság, Magyar Front). Baráti viszonyban állt Ortutayval, aki a harmincas évek végén tanúskodott mellette a bíróságon. Kállai az elnöki tisztet 1989-ig megszakítás nélkül

töltötte be, jóllehet közben KB-titkár, miniszterelnök-helyettes, miniszterelnök és országgyűlési elnök is volt.

Kádár továbbra is nagy figyelmet fordított a Népfrontra. 1959. június 19-én elégedetten nyugtázta, hogy a népfront győzelmet aratott a választásokon, s megerősítette, hogy a népfront komolyan vétele a párt politikájának lényegi eleme.¹³ Az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elvet is a HNF OT-ülésén fejtette ki először 1961. december 8-án¹⁴ – részletes indoklására csak 1962 novemberében, az MSZMP VIII. kongresszusán elmondott záróbeszédében kerített sort.¹⁵

Ortutay 1964. március 20-án, a HNF III. kongresszusán köszönt le főtítkári tisztéről. A dátum korszakhatárt jelöl, több okból is. A munkásmozgalom-történetben kánonná emelt VIII. pártkongresszus (1962. november 20–24.) határozatban rögzítette: „A mezőgazdaság szocialista átszervezésével egész népgazdaságunkban osztatlanul uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok, befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását. A magyar nép [...] a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett.”¹⁶ Kádár 1963. március 21-én az országgyűlésben általános amnesztiát jelentett be, amely egyenes összefüggésben állt azzal, hogy az Egyesült Államok 1962. december 18-án határozati javaslatot terjesztett elő az ENSZ-ben a „magyar kérdés” napirendről való levételéről. Ezzel egy időben Kádár nemcsak a Rákosi-korszakkal próbált meg végérvényesen leszámolni,¹⁷ hanem baloldali ellenzékét, az elvhű, de már szalonképtelen vezetőket is félreállította.¹⁸

Immár nem volt szükség Ortutay múltjára és tekintélyére; feladatát elvégezte, és személyisége bizonyos szempontból teherre is vált. Kádárt és Kállait mindinkább zavarták – a *Napló*ban egyébként részletesen tárgyalt – magánéleti problémái és hiúsága. Egy nem kevésbé ismert és tekintélyes tudós-politikus lépett az örökébe: az egykor parasztpárti Erdei Ferenc. A népfrontfőtítkári tisztségre Kádár később is előszeretettel állította az egykori koalíciós pártok tagjait, így 1970-től Bencsik István (NPP), 1974-től Sarlós István (SZDP) töltötte be a funkciót. Pozsgay Imre 1982-es megválasztása már új korszakot jelez.

¹³ Kádár János művei, 2. kötet: 1958–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 70. o.

¹⁴ Uo. 430. o.

¹⁵ Uo. 552. o.

¹⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 430. o.

¹⁷ Az MSZMP KB határozata a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértő perek lezárásáról, 1962. augusztus 16. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. i. m. 554–558. o.

¹⁸ A ténylegesen Kádár helyetteseként kezelt Marosán Györgyöt 1962. október 12-én felmentették központi bizottsági, politikai bizottsági és titkársági tagságából; az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága egykori elnökét, Kiss Károlyt 1962. november 24-én visszahívták a Politikai Bizottságból.

⁸ Kádár János művei. 1. kötet: 1956–1958. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 151. o.

⁹ Uo. 296. o.

¹⁰ Uo. 336. o.

¹¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 145–152. o.

¹² Kádár János művei, 1. kötet, i. m. 151. o.

Az 1956 utáni rendteremtésben a *budapesti tudományegyetem* mihamarabbi konszolidálása Kádár számára két ok miatt volt életbevágó. Egyfelől a bölcsész-, a jogász- és a pedagógusképzés megerősítése volt a kommunista ideológia továbbélésének záloga. Másrészt ehhez az intézményhez kötődött a szellemi elit java része. Az egyetem e tekintetben lényegében diszponált a hazai tudományos élet felett: 1958-ban az MTA társadalomtudományokat művelő 41 (rendes és levelező) tagja közül 32-en (tehát 78%-ban!) az ELTE professzorai vagy nyugalmazott tanárai voltak.¹⁹ Az sem véletlen, hogy 1956-ban számos egyetemi oktató részt vett a forradalomban, elegendő e helyütt csupán Nizsalovszky Endre jogászt, az MTA Nemzeti Bizottsága titkárát, vagy a tüntetésen halálos lövést kapott I. Tóth Zoltán történészt említeni.

1956/57-ben Világhy Miklós, a jogi kar 1953–56 közötti dékánja látta el a rektori tisztséget, de őt a kormányzat csak ideiglenes megoldásnak szánta. Az ország első számú tudományegyeteme élére politikai szempontból nagyobb hatású, tudományos szempontból pedig magasabb rangú személyre volt szükség. Világhy korábban középvezetői szinten dolgozott a közigazgatásban, míg Ortutay miniszter is volt. A tudományos minősítést tekintve az akadémikus Ortutayval szemben Világhy csak kandidátus volt, ráadásul dékánként nem tudott megbirkózni a jogi kar új pártszervezetének problémáival, amelyet ezért később fel is oszlattak. Nemcsak az egyetemet, az egész értelmiség- és oktatáspolitikát konszolidálni kellett. Ennek keretében 1957 szeptemberében az ELTE bölcsészkarába olvadt a Lenin Intézet. „Ellenforradalmi” tevékenységért 67 hallgató és 23 oktató ellen indult fegyelmi eljárás, közülük 24 hallgatót és 11 oktatót távolítottak el. 1958 nyarán, létszámcsökkentésre hivatkozva, további 36 oktatót helyeztek át más intézményekhez. 1958 szeptemberétől az ELTE két gyakorló iskolával bővült, létrejött a Tanárképző Tanács. 1959-től megindult az egyetemi oktatási reform előkészítése, majd 1963 őszétől a bevezetése. Ezzel összefüggésben 1963-ban eltörölték a felvételizők származás szerinti megkülönböztetését. Öt év alatt a hallgatói létszám közel kétszeresére duzzadt: 1958/59-es 2201 nappali és 3318 levelező tagozatos hallgató volt, 1963/64-re létszámuk 4665, illetve 4463 főre, tehát összességében 5519-ről 9128-ra nőtt.²⁰

Ortutay hat évig tartó rektorsága alatt sikerrel konszolidálta az egye-

temet. A karok vezetése kiszámíthatóvá vált: a jogi kar élén 1957–61 között Kádár Miklós, majd 1967-ig Király Tibor, a bölcsészkar élén 1957-től egy-egy tanévig Turóczi-Trostler József és Kardos László, majd 1959–63 között a néprajzos Tálasi István, a természettudományi kar élén 1958–61-ben Lengyel Sándor, majd 1966-ig (rektorrá választásáig) Nagy Károly állt. Ortutayt második ciklusa után, 1963-ban Sötér István követte, folytatva a bölcsészkar rektorok sorát, hiszen 1950–66 között (Világhy kivételével) mindig e kar képviselői vezették az egyetemet.

Ortutay, mint *Naplójából* kiderül, eltérő módon élte meg két funkciójának megszűnését. A rektori tisztség elvesztése nem okozott különösebb gondot, hiszen a megbízás eleve határozott időre szólt, s így is ő volt rektorként a leghosszabb ideig hivatalban az egyetem addigi XX. századi történetében. Elmozdítása a Népfront éléről viszont megviselte, elsősorban annak módja miatt. Úgy gondolta, leváltásának nem *elvi*, hanem *személyi* okai voltak: szerinte túl népszerű lett, s ezért Kádár a hozzá mindig is közelebb álló Erdei Ferencnek játszotta át a helyét – fogalmazta meg *Naplójában*, mások véleményét is tolmácsolva.

Ami a *Naplóban* van

Több mint kétezer oldalt áttekinteni nemcsak lehetetlen, fölösleges is. Az olvasónak e tekintetben nem a recenzió, hanem maga a *Napló* szövege mérvadó. Részletes elemzés helyett inkább néhány olyan tartalmi elemre, illetve tendenciára hívjuk fel a figyelmet, amelyek át- meg át- szövik a szöveget.

Mindenekelőtt ilyenek az Ortutay számára meghatározó *élettrajzi tényezők* és az ebből fakadó lelki terhek. Az első az ún. „szegedi örökség”. Ortutay életében állandó viszonyítási pontot, szakmai háttérként jelentettek a szegedi egyetemi évek. Hallgatóként részt vett a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma megalapításában és munkájában. Az akkor kötött barátságok egész életén átíveltek, s a kör meghatározó tagjai (Baróti Dezső, Buday György, Hont Ferenc, Radnóti Miklósné, Reitzer Béla, Tolnai Gábor stb.) később is szoros kapcsolatban maradtak egymással (csak Bibó István „lógott ki” a sorból). A politikai változások később persze számos konfliktust eredményeztek, a legismertebb Hont meghurcolása 1949 után (aki ráadásul színiakadémiai igazgatóként formálisan Ortutay alá tartozott), Tolnai politikai eltávolodása, Baróti 1956 utáni letartóztatása, vagy Radnóti-né makacs ellenállása a Radnóti-életmű feldolgozóival és értelmezőivel szemben.

¹⁹ Az adatok forrásai: Magyar Tudományos Akadémia almanachja 1962. Szerk. Antal Jánosné. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962; A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. Főszerkesztő: Glatz Ferenc, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003.

²⁰ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Főszerkesztő: Sinkovics István. ELTE, Budapest, 1972. 59–64. o.

Szintén állandó téma az *egykori kiskgazdák helyzete* és egymáshoz való viszonya. A mozgalmi kapcsolatok átíveltek az évtizedeken, a (volt) kiskgazdák az ötvenes évek elejétől minden január 1-jén összegyűltek Dobi István államfőnél. 1955-ben 40-45 főnyi társaság jelent meg, köztük Barcs Sándor, Bognár József, Mihályfi Ernő. A volt kiskgazdák élénken és félénken figyelték egymás karrierjét, s rendszeresen megosztották egymással politikai információikat, helyzetértékelésüket. Dobi e tekintetben kiemelt helyen állt, bár Kádárék az ötvenes évek végétől egyre inkább mellőzték – jóllehet éppen 1959-ben lett az MSZMP KB tagja. Mindez egyenesen vezetett Dobi halála előtti meghasonlásához: az idős – és időközben alkoholistává lett – politikus lassan mindenkiben ellenséget látott. Dobit 1967-ben Losonczi Pál követte az Elnöki Tanács élén.

Ortutay kapcsolata a *két államfővel* éppen ellentétesen alakult. Míg Dobival a kezdetben szinte apa-fiú harmónia fokozatos kiábránduláshoz vezetett, Losonczi iránt egyre több rokonszenv ébredt benne annak államfővé választása után, gyakran beszélgetett vele. Róla csak jót ír, értelmes, józan politikusnak tartja.

Óriási lelki teher a *kommunista párttal*, illetve *Kádárral* kiépített személyes viszony is. Ortutay írása a mindenáron a párthoz tartozni kívánó „társutas” értelmiségi krónikája. Sem a sztálinizmus bűnei, sem Rákosiék túlkapásai, de még a saját, 1953 utáni mellőzöttsége sem tántorítja el attól a vágytól, hogy a párt befogadja. Sőt 1954-től igazán kommunistának érzi magát. 1965 januárjában az MSZMP Politikai Bizottsága végül felveszi őt a pártba. Ezt megelőzően, 1964 nyarán, szinte lelki feloldozásként éli meg a Kádárral folytatott másfél órás beszélgetést, amely helyreállítja megingott önbizalmát, és segíti, hogy elhelyezze magát a hatalom viszonyrendszerében.

Tanulságosak Ortutay *szakmai közéleti és politikai elemzései*. Némi- leg érthető, hogy magát tartja a *magyar néprajztudomány* alfájának és ómegájának, mindez azonban erőteljes elvárásokkal és gyakran negatív szakmai önértékeléssel párosul. Ortutay meglepően sértődékeny és hiú, ezzel maga is tisztában van. Fiatalkorától örökké elégedetlen, méltatlankodva ír az 1942-ben visszaállított Kolozsvári Tudományegyetem másnak ítélt néprajzi tanszékéről, szinte folyamatosan bírálja pályatársait, lekicsinylően, olykor becsmérően nyilatkozik róluk, különösen Gunda Béláról, Bálint Sándorról, Viski Károlyról, utóbb pedig Balassa Ivánról. Jellemző, hogy az 1945-ben elnyert MTA-tagságot meg sem említi, míg a Viskitől megörökölt egyetemi katedrát fontosnak tartja. A hangulata akkor sem jobb, amikor az általa kitalált MTA Néprajzi Kutatócsoport krónikáját rögzíti, itt is csak az ellenzőkre, a hátráltatókra figyel. Nemcsak a néprajzosokról, hanem jóformán mindenkiről (Erdei

Ferenc, Cs. Szabó László, Darvas József, Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter stb.) rossz a véleménye. A cinikus jellemzések, a sztorik nem éppen szívderítőek. Valószínűleg akkor ült le az írógép elé, ha valami vagy valaki nyomasztotta, s nem akkor, amikor jó kedve támadt. Ilyen értelemben a *Napló* kibeszélésre szolgált, akár egy pszichológusi dívány.

Igen jók viszont a *politikai helyzetértékelések*. Ortutay remekül érzékelteti az 1953-as Nagy Imre-vonal bizonytalanságát. Találón jellemzi Kozma Miklóst, Révai Józsefet, Bognár Józsefet. Észreveszi az ún. Páger Antal-szindróma kiteljesedését a kultúra területén: a Rákosi-rendszerben nem kompromittálódott írók, művészek (Erdélyi József, Kodolányi János, Sinka István) rehabilitálása akkor is fontos volt Aczél Györgynek, ha 1945 előtti jobboldali ténykedésük miatt ez sokakban visszatetszést keltett. Szemléletesen elemzi Hruscsov bukását, a hozzá vezető okokat és a történetek hatását. Megtudjuk, hogy az 1965-ös kádermozgások a kormányban és a pártvezetésben kifejezett szovjet jóváhagyással történtek, és csupán átmeneti intézkedésnek szánták őket: 1967-ben be is következett a tartós fordulat (Aczél, Fock, Kállai és mások új pozíciója). Megtudjuk, hogy az 1968-as csehszlovákiai bevonulást a mértékadó személyiségek közül hárman elleneztek: Lukács György, Hegedüs András és Tömpe András (utóbbi a nagyköveti megbízásáról is lemondott). „Alulnézetből” ismerjük meg Szigeti József és Hegedüs András leváltásait, a Péter György-ügyet. A kelet-európai gazdaság katasztrofális helyzetéről és kilátásairól közli Osztrovszky György KGST-képviselő értékelését. Kiderül, hogy már 1969-ben Németh Károlyt tartották Kádár esélyes utódjának. Kommentálja Kállai 1971-es visszavonulását, nem rejtve véka alá, hogy a nyugdíjba vonulást megfutamodásnak tartja. S végül összefoglalja az 1974-es visszarendeződés személycseréit, jól látva ennek jövőbeni következményeit. Ortutay húsz éven át volt *tagja az Elnöki Tanácsnak*. Ez a politikai értelemben súlytalan intézmény biztosította számára a közvetlen kapcsolattartást a hatalom legfelső köreivel. Az 1949-ben hatályba lépő magyar Alkotmány átvette a kollektív államfő szovjet modelljét: az államfő a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) lett mint az országgyűlést helyettesítő, egyben egyes államhatalmi funkciókat ellátó intézmény. A helyettesítő szerep jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni: a NET az országgyűlés teljes jogkörét gyakorolta, amikor az nem ülésezett. Az Alkotmányt nem változtathatta meg, de a kizárólagos törvényhozási tárgyakon kívül bármiben dönthetett, erről saját hatáskörben törvényerejű rendeletet alkothatott, amellyel törvényeket módosíthatott vagy helyezhetett hatályon kívül. A gyakorlatban a NET választotta meg a

minisztertanács elnökét és tagjait, a Legfelsőbb Bíróság elnökét és a legfőbb ügyészt. A NET feladata volt az országgyűlési választások ki-tűzése, a várossá nyilvánítás, a kitüntetések adományozása, a nemzetközi szerződések megkötése, a diplomáciai kapcsolatok létesítése, a nagykövetek akkreditálása, a kegyelmezési jogkör és a hozzájárulás a magasabb egyházi tisztségek betöltéséhez. A NET 21 főből állt: egy elnök, két helyettes elnök, egy titkár és 17 tag, akiket az országgyűlés a választások utáni alakuló ülésen, saját soraiból választott meg.

Magyarországon azonban a kollektív államfő intézményének – Kádár János felfogása szerint az alkotmányjogi jogálláson túl – *informális funkciója* is volt: a népfrempolitika letéteményesének számított. Az MSZMP első titkára végletekig ügyelt arra, hogy a testület személyi összetétele tükrözze az egykori koalíciós pártok maradványait, s ezért lényegében „életfogytiglani” státusokat alapított. Így kaptak helyet a volt államfők: a szociáldemokrata Szakasits Árpád (1949–50-ben elnök, 1958–65-ben tag, haláláig) és Rónai Sándor (1950–52-ben elnök, 1956–65-ben tag, haláláig), valamint a kisgazda Dobi István (1952-től elnök, 1967–68-ban tag, haláláig). Beválasztották mások mellett a kisgazda Mihályfi Ernőt (1949–72, haláláig), Barcs Sándort (1953–75, 1978–89) és Ortutay Gyulát (1958–1978, haláláig), a parasztpárti Nánási Lászlót (1949–1985, haláláig) és Erdei Ferencet (1965–1971, haláláig). Ortutay a *Naplóban* több helyen beszámol az egyes üléseken szerzett tapasztalatairól, de nem rejti véka alá kritikáját sem a lényegében formális döntéshozatali mechanizmus miatt. S van még egy személyes momentum: Ortutay egyik lányát Nánási László fia vette el feleségül, s az utóbb megromlott házasság csak fokozta az egykor parasztpárti politikus iránt azelőtt is érzett ellenszenvét.

Nem kevésbé érdekes az *Aczél-kapcsolat*. Ortutay nem ápolta közeli viszonyt Aczél Györggyel, számára Révai József testesítette meg a kommunista kultúrpolitikust, 1956 után pedig magasabb rangúnak tartotta magát Aczél akkori miniszterhelyettesi szintjénél. Jellemző, hogy a *Naplóban* „Aczél Gyurikám” vagy „Aczél úr(fi)” kifejezésekkel említi. Jól látja, hogy Nyers és Aczél ellen már 1969-ben belső harc folyt, és nyomon követi Aczél embereinek (pl. Pándi Pálnak) a térnyerését. Végül a realitások tudomásulvétele tükröződik abban, ahogy, engedve a nyomásnak, recenziót ír Aczél egyik kötetéről, amiért legközelebb már kézzel írt születésnap-i köszöntőt kap a kultúra nagy hatalmú irányítójától.

Az Ortutay által tárgyalt *társadalmi jelenségek* közül háromra hívjuk fel a figyelmet. Elsőként a *közbűnök és magánerkölcsök* politikai rendszer-től független ellentmondásaira. Ortutay a saját bőrén érezhette a

zsidótörvények és antiszemitizmus hatását: felesége, Kemény Zsuzsa származása miatt szakmai pályáján őt is tényleges hátrányok érték. A „szocialista embereszménnyel” hamar azonosult, de nem tudjuk – mert nem írta le –, hogy például minisztersége idején miként vélekedett a koncepciós perekről, az ÁVH-ról, a beszolgáltatásról, az MTA átszervezéséről stb. A szocializmus folyamatosan hangoztatott erkölcsi követelményrendszere kevésbé hatotta át a pártapparátust és az államszervezetet. Ortutay szemléletes példái azt bizonyítják, hogy a politikusok között az erkölcstelenség gyakorlatilag folyamatosan jelen volt. Meg-tudjuk: Czinege Lajos honvédelmi miniszter 1989-ben nyilvánosságot kapott, botrányos hivatali visszaéléseit Kádárék már 1975-ben ismer-ték. A további ügyek közül elegendő a paraszti származású helyettes államfőt, Nagy Dánielt, illetve az országgyűlés alelnöki tisztét betöltő, Beresztóczy Miklós katolikus papot említeni. Az előbbi rendszeresen megállt a szántóföldek mellett, hogy hivatali autóját megtömje lopott kukoricával, az utóbbi pedig bécsi kiküldetése alkalmából mindenáron pornómozit keresett.

Durkheim óta tudjuk, hogy az *öngyilkosság* alapvetően társadalmi je-lenség.²¹ A kádári konszolidáció lezárását követően a magyar társada-lom a hetvenes évekre meghasonlott. Miközben a párt a fejlett szocia-lizmus építésének sikereit ünnepelte, az ideológiai elvárások és a valós helyzet ellentmondása szükségképpen konfliktusokat okozott, az ún. „második társadalom” krízisét.²²

A belső elidegenedés ekkor érte el azt a fokot, hogy az öngyilkosság „reális” problémamegoldásnak tűnhetett. Nem véletlenül volt a hetve-nes évek a politikai és közéleti öngyilkosságok „fénykora”. Ortutay rész-letesen beszámol a magával gyógyíthatatlan(nak vélt) betegsége miatt végző Nagy Miklós művelődésügyi miniszter és Erdélyi Károly külügy-miniszter-helyettes haláláról. Az előbbi Aczél, az utóbbi Kádár bizalma-sa volt, s tragédiájuk hátterében nagyon is társadalmi ok, a véglete-kig fokozott teljesítménykényszer állt. Péter György és Tömpe András viszont erkölcsi-politikai okokból lett öngyilkos, érzékletesen jelezve a társadalmi-politikai normák kétarcúságát.

Ortutay 1958-tól élete végéig *Bács-Kiskun megyei* országgyűlési kép-viselő volt. A mandátumok kijelölése abban az időben központilag tör-tént, s Ortutay előbb Baját, utóbb a Baja környéki falvakat képviselte a parlamentben. Így került kapcsolatba – fizikailag is – a megye politikai vezetőivel. A hazai párttörténetben közismert, hogy Bács-Kiskun fo-

²¹ Émile Durkheim: Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982 (2. kiadás).

²² Vö. Hankiss Elemér: A második társadalom. In: Diagnózisok 2. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 219–350. o.

lyamatosan élen járt a reformpárti gondolkodásban. Elegendő csupán Horváth István és Romány Pál megyei pártbizottsági első titkárok, vagy Gajdócsi István megyei tanácselnök nevét említeni, de itt kezdte pályáját Pozsgay Imre is. Ortutay magához közel állónak érezte ezt a szellemiséget, s bár *Naplójában* minden választás előtt arra készült, hogy a következő ciklusra már nem jelölik, érzékelhetően hálás, amikor a Baja környékiek ragaszkodásával találkozott. Ha valaki megírná Bács-Kiskun megye Kádár-korszakbeli történetét, az Ortutay által is meg tapasztalt jelenségnek feltétlenül szánjon egy fejezetet.

Végezetül a *magánélet*. Amilyen vehemenciával ostromozza pályatársait és a többi politikust, olyan őszinte saját „magánbűneit” illetően. Az olvasónak mindenekelőtt az tűnik föl, hogy a kötetek külső borítóján táncoló nőalakot lát. Ő a feleség, Kemény Zsuzsa mozdulatművész, aki 1945 után nem művészként vagy pedagógusként, hanem a kulturális szférában dolgozott, 1949-től a Táncszövetség elnöke, 1951–56 között a *Táncművészet* című folyóirat alapító főszerkesztője. 1957 után a Magyar Nők Országos Tanácsának apparátusában kapott funkciót, egy időben titkára volt. A címlapkép választása nemcsak a családi kapcsolatot jelzi, de a *Napló* egészén átívelő *női dimenziót* is. Ortutay egyrészt szívesen beszél mások (pl. Györffy István) szeretőiről, másrészt megdöbbenő részletességgel ír a sajátjairól. A meglepő ebben nem maga a tény, hanem az intenzitás, a leplezetlenség és a kortalanság. Rektorként külön szobát tartott fenn a pásztoróráknak, szűkebb környezetében mindenki tudott kicsapongásairól. Igazán meghatározó két kapcsolata volt: előbb a tévébemondó Tamási Eszterrel, utóbb a stewardessként dolgozó Klárral. Ortutay olykor oldalakon át töpreng és szenved, és folyamatosan ingadozik a szeretőjével való végleges szakítás és a feleségétől való elválás között. Saját szerepét felülértékeli: például Klári vőlegényét, az olimpiai és világbajnok Pézsa Tibort „jelentéktelen vívóbajnoknak” tartja. Az eszkalálódó helyzetet a sors oldja meg: Klári rajta van a Malév 1971-ben lezuhant koppenhágai járatán. Marad a feleség, az állandó viszonyítási pont, és a további kalandok bel- és külföldön.

A magánéleti feljegyzések második csoportja a *szellem és a test* gondjairól szól. Ortutay nem tud tisztségek nélkül élni, lételeme a politizálás, mégis állandóan ostromozza magát, hogy emiatt nem ír eleget. Mindig csak előadások, szerkesztések, előszavak, publicisztikák, sehol a „nagy monográfia”. Hiába hiányolja, soha nem jut rá ideje. De becsületére váljon: számára a funkció sem abszolút értékmérő. Meglepően sokszor képes nemet mondani, mert csak értelmes és lényeges tisztséget akart vállalni, s 1953 és 1957 között minden felkínált posztot visszautasított. A türelme végül rózsát termelt: 1957-ben rektornak és népfőtitkárnak

nak kérték fel. 1969-re azonban teljes kiábrándultság vesz rajta erőt, ekkor már csak az akadémiai kutatócsoport és Klári élteti. Vitalitása sokáig töretlen, majd kezdődik a megöregedés folyamata, főleg ízületi betegségei aggasztják. Közérzetének nem használ, hogy sorra temeti el nagy értelmiségi pályatársait (Darvas József, Erdei Ferenc, Németh László stb.). Ám a naplóírást egészen anyja 1977. február 13-i haláláig folytatja. Ezután már csak három bejegyzése maradt fenn: február 20., március 17., június 8. A családi tragédia veszi el végképp a kedvét, de mintha érezte volna: neki sincs már sok hátra. Alig egy évvel élte túl édesanyját.

Ami a *Napló* jegyzeteiben van

A könyv jegyzetapparátusa lenyűgöző. Az első kötet 241 (549–790. o.), a második 172 (447–619. o.), a harmadik 161 oldalnyi (467–628. o.) jegyzetet tartalmaz. A szerkesztés és a sajtó alá rendezés Markó László munkája, akinek történettudományi, illetve archontológiai segédkönyvek összeállításában komoly tapasztalatai vannak.²³ Recenzensként nem is azért böngésztek át a jegyzeteket, hogy mindenképpen hibákat találjunk, hanem éppen a Markóra jellemző pontosság mint szerkesztési elv alátámasztására. S amikor észrevételeinket összegezzük, Hanák Péter szavai lebegnek szemünk előtt: „Ha a királyok udvariassága, akkor a történészek fő kötelessége a pontosság.”²⁴

Pontatlan jegyzetek

I/550. o.: Hont Ferencnél hiányzik az 1945 utáni egyik legfontosabb pozíciója, a Színművészeti Akadémia igazgatósága (1945–48). Az ő igazgatása alatt szervezték át az intézményt Színház- és Filmművészeti Főiskolává.

I/562: Harsányi Zsolt nem volt társigazgatója a Vígszínháznak és nemcsak 1938-ban vezette az intézményt, hanem 1938–43 között, tehát haláláig igazgatója volt. A társigazgatói posztot rövid ideig Bókay János töltötte be.

²³ Főbb munkái: Általános történelmi fogalomgyűjtemény. Novotrade Kiadó, Budapest, 1990; illetve Helikon Kiadó, Budapest, 2004. A magyar állam főméltóságai. Magyar Könyvklub, Budapest, 2000; illetve Helikon Kiadó, Budapest, 2006. Ki kicsoda a magyar történelemben? Helikon Kiadó, Budapest, 2005. Mások mellett szerzője A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. c., már hivatkozott lexikonnak.

²⁴ Hanák Péter: Hibás adatok? Téves következtetések? = Történelmi Szemle, XXIII. évf. 1980. 2. szám, 329. o. Idézi: Bölöny József: Előszó. In: Bölöny József – Hubai László: Magyarország kormányai 1848–2004. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 15. o.

I/675. o.: Az *Egyedül vagyunk* című, 1938–44 között megjelenő lapról szóló összefoglalás túl sommás, ráadásul a felsorolt szerzők többsége csak az első két évben kötődött az orgánumhoz. A főszerkesztőként végig Oláh György által jegyzett, magát fajvédőként definiáló folyóirat kezdetben széles körből merítette szerzőit: Benda Kálmán, Darvas József, Illés Endre, Kodolányi János, Kovács Imre, Makkai László, Makkai Sándor, Móricz Zsigmond, Németh László, Szabó Lőrinc, Veres Péter stb. De velük együtt megjelent Endre László, Imrédy Béla, Jaross Andor, Rácz Jenő, Rajniss Ferenc is. 1940 tavaszán erőteljes politikai programváltás történt. Az immár szélsőjobboldali orgánum szerzői közül – Erdélyi és Sinka kivételével – kimaradtak a jelentős értelmiségiek. I/685. o.: Kállai Gyula nem 1971-től, hanem 1958-tól volt a Hazafias Népfront OT-elnöke, 1989-ig.

I/691. o.: Dohnányi Ernő 1919–43 között nem volt a Zeneakadémia igazgatója. 1919-ben februártól szeptemberig betöltötte a tisztséget, de a Tanácsköztársaság bukása után elbocsátották, és Hubay Jenő lépett a helyébe, aki 1934-ig állt az intézmény élén. Dohnányi 1928-ban tért vissza a katedrára, és 1934-ben vette át az akkor már főigazgatónak nevezett posztot, és látta el 1943-ig. Utóbb az intézménytől tiszteletbeli elnöki címet kapott (ezt később még Kodály és Szabó Ferenc érte el.) I/700. o.: Habsburg Ottó szócikkéből kimaradt, hogy 1936-tól mely szervezetnek volt tagja, 1957-től alelnöke, 1973-tól elnöke. A Páneurópai Unióról van szó.

I/744–745. o.: Bulgaryin honvédelmi miniszteri és kormányfői adatai helyesek, de a többi tisztség felsorolása hibás. Nem volt 1937-től az Orosz Föderáció, majd 1938–41-ben a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának (*sic!*) elnöke, és nem 1949–55-ben volt miniszterelnök-helyettes. Helyesen: 1937–38-ban az Orosz Föderáció Népbiztosai Tanácsának elnöke, 1938–41-ben az Állami Bank elnöke, 1939–41-ben a Szovjetunió Népbiztosai Tanácsának elnökhelyettese, 1947–53-ban miniszterelnök-helyettes, 1953–55-ben első miniszterelnök-helyettes. 1958 márciusában, kormányfői bukása után, néhány hónapra ismét az Állami Bank elnöke lett, de szeptemberben kizárták az SZKP Politikai Bizottságából, és az 1947-ben kapott marsalli rendfokozatától is megfosztották. 1960-ig a sztavropoli területi népgazdasági tanács elnökeként dolgozott.

I/746. o.: Kiss Károly tisztségei közül kimaradt a talán legfontosabb: 1946–56 között ő töltötte be az MKP, illetve az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága elnöki tiszttét, s e minőségében meghatározó szerepe volt a belső tisztogatásokban. 1962-ben történt félreállításának is ez volt a legfőbb indoka.

I/746. o.: Révai Dezső tisztségei közül kimaradt a filmgyár (Mafilm) élén 1953-ig betöltött igazgatói posztja, jöllehet az I/444. és az I/754. oldalakon utalás történik erre.

I/760. o.: Azt olvassuk, hogy Képes Géza 1954-től volt a Magvető Könyvkiadó alapító igazgatója, a II/453. oldalon szereplő adatok szerint a Magvetőt Képes 1955-ben alapította. A második a helyes: a Magvetőt 1955. január 1-jén hozták létre. Hegedűs Géza azonban nem 1955-ben, hanem 1956 nyarán vette át az igazgatói posztot Képestől. A jegyzet nem tartalmazza, hogy 1957-től Vadász György volt az igazgató.

I/767. o.: Az MTA Néprajzi Főbizottsága kapcsán a jegyzet pontatlan. Az 1950-ben felállított Néprajztudományi Bizottság 1961-ig – tehát a *Napló* írásának időpontjában – nem a (I.) Nyelv- és Irodalomtudományok, hanem a (II.) Társadalmi és Történeti Tudományok osztályához tartozott. 1961-től az I. Osztály része, immár Néprajzi Bizottság néven. II/448. o.: Fehér Lajos 1954–55-ben a *Szabad Nép* főszerkesztő-helyettese volt, s nem jelzi a szócikk az 1955–56-ban a Balaton-nagyberek Állami Gazdasági élén betöltött igazgatói tiszttét sem.

II/456. o.: Tévedés, hogy a *Népművelés* című lap 1953–59-ben jelent meg, és utódlapja a *Népművelési Értesítő* (1959–74) volt. A *Népművelés* 1954–89 között 36 évfolyamot ért meg, a *Népművelési Értesítő* pedig, ezzel párhuzamosan, 13 évfolyamon át létezett (1960–72).

II/485. o.: Mihail Szuszlov nem csupán 1947–49-ben, hanem 1947-től haláláig, 1982-ig folyamatosan KB-titkár volt.

II/541. o.: Aczél György nem 1967–90-ben, hanem 1947–50, 1958–67 és 1971–90-ben volt országgyűlési képviselő. A művelődésügyi miniszterhelyettesi posztot csak 1957–58-ban töltötte be, 1958–67 között a miniszter első helyettese volt. Révész Sándor róla szóló könyvének címe és kiadási éve is hibás: nem *Aczél György*, 1996, hanem *Aczél és korunk*, 1997.

II/583. o.: A Szövetkezeti Kutatóintézet nem az MTA intézménye volt.

II/587. o.: Kiss Árpádnak az Országos Tervhivatalnál (OT), illetve az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságnál (OMFB) betöltött tisztségei zavarosak, helyesen: 1956. október 27. és november 3. között, majd 1957–61-ben volt az OT, és 1961-től haláláig az OMFB elnöke. Ez utóbbi posztján 1967-ig „csak” miniszteri rangban, 1967-től viszont a kormány teljes jogú tagjaként.

II/591. o.: Alfred Hitchcock 1940-ben nem kapott Oscar-díjat. Az általa rendezett *Rebecca* (és nem *A Manderley-ház asszonya*, ez a film alapjául szolgáló regény) című film a legjobb film díját kapta, így az Oscart a producer, David O. Selznick vette át (Hitchcock jelölt volt a rendezői díjra). A jegyzetben irodalomként megadott F. Truffaut – H. G. Scott: *Hitch-*

cock (1984) című interjúkötet magyarul is megjelent, *Truffaut Hitchcock* címmel (Magyar Filmintézet – Pelikán Kiadó, 1996).

II/594. o.: Alekszej Koszigin nem a haláláig volt a Szovjetunió miniszterelnöke és a legfelső pártvezetés tagja. 1980. december 16-án hunyt el, de a posztját október 23-án átadta Nyikolaj Tyihonovnak, formálisan betegségére hivatkozva, ténylegesen az afganisztáni bevonulással való egyet nem értése miatt. Az SZKP Elnökségéből két nappal korábban, október 21-én távozott (a helyére Mihail Gorbacsov lépett). Koszigin nemcsak 1960–64-ben, hanem 1957–58-ban is első miniszterelnök-helyettes volt.

II/603. o.: MTA doktora fokozatot a Tudományos Minősítő Bizottság nem ítelt oda, ez 1993-tól az MTA Doktori Tanácsának hatásköre.

III/567. o.: Gyurkó László Kádárról szóló könyvének címe nem *Kádár János élete*, hanem *Arcképvázlat történelmi háttérrel*.

III/600. o.: Todor Zsivkov nem 1951-től, hanem 1954-től volt a KB első titkára, amikor Vlko Cservenkovot váltotta az addig főtitkárnak nevezett poszton.

III/600. o.: A Faluvégi Lajosra vonatkozó irodalomként megemlíttet Lázár István-kötet címe félrevezető, ugyanis a könyv kilenc politikussal készített interjúkat tartalmaz, s közülük csak abc-sorrendben áll első helyen Faluvégi Lajos.

III/610. o.: Fekete János nem 1986-tól, hanem 1980-tól volt a Magyar Nemzeti Bank első elnökhelyettese, 1988-ig.

Következetlen jegyzetek

A NET-tagság jelölése hiányzik Andics Erzsébetnél (I/735. o.), Balogh Istvánnál (I/786. o.), Donáth Ferencnél (II/583. o.), Horváth Mártonnál (I/735. o.), Kádár Jánosnál (I/778. o.), Kállai Gyulánál (I/684. o.), Mihályfi Ernőnél (I/720. o.), Parragi Györgynél (I/700. o.), Rusznyák Istvánnál (I/731. o.), Szabó Pálnál (I/763. o.); de jelölve van Barcs Sándornál (I/726. o.), Gosztanyi Jánosnál (II/455. o.), Házi Árpádnál (I/772. o.), Katona Jenőnél (I/617. o.), Nánási Lászlónál (II/618. o.), Pongrácz Kálmánnál (I/773. o.). A III/610. oldalon pontatlanul szerepel, hogy Barcs Sándor 1975-ig volt a NET tagja, hiszen az I/726. oldalon olvashatjuk, hogy 1978–89 között ismét tag volt. A szerkesztő az Elnöki Tanács helyettes elnöki funkcióját hibásan elnökhelyettesnek írja Gáspár Sándor (II/499. o.), Kisházi Ödön (II/595. o.) és Sarlós István (III/610. o.) szócikkeiben, de Kiss Károlynál (I/746. o.) és Nagy Dánielnél (II/492. o.) helyesen adja meg.

A szovjet politikusok eredeti nevét a jegyzetek nem következetesen tüntetik fel. Szerepel Sztálin – Dzsugasvili, (I/592. o.) és Lenin –

Uljanov (I/770. o.), de nincs feltüntetve Molotov – Szkrjabin (I/743. o.) és Gromiko – Burmakov (II/594. o.).

II/574. o.: Horváth Teri Kossuth-díja (1970) nincs jelezve, miközben e kitüntetés más személyeknél meg van adva.

II/584. o.: Tichy Lajosnál szerepel a válogatottságainak száma (71; helyesen: 72), de Bozsik Józsefnél nem, pedig 101 szereplésével ő a magyar csúcstartó. Szintén nincs megadva Tichy 320 bajnoki mérkőzésével szemben Bozsik 447 meccse. Tichy a felsorolt évadokon kívül 1961/62-ben is gólkirály volt.

A rektori tisztség Pach Zsigmond Pálnál (III/520. o.) jelezve van, de Kazimir Károlynál (III/516. o.) nincs, pedig 1987–90-ben ő állt a Színház- és Filmművészeti Főiskola élén. A szócikk szerint Kazimir 1972–90 között volt igazgató-főrendező a Thália Színházban, de a Thália szócikke (III/518. o.) a kezdő évszámot 1971-re teszi. Az előbbi a jó.

A III/291. oldalon olvasunk Gulácsy-atyusról, aki a szöveg szerint Ortutay *sógora*. A névhez itt jegyzet nem tartozik, de az II/138. oldalon szerepel Gulácsy Béla és Gulácsy Tibor is, s a hozzájuk tartozó meghatározás mindkét esetben azonos: „Ortutay Gyula *ismerőse*” (II/510. o.).

A *Kortárs* című folyóiratnál felsorolják a főszerkesztőket (III/526. o.), de a *Valóság* esetében nem (III/524. o.), holott az sem volt kevésbé fontos periodika. Egyébként Kőrösi József szócikke (III/568. o.) tévesen tartalmazza a *Valóságnál* betöltött főszerkesztői posztjának záró évét, mert nem 1994-ig, hanem 1991-ig vezette a lapot (1991–94-ben Lázár István volt a főszerkesztő).

Hiányos jegyzetek

Ha a Franklin Társulatnál (I/555. o.), mint róla szóló irodalom, szerepel a cég történetéről írott könyv, akkor ez a Cserépfalvinál (I/569. o.) is indokolt lett volna (Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1982; Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései 1945–1963*. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1989).

I/767. o.: A Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár kapcsán érdemes lett volna megemlíteni, hogy e vállalat vette fel később a „Rába” nevet.

III/503–504. o.: hiányzik, hogy Szerényi Sándor 1959–66-ig a MSZMP KB tagja volt, és nem csupán versenyszerűen sakkozott, hanem 1960–89 között ellátta a Magyar Sakkszövetség elnöki tisztét is. Róla szóló irodalomként megemlíthető lett volna két memoárja: *Érdemes volt!* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1985; *Tizennégy év a Gulagon*. Kossuth Kiadó, Bp., 2004.

III/619. o.: Frederick Forsyth angol író magyarul megjelent műveinek felsorolása nem teljes: *A veterán és más történetek* című kötete 2003-ban a Magyar Könyvklubnál jelent meg.

III/628. o.: Hoppál Mihály adatai sem teljesek. A Magyar Vallástudományi Társaság elnöki tisztét 2007-ig, az Európai Folklor Intézet (és nem Központ) igazgatói megbízását 2009-ig látta el. Ugyanakkor 2003–10 között az MTA Néprajzi Kutatóintézetének igazgatója volt (a záró évszám nem kérhető számon, hiszen az a kötet megjelenése utáni).

A kötet névmutatója hiányos. Szisztematikusan nem néztük át, de nincs benne például Pozsgay Imre (III/431. o.) és Szakasits Árpád (III/363. o.), jóllehet mindkettejükhez jegyzet is tartozik.

Téves jegyzetek

II/529. o.: Az életrajz a sportvezető Hegyi Gyulát mutatja be, miközben a hivatkozott II/179. oldal szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy Ortutay nem róla beszél, hanem az ELTE-n dolgozó, hasonló nevű személyről.

II/589–590. o.: A jegyzet összekeveri a Termelőszövetkezeti Tanács (TT) és a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (TOT) jogállását. A minisztertanács mellett működő TT, amelyről a jegyzet adatokat tartalmaz, e néven 1965-ig, ezután két évig Országos Termelőszövetkezeti Tanácsként működött, majd megszűnt. Az új TOT 1967-ben nem kormányzatszerveként, hanem a szövetkezetek alulról választott szakmai érdek-képviselői szervezeteként alakult meg és működött 1990-ig.

III/205. o.: A szerkesztő Sík Endre „bevont?, elkobzott?, betiltott?” könyvéről azt írja, hogy Sík Endre *Bem rakparti évek* című művéről van szó, amelyet 1970-es megjelenése után hamarosan visszavontak (III/547. o.). A szerkesztő téved. Az utalás Sík *Vihar a levelet...* című, 1970-ben, a Zrínyi Kiadónál megjelent kötetére vonatkozik, amely a sztálini évek törvénysértéseit leplezte le, s amelyet emiatt bevontak (új kiadása, ugyancsak a Zrínyinél, 1988-ban jelent meg). A *Bem rakparti évek* a korábban napvilágot látott *Egy diplomata feljegyzései* című mű folytatása, amelynek tartalma nem adott okot a betiltásra.

III/447. o.: „Antoni” a jegyzettel ellentétben nem az 1901–1986 között élt Antóny Miklós – aki egyébként körzeti orvosként dolgozott –, hanem a fia, ifjabb Antóny Miklós (1930–2010); ő volt Kútvölgyi Kórház ideggyógyászati osztályvezető főorvosa.

Felesleges jegyzetek

A szerkesztő olykor olyan személynevet is ellátott jegyzettel, akihez érdemi információt nem sikerült találnia, például I/767. o.: „Bolgár Ist-

ván, Pál Tibor: ismeretlenek, Mikó – nem sikerült azonosítani.” A II/298. oldalon megtudjuk, hogy Ortutayt felkereste Radnóti nagybátyja, Vadász Jenő. Az ehhez tartozó jegyzet: „Vadász Jenő: Radnóti Miklós nagybátyja.” (II/579. o.) A III/292. oldalon ez áll: „Az egyik férfi Fehér Lajos titkárságának vezetője, Kovács Mihály.” S a hozzá tartozó jegyzet: Kovács Mihály: Fehér Lajos miniszterelnök-helyettes titkárságának vezetője. Hasonlóan felesleges a III/312. oldalon olvasható szöveg magyarázata: „Nagykövetünkkel [...] beszélgetésem volt. Úgy látom [...] Kovács Imre is a baloldali ellenzékhez tartozik.” És a jegyzet: „Kovács Imre: politikus, diplomata. Az MSZMP konzervatív szárnyához tartozott.” (III/584. o.)

Az öncélú jegyzetelés legszemléletesebb példája, amikor Ortutay arról ír, hogy ő volt a leghosszabb ideig rektor az ELTE-n (III/192. o.). A szerkesztői jegyzet ezt azzal egészíti ki, hogy nála hosszabb ideig csak Virozsil Antal jogtudós töltötte be a rektori posztot, 1849–60-ban (III/543. o.). Ezután viszont elolvashatjuk Virozsil életrajzát, közel húszsornyi (!) terjedelemben. Ráadásul Virozsil a névmutatóban nem is szerepel.

Hiányzó jegyzetek

I/542. o.: Ortutay azt írja, hogy a Hazafias Népfront első kongresszusán az Országos Tanács 101 tagja közé választották. Jelezni kellett volna, hogy az OT 105 tagú volt.

I/772. o.: Révai Józsefnek a MÁVAG-ban elhangzott beszéde kapcsán a szerkesztő a MÁVAG szót látta el egyébként helyes adatokkal, miközben itt Révai *MÁVAG-beszédéről* kellett volna írnia, amely a kommunista művelődéspolitikai szemléletes megnyilvánulása volt.

I/787. o.: Kaeszné mint nem azonosítható személy szerepel a jegyzetben, miközben a névmutatóban (I/800. o.) Kaesz Gyuláné áll (bár a név nem az I/535, hanem az I/536. oldalon szerepel). A szövegösszefüggésből is feltételezhető, hogy Kaesz Gyula (1897–1967) belsőépítész, a Magyar Iparművészeti Főiskola 1952–58 közötti igazgatója feleségéről van szó.

A II/385. és a III/60. oldalon is olvasunk Vas(s) Erzsiről, akit a szerkesztő nem látott el jegyzettel. A szövegösszefüggésből azonban – Ortutay egy 1966-os parlamenti eseményről ír – nyilvánvaló, hogy Vass Istvánné Metzker Erzsébet (1915–1980) politikusról van szó, aki 1955–62 és 1967–71 között az országgyűlés alelnökeként, 1963–67 között elnökeként működött, de – sok egyéb funkció mellett – volt a Hazafias Népfront OT-titkára (1956–64) és a NET tagja (1971–80) is.

III/149. o.: Ortutay 1970-ben megkapja „a legmagasabb állami kitüntetést, a Zászlórend I. fokozatát”. Érdemes lett volna jegyzetben utalni arra, hogy nem a Magyar Népköztársaság Zászlórendjének I. fokozata volt a legmagasabb elismerés, hiszen e kitüntetésnek volt gyémántokkal ékesített I. fokozata is.

III/542. o.: A Leiter Jakab lényegét a jegyzet megmagyarázza, de az eredetéről nem ír, hogy ti. a kifejezés a Bibliában szereplő 'Jákob létrája' német nyelvű változatának személynévre történt újságírói félrefordításából származik.

III/291. o.: Ortutay a Bács-Kiskun megyéért 1957 óta végzett képviselői munkájáról ír. Jelöltni kellett volna, hogy csak 1958. november 16-án választották meg.

III/303. o.: az 1972. február 12-ei naplóbejegyzésben Ortutay Losonczi Pálról ír, hogy előnyösebb a helyzete Dobinál, mert PB-tag. Ez tévedés, mert Losonczi csak 1975. július 2-án választották be az MSZMP Politikai Bizottságába. Ortutay nyilván a KB-tagságra akart utalni, hiszen Dobi csak 1959-ben lett KB-tag, holott 1952 óta államfő volt. Hasonlóan jelezni kellett volna Ortutay tévedését, amikor Kádár főtitkárságáról ír (III/378. o.), hiszen az első titkári tisztség elnevezése csak 1985-ben változott meg.

A kötetek borítói

Néhány kritikai észrevételnek a borítókkal kapcsolatban is hangot kell adnunk. Mindenekelőtt a címekről van szó. A védőborítók címoldalán és gerincén, valamint a kötetek gerincén a naplók számai következetesen arab számmal szerepelnek (*Napló 1., 2., 3.*), míg a szennycímoldalon és a címoldalon római számmal (*Napló I., II., III.*). Ugyanakkor mindhárom kötet kötéstábláján (kemény borítólapján) Ortutay eredeti naplója géppel írt címlapjának fakszimiléje áll: *Ortutay Gyula: Napló-jegyzetek (1938. 12. 23. – 1969. 1. 12.)*. Ez igen zavaró, hiszen az évszámok még véletlenül sem egyeznek meg egyik kötet címével sem, ráadásul ez a megoldás bibliográfiai szempontból megengedhetetlen. A fakszimile elhelyezhető lett volna másutt (például az előzéklapokon, amelyekeken most kötetenként más-más fénykép található.) Merőben szokatlan, hogy mindhárom kötet dupla (!) védőborítóval rendelkezik. Közülük az egyik, zöld arculattal, Ortutayné Kemény Zsuzsa mozdulatművészt ábrázolja, szabadtéri ugrás közben, mindhárom címlapon más-más fotórészlettel. A másik sötétbarna tónusban, egészen más tipográfiával, Ortutay igazolványképét és a következő szöveget tartalmazza: „*Egy magyar politikus és tudós vallomása arról, miként szolgált ki a 20. század értelmiségi elitje a politikai hatalmakat.*” E második

védőborító hátlapján a naplóból vett két idézet olvasható, tizenhét sor terjedelemben, miközben a zöld védőborító fülszövege Ortutay életrajzát ismerteti. Ember legyen a talpán az a könyvtáros, aki a kötetek bibliográfiai leírását elkészíti. De az a kutató is, aki esetleg a fülszöveget vagy a barna védőborító hátsó szövegét óhajtja idézetként felhasználni és szabályosan hivatkozni. Azt pedig csak zárójelben jegyzem meg, hogy könyvesbolttól függően hol a zöld, hol a barna védőborító van felül, vagy éppen hiányzik a kötetről.

Klaus-Jürgen Matz: Ki mikor uralkodott, kormányzott?²⁵

Sokat ígérő kötetel állt elő a kiadó, amikor megjelentette Klaus-Jürgen Matz adattárát. A müncheni Deutscher Taschenbuch Verlagnál 1992-ben napvilágot látott eredeti kiadást Hulley Orsolya és Pálincás Mihály fordította, s a Magyarországra vonatkozó III. részt is Pálincás állította össze. A kötet lektora dr. Vadász Sándor volt.

Az adattárkészítés külön műfaj. Aki próbálkozott már kronológiák, archontológiai segédkönyvek összeállításával, tisztában van a feladat nagyságával. Az olyan kiadványnak ugyanis, amely forrásként szolgál más kutatásokhoz és munkákhoz, hitelesnek kell lennie. A hitelesség pedig legalább két tényező összessége: a pontosság és a következetesség.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy míg a pontosság számos külső tényezőtől függ (a felhasználható források léte vagy nemléte, teljessége, ellentmondás mentessége stb.), a következetesség kizárólag a szerzőn múlik. Egy adattár megírásakor a bemutatni kívánt tényanyag struktúrájának feltérképezése és ábrázolása a kiindulópont, ezt követheti a rovatok „kitöltése”, ami persze a források hozzáférhetősége által determinált. Matz óriási munkát végzett. Nyilvánvaló, hogy a közölt adatok mennyiségével arányosan nő a hibalehetőség. Tekintve azonban, hogy a világtörténelem vezető államférfiainak archontológiai adatai – különösen a koraiak – meglehetősen nehezen dokumentálhatók, egy recenziónak nem lehet egyedüli célja a hibák összegyűjtése. Az apróbb ténybeli pontatlanságok – amelyek a kötetben még a mai európai, afrikai, amerikai és ázsiai államoknál is előfordulnak – nem lényegesek, szemben a súlyosabb hibákkal s következetlenségekkel. Márpedig ilyenek is akadnak. Állításomat három kirívó példával támasztom alá.

²⁵ Klaus-Jürgen Matz: *Ki mikor uralkodott, kormányzott?* Uralkodói táblák a világtörténelemhez. Császárok, királyok, államfők, miniszterelnökök és pártvezérek. Fordította: Hulley Orsolya, Pálincás Mihály. Lektorálta: Vadász Sándor. Springer Hungarica Kiadó, Budapest, 1994.

1. Bár a kötet lényegében a teljesség igényével készült, még a XIX–XX. századi államok közül is *maradtak ki* belőle. A legfurcsább számomra – főleg, mert az alapkiadás német –, hogy teljesen vagy részlegesen kihagyták a napóleoni háborúk kora egyes államait. Ezáltal mintegy kilenc év (1806–1815) nincs jelezve a német történelemből! Így például még csak nem is utalnak a Rajnai Szövetségre, holott létrehozása pecsételte meg a Német-Római Császárság sorsát. A Rajnai Szövetség 1806. VII. 12. – 1813. X. között állt fenn, s élére Napóleon Frigyes Ágost szász királyt állította. Nem szerepel továbbá a Vesztfáliai Királyság (1807. VII. 9. – 1815), és uralkodója, Bonaparte Jeromos; a Cispadan Köztársaság (1796. XI. – 1797. X. 17.); a Liguriai Köztársaság (1796. XI. – 1805. VI. 4.), a Svájc-ból kialakított Helvét Köztársaság (1798–1815) és a Nápolyi Királyságból 1799-ben szervezett Parthenopiai Köztársaság sem. Nem írja a kötet, hogy az Itáliai Köztársaság elnöke maga Napóleon volt (70. o.). Ugyanakkor a kor államai közül megtaláljuk a Hollandiából kialakított Batáviai Köztársaságot (296. o.), a Cisalpin Köztársaságot (70. o.), a Varsói Nagyhercegséget (300. o.). Hogyan történhetett ez? A lektornak – aki a francia történelem kiváló kutatója – nem tűnt föl, hogy a Német-Római Császárság bukása után a bécsi kongresszussal folytatódik Európa történelme? Igaz, hogy az egyes német fejedelemségek uralkodói listája folyamatos, de úgy látszik, mintha 1806–1815 között szabadon „lebegtek” volna.

A könyv szerzője egyébként nem vesz tudomást az 1815. VI. 9-től 1846. XI. 6-ig önálló Krakkói Köztársaságról, de hiányzik Danzig szabad városa (1919. VI. 28/XI. 15. – 1939. IX. 1.) is, jóllehet korabeli jelentőségük aligha vitatható.

2. Aztán itt vannak a *névátírások*. A kötet függelékében a következőket olvassuk: „A nevek átírásánál a magyar szakirodalomban használatos formákat és elveket követtük [...] de kevésbé ismert [...] államoknál [...] előfordulhatnak kisebb hibák.” (397–398. o.) íme, a „kisebb hibák”:

Valamennyi japán kormányfő neve fordítva szerepel (242–244. o.). Ismeretes ugyanis, hogy Japánban – hasonlóan a magyar névíráshoz – a családi név áll elől. A német kiadásban ezt nyilván megfordították, ahogy a magyar neveket is fordítva írják külföldön. Ez azonban nem ok arra, hogy a magyar kiadásban ne kövessék az itthon – és Japánban is – szokásos gyakorlatot.

A volt Szovjetunió vezetői között Bulganin, Riszkov, Rükov és Szvernik helyesen Bulganyin, Rizskov, Rikov és Svernyik. Gajdar Aliev azerbajdzsán vezető neve Gejdar Alijev-ként írandó, mint ahogy Nijasov türkmén elnök is Nyijazov (331–334. o.). (E két utóbbi hosszú időn át ismert szovjet vezető volt.) El kellett volna döntenie, hogy a szovjet politikusok-

nál mindenhol szerepeltetik-e az apai nevet, vagy nem. Ez Matznál teljesen esetleges. Az eredeti név pedig csak Leninnél és Sztálinnál van feltüntetve (Uljanov, illetve Dzsugasvili), jóllehet a Kamenyev, a Molotov és a Gromiko is felvett név (Rosenfeld, Szkrjabin, illetve Burmakov).

A kínai politikusok közül Hu Jao-bang és Jeh Csien-jing helyesen Hu Jao-pangnak és Je Csien-jingnek írandó (251. o.). Dél-Korea jelenlegi elnöke Kim Jung Szám, s nem Jang (252. o.). Szudán egykori vezetőjét nálunk Nimerinek ismerik, még akkor is, ha a könyvben Numeirinek írják (187. o.). Nem értem továbbá, hogy ha valamennyi liechtensteini uralkodó nevét magyaros írásmóddal közük, a jelenlegi János Ádám miért Hans Adam? (304. o.)

Nem folytatom a felsorolást. Mindez – különösen az orosz nevek – könnyen ellenőrizhetők lettek volna számos hazai kiadványban, a *Munkásmozgalom-történeti lexikontól* a *Ki kicsodáig*. Nem kellett volna mást tenni, csak következetesen alkalmazni a már lefektetett alapelveket.

3. „A személyek születési és halálozási adatait csak akkor tüntettük fel, ha azokat megbízhatónak ítéltük” – olvashatjuk a függelékben (397. o.). Ez önmagában mindaddig nem kifogásolható, amíg föl nem tűnik, hogy sokszor éppen a könnyen kikereshető kortárs politikusok adatai hiányosak.

Ennyit a következtetlenségekről. Térjünk most rá egy olyan szempontra, amely minőségileg helyezi más megvilágításba Matz adattárát. Ez a szempont pedig a volt „szocialista világrendszer” államainak ábrázolásmódja.

Aligha vitatható, hogy kellő történelmi perspektíva hiányában a volt szovjet blokk országai történelmének összefoglaló, a párhuzamokat és kereszteződéseket egyaránt magában foglaló megírása még nem lehetséges. Ami elvégezhető, az az adatok minden tekintetben hiteles összegyűjtése. Témánknál, az archontológiánál maradván mindez nemcsak az egyes személyek összegyűjtését jelenti, de a sajátos államjogi struktúra bemutatását is. Bármely feldolgozás csak ezután kezdődhet. Olyan ez, mintha az ókori Róma politikátörténetének megírásához anélkül kezdene hozzá valaki, hogy előzőleg tisztázná a censor, a consul, a praetor, a princeps funkciók helyét, szerepét, súlyát az állam-szervezetben.

Mármost az a tény, hogy a Springer Hungarica a német kiadás átdolgozásával és egy Magyarországra vonatkozó rész beiktatásával dobta piacra Matz adattárát, arra enged következtetni, hogy gondoltak a szakmára és a hazai olvasóközönségre is. Éppen ezért érthetetlen a volt szovjet blokk országai iránt tanúsított feltűnő érzéketlenség, hi-

szen a következetlen és felületes adatkezelés itt a legszembeütőbb. Amennyire aprólékos gonddal állította össze a szerző például a német választófejedelemségek archontológiai adatait (84–115. o.), olyan kevés figyelmet fordított a volt kelet-európai állami és pártstruktúrák tanulmányozására. Figyelmen kívül hagyta, hogy ezen országokban – éppen, mert a hatalom állampárti jellege nélkülözte a demokráciát – minden egyes funkció elnevezésének, az elnevezés változásának jelentése volt. E téren az elnagyolt fogalomhasználat több mint hiba. Íme a példák.

Mi az, hogy Jugoszlávia „legfőbb közjogi méltóságai”? (163. o.) Tito, haláláig, a JSZSZK elnöke címet viselte, ezt követően a JSZSZK Elnökségének elnöke volt az államfői tisztség elnevezése. Lengyelországnál „a köztársaság és a népköztársaság vezetői” cím szerepel (302. o.), ami elmegy egy újságcikkben, de itt kevés. A második világháború előtt, majd 1947–1952-ig és 1989-től a köztársasági elnöki funkcióról van szó, 1952–1989 között az Államtanács elnöke volt az államfő. A listáról hiányoznak az 1939–1947 közötti évek, holott 1944–1947-ig az Országos Nemzeti Tanácsnak mint kollektív államfői testületnek az elnöke Bierut volt. Romániánál megint csak „a köztársaság vezetői” szerepelnek (338. o.). A tisztség elnevezése 1947. XII. 30-tól az Ideiglenes Elnökség elnöke, 1948. IV. 13-tól a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének elnöke, 1961. III. 21-től az Államtanács elnöke volt, majd emellett (!) 1974. III. 28-án a köztársasági elnöki tisztelet is bevezette Ceausescu. Érthetetlen, miért mellőzik az 1947–1989 közötti román miniszterelnököket (valamennyi kelet-európai országnál szerepelnek a kormányfők!), hiszen még az elnöki rendszerben is fontos pozíciót töltöttek be. (1945–1989 között Romániának hét kormányfője volt, sorrendben Groza, Dej, Stoica, Maurer, Manescu, Verdet és Dascalescu.) Azt csak mellékesen említem meg, hogy Parhon 1947. XII. 30-án lett elnök, s nem 1948. IV. 2-án, ahogy a könyvben szerepel. Észtországnál találunk egy „államelnökök”, majd egy „államfők, illetve miniszterelnökök” listát (283. o.). Csupán az nem derül ki, az itt időrendben felsorolt személyek pontosan melyik funkciót töltötték be. Litvánia államfőit a kötet csak 1919-től közli (304. o.), bár 1918 júniusától Vilmos király, majd Voldemaras köztársasági elnök állt az ország élén. A szerző Észtországot, Lettországot és Litvániát egyaránt 1940. VII. 21-ével nyilvánítja szovjet tagköztársasággá (282., 303. és 304. o.). E napokon valójában a szovjetköztársaságot kiáltották ki; Észtország VIII. 6-án, Lettország 5-én, Litvánia 3-án „csatlakozott” a Szovjetunióhoz.

A Szovjetunió „legfőbb állami vezetőinek” listája szintén híján van a pontos megfogalmazásnak (331. o.). 1917. X. 25-től a Központi Végre-

hajtó Bizottság Elnökségének elnöke, 1938. I. 17-től a Legfelső Tanács Elnöksége elnöke, 1989. V. 25-től a Legfelső Tanács elnöke, 1990. III. 15-től a Szovjetunió elnöke volt a tisztség neve. E felsorolás hiányában nem érthető Gorbacsov neve mellett az „1988. X. 1./1989. V. 25 – 1991. XII. 25.” dátumban a /-jel. Ez a váltás egyébként jóval kevésbé fontos, mint a nem jelzett 1990-es, amikor bevezették az egyszemélyi elnöki rendszert.

Ide tartozik: nem II. Miklós volt az utolsó orosz cár, hanem a fia, II. Mihály, aki másnap írta alá lemondását. Téves Svernyik államfői működésének utolsó napja is: nem III. 6-án, hanem 15-én vette át tőle a tisztelet Vorosilov (330–331. o.).

A volt „szocialista világrendszer” Európán kívüli területeire térve, Kína esetében szintén érdemes lett volna pontosabban megadni a „legfőbb állami vezetők” cím tartalmát, tekintve, hogy Kínában 1975-ig (1968-tól betöltetlenül) létezett a köztársasági elnöki tisztség, majd 1983-ban hozták ismét létre. 1968–1983 között ténylegesen a parlament Állandó Bizottságának elnöke volt a formális államfő. Je Csien-jing viszont nem 1976-tól, hanem 1978-tól töltötte be e posztot, ráadásul a könyvben említettől eltérően 1986-ban elhunyt (251. o.). Észak-Koreánál teljesen téves a kormányfők között Kim Il-szon 1972–1976 közötti megjelölése. E név ugyanis Kim Ir Szen más írásmód szerinti neve; az említett időszakban a miniszterelnök Kim Ir volt, aki nem azonos Kim Ir Szennel (252. o.). Megjegyzem végezetül, hogy Kuba államfője 1976 óta nem köztársasági elnök, hanem az Államtanács elnöke (218. o.).

A kelet-európai kommunista pártok vezetőinek listáit tekintve óhatatlanul felmerül a kérdés: komolyan vette-e a szerző, amit csinált? Vagy véletlen, hogy éppen azt a struktúrát hanyagolta el, amelyik informális hatalmánál fogva döntő befolyással bírt? A pártvezetők névsora Albánia, az NDK és a Szovjetunió esetében napra pontosan, Csehszlovákiánál és Lengyelországnál hónapra, Romániánál év szerint van megadva. A bolgár és a jugoszláv párt egyáltalán nem szerepel. És emellett még a névsorok is hibásak.

Kezdjük a Szovjetunióval (332. o.). A „kommunista párt főtítkárai” cím pontatlan, mert az SZKP legfőbb vezetőjét csak 1922. IV. 3. – 1934. II. 10. között és 1966. IV. 8-tól hívták így. 1917. VIII. 6-tól a Titkárság vezetője, 1919. III. 25-től felelős titkár, 1934–1953. IX. 13. között egyszerűen titkár, majd 1966-ig első titkár volt a tisztség neve. Sokkal súlyosabb hiba viszont Lenin feltüntetése pártfőtítkárként. Lenin sohasem viselt pártfunkciót, tényleges hatalmának formális alapját a Népbiztosok Tanácsa elnöki posztja biztosította. A párt hivatalos vezetői (tehát az említett tisztségek betöltői) Sztálin előtt Szverdlov (1917. VIII. 6. – 1919.

III. 16.), Sztaszova (1919. III. 25. – XI. 29.), Kresztyinszkij (1919. XI. 29. – 1921. III. 16.) és Molotov (1921. III. 16. – 1922. IV. 3.). Kimaradt Malenkov is, aki közvetlenül Sztálin halála után lett pártvezető, egy rövid időre (1953. III. 5–14.).

Albániában 1954-től első titkárnak nevezték a pártvezetőt. Hodzsa pedig nem 1941-ben, hanem 1943-ban lett főtitkár (269. o.). Csehszlovákiában Gottwald 1945–1953 között nem főtitkár volt, hanem pártelnök. A főtitkári posztot a koncepciók perben halálra ítélte Slánsky töltötte be 1945–1951-ig, az ő neve kimaradt a listából. 1953-tól 1971-ig a párt élén első titkár állt. Az utolsó főtitkár nem Jakes volt, hanem Karel Urbanek, 1989. november–decemberben, ő szintén nincs jelezve (165. o.). Lengyelországnál a „kommunista párt főtitkárai (1945–1989)” cím „apró” hibája, hogy a párt élén csak 1948-ig állt főtitkár. Ezt követően elnök, majd 1954-től első titkár vezette (303. o.). Az NDK-t a kötet – jellegzetes német szemlélettel – nem tekinti a germán történelem részének, amennyiben a XX. századi történelmi államok fejezetében, elkülönítve szerepel. Mindazonáltal a szerző legalább a NSZEP vezetőit pontosan írhatta volna. Pieck és Grotewohl nem főtitkárként, hanem társelnökként állt a párt élén, s nem 1953-ig, hanem 1954-ig. Ulbricht viszont már 1950-től főtitkár volt mellettük, s nem 1953-tól utánuk. 1971-ben Honecker nem főtitkár lett Ulbrichtot követően, hanem első titkár, mellette. Ekkor ugyanis Ulbrichtot pártelnökké választották, s e tisztét haláláig betöltötte (a könyv nem jelzi). Honecker csak 1976-ban lett főtitkár (166. o.). Romániában az RKP élén 1954-ig és 1969-től állt főtitkár, közben első titkárnak hívták a pártvezetőt. A szerző figyelmen kívül hagyta Gheorghe Apostolt, aki 1954–1955-ben e posztot betöltötte (338. o.).

Ismételten fölmerülhet a kérdés: van-e értelme aggályoskodni az elnevezésbeli különbségeken? A válaszom határozott igen. A tendenciák ugyanis nem esetlegesek: híven tükrözik a Szovjetunióban kialakult hatalmi viszonyokat, utalnak a sztálinizmus, illetve a desztalinizáció hullámára, erősségére. A kelet-európai kommunista pártok vezető tisztségei, ezek betöltői és a változásokat kísérő hatásköri és erőátrendezések szeizmográfként követték a szovjetunióbeli viszonyokat; a kelet-európai történelem alakulására mért hatásukat nehéz lenne túlbecsülni. Gondoljunk csak például a Sztálin halála utáni „első titkár – miniszterelnök” hatalommegosztásokra (Hruscsov–Malenkov nyomán Rákosi–Nagy Imre, Zsivkov–Cservenkov, Apostol–Dej stb.). Aki ezt a politikai struktúrát nem érti, az nem érti az egész kelet-európai történelmet, tehát ne próbáljon olyan hozzávetőleges pártvezető listákat összeállítani, amelyek mellett a formális hatalmi funkciók akár percnyi

pontosságú közlése is csak másodlagos. Arról nem is beszélve, hogy a szovjet blokk politikusaira oly jellemző fölfelé és lefelé bukások koreográfiája is csak pontos névsorokkal regisztrálható.

Sajnos nem vagyunk jobb helyzetben a Magyarországra vonatkozó részt vizsgálva sem. Több mint felületesség a „köztársasági elnökök” cím alatt feltüntetni Garbai Sándort, a Forradalmi Kormányzótanács elnökét és Szálasit mint nemzetvezetőt. Az utóbbi esetben a helyzet alkotmányjogilag is képtelenség, hiszen Horthy lemondásától függetlenül az államforma 1946-ig a királyság volt. Garbai ellátta ugyan az államfői teendőket, de nem mint a FKT elnöke, hanem mint a Szövetséges Központi Intéző Bizottság elnöke. Ez volt a Tanácsköztársaság alatt a kollektív államfői testület. Erről a szöveges bevezető (*Az államformák változása Magyarországon* [359–360. o.] nem ír, mint ahogy egyetlen szót sem tartalmaz a Nemzeti Főtanácsról, amely 1945. I. 26. – 1946. II. 1. között az államfői jogkört gyakorolta.

Ami a vezető pozícióban levő kommunista párt első titkárai (1945–1989) cím alatti fejezetet illeti (368. o.), a helyzet szomorú. Először is: az MKP/MDP/MSZMP-t 1945. V. 21-től 1953. VI. 28-ig és 1985. III. 28-tól főtitkár, 1953-tól 1956. X. 28-ig és 1957. VI. 29-től 1985-ig első titkár, 1956–1957-ben elnök, 1988. V. 22-től a főtitkár mellett elnök is vezette. Nem igaz, hogy ne lehetett volna pontosan megadni Rákosi és Grósz főtitkárságának kezdőnapjait, ha a többi sikerült. Kádár mindazonáltal 1956. X. 25-én, s nem XI. 1-jén lett első titkár. A funkció elnagyolt közlése miatt pedig teljesen kimaradt Kádár (1988. V. 22. – 1989. V. 8.) és Nyers Rezső (1989. VI. 24. – X. 7.) elnöki tisztsége. Ugyanezen a listán Rákosi és Kádár neve mellől lemaradt a „csillag”, ami a több funkciót betöltő, ezáltal a kötet végén a „Több tisztséget viselő személyek” névsorában szereplő politikusok mellett található. S bár szerepel a párt névváltozásainak napra pontos közlése, kimaradt, hogy az MKP nevet a párt 1944. XI. 12-én vette föl.

A végkövetkeztetés sajnos egyértelmű: a kelet-európai államok archontológiai ábrázolása szempontjából a kötet kudarcnak bizonyult. Mindez még inkább megerősíti egy valóban teljes és hiteles újkori Kelet-Európa történeti adattár összeállításának szükségességét.

Szemere Bertalan és kora²⁶

A fenti címmel jelent meg kétkötetes összeállítás Miskolcon, a *Borsod-Abaúj-Zempléni Történelmi Évkönyv* 7. számaként, Ruszoly József egyetemi tanár szerkesztésében. A Magyar Történelmi Társulat megyei csoportja 1987-ben tudományos emléküléssel köszöntötte a politikus születésének 175. évfordulóját, s ennek anyaga látott most napvilágot nyomtatásban is. Minthogy Szemere Bertalan, aki a Batthyány-kormányban a belügyi tárcát vezette, és később miniszterelnöki posztot is betöltött, iskoláinak nagy részét a Sárospataki Református Kollégiumban végezte, illő felhívni a figyelmet a kiadványra.

Az első kötet – több, mint 400 oldalon – tanulmányokat tartalmaz. A szerzők névsora nem akármilyen: a történettudomány hazai kutatóinak számos kiválósága közzéteszi kutatási eredményeit, álláspontját Szemere életének egy-egy mozzanatáról (Horváth Tibor, Kajtár István, Kállay István, Péter László, Ruszoly József, Szabadfalvi József, Takács Péter, Veres László és mások). A dolgozatok – összesen húszat olvashatunk – felölelik Szemere életpályáját. Szó van a politikus sárospataki éveiről, zempléni kapcsolatairól, eszméiről, munkáiról, jogászai gondolkodásának fejlődéséről; mindezeket túl reformkori tevékenységéről, kormánybiztosi, miniszteri és miniszterelnöki működéséről. Megtalálható a kötetben a Szemere-család genealógiája is. Az első kötetet forrás- és irodalomjegyzék, valamint földrajzi és személynévmutató zárja. A második kötet – közel 250 oldalon – teljes egészében Tóvári Judit munkája. Tartalma adattár: *Vezető Szemere Bertalan életének és pályájának forrásaiban és irodalmában*. Az összeállítás felöleli a Szemere-re vonatkozó teljes irodalmat: bibliográfiák, levéltári segédletek, lexikonok, kronológiák, kézírásos és nyomtatott források. Mindezt műfajok szerint csoportosítva találjuk, de külön Szemere életpályáját követve kronologikusan és ugyanígy tematikusan is. Az adattárat Szemere műveinek és a Szemere-ről készített portrék jegyzéke zárja.

Ahogy Ruszoly József, a kiadvány szerkesztője, utószavában írja: nem volt cél a teljességre törekvő életrajz, hanem csupán alapot kívántak adni egy későbbi ilyen monográfiához. Nos, úgy vélem, ezt a célt érték, sőt meg is haladták: valóban impozáns tudományos mű született.

²⁶ Szemere Bertalan és kora, 1–2. kötet. Szerkesztette: Ruszoly József. Borsod-Abaúj-Zempléni Történelmi Évkönyv 7/1–2. Szemere Bertalan Alapítvány, Miskolc, 1991.

Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa koncepciók²⁷

„Közép-Európa újra időszerű. A második világháborút követő három évtizedben senki sem beszélt Közép-Európáról jelen időben” – írta Timothy Garton Ash politológus 1986-ban, a *Létezik-e Közép-Európa?* című vitáiratában. S valóban igaza volt, hiszen Sztálin Jaltában létrehozta a „Kelet-Európá”-nak nevezett geopolitikai egységet. Ennek hatására Európa többi részein alapvetően az a felfogás alakult ki, hogy Európa két részből áll: Európából (lásd: Európa Tanács, Európa Parlament, Európai Gazdasági Közösség, stb.) és a „vasfüggönyön” túli Kelet-Európából. Csupán kultúrhistóriai nézőpontból jelentett finomítást az a nézőpont, amely szerint Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország továbbra is Nyugat-Európához tartozik, mert a választóvonal csakis kultúrák között húzható, azaz a katolikus-protestáns és az ortodox területek között.

A Közép-Európa-eszme tehát mint történeti kategória élt tovább. Magyarországon csupán a 80-as évek második felétől élénkültek fel az időszerűségéről szóló viták. 1987-ben megjelent a *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon* című gyűjteményes kötet, majd 1989-ben a *Századvég* folyóirat tett közzé különszámot *Kell-e nekünk Közép-Európa?* címmel. Ebben az évben a *Világosság* c. folyóirat is tematikus számban foglalkozott a témával.

E kiadványok azonban az álláspontok párhuzamos egymás mellé helyezésén túl nem vállalkoztak összehasonlító elemzésre. Egy ilyen szintézis pedig már csak azért is időszerűnek látszott, mert Magyarország közép-európaiságának megítélésben a XX. század politikai rendszereinek változásai között a szélsőséges álláspontok is teret kaptak.

1918-ig ugyan általános felfogásnak tekinthető, hogy Magyarország a Nyugathoz tartozik, a Naumann-féle Mitteleurópa-tervezettel egyidőben nálunk is felbukkant egy sajátos Közép-Európa értelmezés: Jászi Oszkár képzelte el föderációt a megszűnő Monarchia helyén. Trianon után – különösen a második világháború közeledtével – kiélesedtek a nézetkülönbségek. Önállósult a „Közép-európaiság” gondolata, Bajcsy-Zsilinszky pl. mindezt a „horizontális tengely” fogalmába sűrítette. A legalaposabban Bibó István fejtette ki nézeteit: ő a Német-Római Császárság jogfolytonossági területét értette a középső régió, illetve Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország hozzácsatolásával bevezette a „Közép- és Kelet-Európa” fogalmát. Féja Géza és köre a „Keletközép-Európa” elnevezést próbálta meg elterjeszteni, nem nagy sikerrel. Mint ahogy nem járt sikerrel Kosáry Domokos javaslata sem, a

²⁷ Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa koncepciók. Áron Kiadó, Budapest, 1997.

harmincas évek végén, a „Kárpát-Európa” kifejezés meghonosítására. Erőteljesen képviselték ugyanakkor álláspontjukat azok, akik Magyarországot egyértelműen Kelet-Európához sorolták. Közéjük tartozott Szabó Dezső, Bartók Béla, vagy pl. Baráth Tibor, aki szerint Magyarország „Kelet-Európa első törzsállama, a kelet-európai egység tényleges megvalósítója.”

Jalta után értelemszerűen változott a hazai terminológia is. Berend T. Iván és Ránki György Bibó „Közép- és Kelet-Európa” fogalmát használták, de nem bibói indoklással. Céljuk az volt, hogy ezzel kifejezzék a „kvalitatív különbségeket Kelet-Európától”. Szűcs Jenő hitet tett az általa legelfogadhatóbbnak tartott fogalom, a „Közép-Kelet-Európa” mellett. De említsük meg az agrártörténeti alapállást is: a XVI–XVII. századi „elkanyarodás” okán Niederhauser Emil, Gunst Péter és mások Magyarországot a kelet-európai régióhoz sorolták.

Mindezen előzmények ismeretében nehezen túlbecsülhető jelentőségű Lendvai L. Ferenc munkája, amely az első igazi szintézis a Közép-Európa kérdésről. A szerző a problematikát az osztrák és a porosz történelmi fejlődés paradigmájába ágyazva követi végig. E két államalakulat volt ugyanis az a viszonyítási pont, amelyhez képest Európa középső régiójának meghatározására koncepciók születtek. Az imponálóan gazdag forrásbázison nyugvó történetfilozófiai elemzés az eseménytörténeti összefüggéseken túl a kortársak gondolatmenetének tárgyalására is vállalkozott.

A kötet első része Ausztria helyzetét, jogállását, az Oszmán Birodalommal szembeni szerepvállalását elemzi. A „Dunai Monarchia” vizsgálata során a magyar történelem eseményei is sorra kerülnek. A második rész Poroszország hegemoniára való törekvéseit, I. világháborús sorsát, majd a Harmadik Birodalom újjáéledését követi végig. A porosz vezetéssel megvalósult kishéber egység, de különösen a Monarchia bukása után Ausztria mellékszereplővé vált a közép-európai hegemoniáért folyó játszmában, így a „Mitteleurópa”-tervek alapvetően német érdekekre támaszkodtak. Mindez később szorosan összefüggött a náci „Südosteuropa”-elmélettel.

A kötet zárófejezete egészen napjainkig vezeti az olvasót. Korunk Európájában ugyanis többféle erő hatása megfigyelhető. Az egységesülő „Európa-ház” számára a térségek önálló geopolitikai körvonalazása másodlagos. Ugyanakkor éppen az egyenlőtlen fejlettségi szintek miatt élénkültek meg a regionális együttműködések: a „Hexagonale” akár új Közép-Európa-meghatározás is lehetne. Mindezek fölött átvilágítani látszik a páneurópa-eszme. Ilyen körülmények között a geopolitikai önmeghatározás különösen nehéz – ha egyáltalán szükség van rá.

Lendvai könyvének nagy érdeme, hogy a szintetizálás igényével vezet végig az olvasót a közép-európai történelmen. A téma megközelítésmódja sajátos: maga a szerző a történelemfilozófia és a földrajz filozófiájának határterületére helyezi. A fejlődési út tényszerű ábrázolása, és a Közép-Európa koncepciók kritikai elemzése jelentős tudományos teljesítmény.

Popély Gyula: Felvidék 1914–1920²⁸

Popély Gyula indultatos történész. *Indultatos*, amennyiben kutatásainak tárgyát nem kívülállóként közelíti meg. De nem *indulati alapú*, hiszen szigorú forráskritikai bázisra támaszkodva kísérel meg fényt deríteni a történelem eseményeire, s a folyamatokat nem pusztán objektivációként fogja föl, hanem a mindenkor emberi tényezővel is számot vet. A komáromi Selye János Egyetem és a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem professzora az elmúlt két évtizedben alapvető fontosságú monográfiákat publikált (pl. *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945*, Budapest, 1991; *Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925)*, Pozsony, 1995, stb.), s a sort most a Felvidékért és Kárpátaljáért zajlott harc diplomáciai és katonai eseménytörténetével folytatta. A *Felvidék 1914–1920* c. kötet a Szarajevótól Trianonig terjedő időszak áttekintésére vállalkozott, s mind tagolásában, mind megközelítésében újszerűnek mondható.

Ezt a témát a hazai marxista történetírás évtizedekig szinte tabuként kezelte. Az egykori szovjet blokkhoz tartozó, szomszédos államokkal kapcsolatos kérdések objektív, történeti forrásokon alapuló, előítéletektől mentes bemutatása az 1945 utáni dogmatikus történelemszemléletbe nem, az 1956 utáni liberálisabb felfogásba pedig csak korlátozottan fért bele. Csak emlékeztetőül jegyezzük meg, hogy a magyar történettudományban mérőöldkönek számító és nagy társadalmi nyilvánosságot kapott háromkötetes *Erdély története* (Akadémiai Kiadó, 1986) aligha láthatott volna napvilágot, ha a főszerkesztő Köpeczi Béla éppen nem hivatalban levő művelődési miniszter. Az ő szakmai és politikai tekintélyével sikerült semlegesíteni azt a kultúrdiplomáciai nyomást, amelyet román politikai körök gyakoroltak a kötet megjelenésének leállítására érdekében. Ugyanakkor – a „kétfrontos harc” jegyében – Raffay Ernő *Erdély 1918–1919-ben* c. kötete (Magvető Könyvkiadó, 1987) szinte ezzel egy időben éles bírálatot kapott, elsősorban merész, az addigi tabukat figyelmen kívül hagyó szemlélete miatt.

²⁸ Popély Gyula: *Felvidék 1914–1920*. Magyar Napló Kiadó – FOKUSZ Egyesület, Budapest, 2010.

A Popély könyvének címében jelzett időszak (1914–1920) kezdő és záró évének történeti elhelyezése több egyszerű kronológiai kérdésnél. Ezek az évek ugyanis a korábbi évtizedek historiográfiai gyakorlatában sohasem fogtak közre egységesen tárgyalt periódust. Nemcsak azért, mert a marxista történetírás az egyetemes történetben az 1917-es oroszországi „Nagy Októberi Szocialista Forradalmat” az újkor és a legújabb kor választóvonalának tekintette, s ez szükségképpen determinálta a kutatási időhatárokat is, hanem azért is, mert érvényesült az ún. „haladó hagyományokra” építő munkásmozgalom-történeti szemlélet, amely az 1918–19-es eseményeket eleve kiragadta az adott kor társadalmi-gazdasági folyamataiból. (A helyzet némiképpen emlékeztetett a volt NDK-hoz, amely „felülemelkedett” a német történelem általa retrográdnak vélt örökségén, meghagyva mindezt az NSZK-nak.) Éppen ezért nem minden tanulság nélküli, ha röviden áttekintjük e történeti periódus korszakhatárainak alakulását.

Az 1956 utáni első, többszerzős, két kötetes szintézis, a Molnár Erik főszerkesztésében megjelent *Magyarország története* (Gondolat Könyvkiadó, 1967²) a szóban forgó időszakot három fejezetben tárgyalta: „A dualizmus kora (1867–1918)”, „Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak” és „Az ellenforradalom kora Magyarországon” címekkel. A korszaklezárások kétségtelenül deklarativak voltak. Ugyanezt a logikát vitte tovább a *Magyarország története* c. egyetemi tankönyv sorozat, amelynek IV. kötete (főszerk.: Hanák Péter, Tankönyvkiadó, 1972) az 1849–1918 közötti, V. kötete (főszerk.: Nemes Dezső, Tankönyvkiadó, 1980) az 1918–19-es eseményeket tárgyalta. A periodizáció – már csak a szerzői átfedések miatt is – tovább öröklődött a tízkötetes *Magyarország története* készítésekor. A 7. kötet (főszerk.: Hanák Péter, Akadémiai Kiadó, 1978) az 1890–1918 közötti időszakot, a 8. kötet (főszerk.: Ránki György, Akadémiai Kiadó, 1976) pedig az 1918–1919 és 1919–1945 közötti eseményeket tartalmazta – mint látjuk, címében külön is jelezve a tagolást. Érdemes megemlíteni, hogy a 7. kötetben a „Magyarország az első világháborúban (1914–1918) c. fejezet, a 8. kötetben pedig egyrészt „A forradalmak kora (1918–1919)”, másrészt „Az ellenforradalmi korszak (1919–1945)” c. részek jelentették a tárgyalási kereteket.

1989 után változást először talán a Glatz Ferenc főszerkesztésében megjelent, népszerűsítő jellegű *A magyarok krónikája* (Officina Nova, 1995) hozott, amelyben a „Virágkor és hanyatlás (1890–1918)” és „A trianoni Magyarország (1918–1945)” c. fejezetek jelezték az új szemléleti megközelítést. Ez utóbbi Romsics Ignác *Magyarország története a XX. században* (Osiris Kiadó, 2000²) c. szintézisében teljesedett ki,

amelynek második fejezete („Háború, forradalmak, ellenforradalom – Trianon”) lényegében ugyanannak a periodizációnak felel meg, mint amelyet most Popély is alkalmazott.

A trianoni kérdéskörhöz kapcsolódva természetesen jelentek meg értékes és kevésbé értékes művek. Az időhatárookra vonatkozó alapelveket azonban – főleg a címekben – mindig betartották. Nem kivétel ez alól Raffay Ernő már idézett Erdély története sem, de megemlíthetjük Soós Katalin *Burgenland az európai politikában, 1918–1921* (Akadémiai Kiadó, 1971) és Ormos Mária *Padovától Trianonig, 1918–1920* (Kossuth Könyvkiadó, 1984) c. műveit.

Talán kissé hosszúra nyúlt a periodizáció vizsgálata, de nem alaptalanul. A lezárult 20. század egészét tekintve nyugodtan kijelenthetjük, hogy a munkásmozgalmi orientációjú történetírás a múlté, s a magyar történelem e kritikus időszaka a korábbi mechanikus belső periódushatárok mentén hitelesen már nem vizsgálható.

Ami a kötet tartalmát illeti, az olvasó számára mindenekelőtt a *szemlélet* tűnik fel. A szerző az első résznek *A csehek és a világháború* címet adta, amelyen belül az első fejezet a háború előtti cseh aspirációkat tárgyalja. Ez a nyitány egyértelművé teszi, hogy a Felvidék sorsának láttatásához és megértéséhez Popély kilépett a magyarországi értelmezési keretekből. Az első részben bőséges információt szolgáltat a cseh emigráció Monarchia-ellenes tevékenységéről, amely az antant országaiban nem kevés sikerrel járt. Talán mondanunk sem kell, hogy ebben Tomáš Garrigue Masaryk és Edvard Beneš játszott főszerepet. Jellemző, hogy a háború utáni cseh igényeket megfogalmazó, hamis etnikai adatokon alapuló, angol nyelvű térképet röpiratként terjesztették. A Ferenc Józsefet követő IV. Károly érdemben nem tudta befolyásolni a háború végkimenetelét, s az Egyesült Államok hadba lépése, illetve a központi hatalmak meggyengülése (Románia, Bulgária kapitulációja) megpecsételte a Monarchia sorsát. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a páduai fegyverszünet Magyarország határait sehol sem sértette, így a Trianonhoz vezető úton a későbbi fejlemények okoztak súlyos következményeket.

A sokatmondó című második rész (*A történelmi pókerjátszma hazai színterei*) lényegében nemzetiségi leltár. Benne képet kapunk a cseh politika fordulatairól, a magyarországi szlovákok kiválásáról, majd magára találásáról, s kitekintésként a németek, a lengyelek és a rutének önrendelkezési kísérleteiről. A politikai kereteket – tehát a Károlyi-kormány ténykedését – Popély az „agónia” kifejezéssel teszi plasztikusá. Az adott körülmények között persze aligha volt elvárható a későbbi következmények minden tekintetben előrelátó megítélése, de az is

tény, hogy a hazai politikai közvéleményt hamis illúziókba ringatták, elaltatták az antantbarát Károlyi Mihály személyével kapcsolatos várokozások. A felgyorsult eseményeket a harmadik fejezet (*Katonai és diplomáciai küzdelem a Felvidékért*) rendszerezi, amely időben a belgrádi katonai konvenciót (1918. november 13.) követő két hónapot íveli át. Ezen időszak alatt fulladt kudarcba – nem kis részben a Szlovák Nemzeti Tanács erőfeszítései nyomán – a kompromisszumos magyar-szlovák kiegyezés, és került sor a Felvidék katonai megszállására (Vix-jegyzék). A cseh csapatok előrenyomulása akadálytalanul zajlott, s a majdani cseh-szlovák egység kibontakozását az 1918. december 11-én Kassán kikiáltott, tiszavirág-életű és senki által el nem ismert Szlovák Köztársaság sem gátolhatta meg.

A negyedik rész (*Végjáték Párizsban, Prágában és Budapesten*) kronológiai kezdete a békekonferencia megnyitása. A szerző sikerrel hozza szintézisbe az 1919-es év hazai és nemzetközi fejleményeit egymásra hatásuk és ok-okozati összefüggéseik tükrében. Míg itthon a népköztársaság, majd a Tanácsköztársaság kikiáltása rendezi át a közéletet, a csehek és a románok – kihasználva immár a bolsevizmus elleni harc ürügyét – újabb területeket hódítanak meg. Az önvédelem effektusa csak ezután érvényesült, ahogy Popély írja: „A nemzeti célok érdekében küzdő magyar Vörös Hadsereg volt az egyetlen erő, amely 1919 nyarán még képes volt védelmezni a megtámadott és minden oldalról szorongatott hazát.” (317.o.) Tegyük hozzá: sikerrel, bár a Tanácsköztársaság vezetőit elsősorban nem etnikai vagy nemzeti szempontok, hanem a közelgő világforradalomba vetett hit motiválta. Mindeközben a háttérben zavartalanul dolgozott a párizsi békekonferencia, amely folyamatosságával groteszk történelmi kereteket nyújtott a politikai rendszereket váltó, területeket elfoglaló és elhagyó Kárpát-medencei közösségnek.

A Tanácsköztársasággal kapcsolatban három szempontot kell hangsúlyoznunk, Popély megközelítése kapcsán. Elsőként azt, hogy a proletárdiktatúra jelentőségét a munkásmozgalom-történeti szemléletű történetírás alapvetően a marxista fejlődéelmélet beteljesülésében, azaz a munkásosztály hatalomra jutásában látta (pl. Nemes Dezső szerint „megnyitotta az utat a kizsákmányolást gyökeresen felszámoló szocialista társadalom megteremtéséhez” – i. m. 254. o.). Popélynál mindez elsősorban a nemzeti önvédelem lehetőségeként jelenik meg. A másik szempont annak megítélése, hogy a Tanácsköztársaság ténye vajon befolyásolta-e a béketárgyalások kimenetelét? A marxista történetírás ennek nem tulajdonított jelentőséget, illetve nemmel felelt, tekintve, hogy a határok már ezt megelőzően körvonalazódtak (Ormos Mária

már lényegesen árnyaltabban fogalmazott, i. m. 205. o.) Popély szerint azonban a bolsevizmus felszámolására való törekvés igenis komoly tényező volt Párizsban, így nyilván befolyásolta az antant Magyarország iránti megnyilvánulását. S végül, míg munkásmozgalmi szempontból az 1919. június 16-án Eperjesen kikiáltott Szlovák Tanácsköztársaság a világforradalom realitását volt hivatott igazolni, Popély ezt „politikai szemfényvesztésnek” tartja, hiszen az adott hatalmi helyzetben ennek semmilyen gyakorlati jelentősége nem volt, ellenben tovább ingerelte a párizsi döntőnököket.

A könyv ötödik, egyben utolsó fejezete a *Trianon* címet kapta. A szerző bemutatja az Apponyi Albert által vezetett magyar delegáció sikertelen erőfeszítéseit, a békediktátum aláírásának körülményeit, s végül a hazai politikai és társadalmi visszhangokat, majd a parlamenti ratifikációt. *Finis Hungariae* – jövendölte Károlyi, s talán megbocsátható a recenzens megjegyzése: ehhez a témához magyarként lehetetlen érzelmentesen viszonyulni. Popély könyve azért jó, mert bár szerzője, mint említettük, indulatos kutató, magának a műnek nem célja az indulatkelés. Tényeket vesz sorra, s olyan összefüggéseket világít meg, amelyek hozzásegítenek személyes történelmi értékelésünk kialakításához.

Szólnunk kell a könyv irodalomjegyzékéről is. A több száz művet felsoroló összeállítás a tárgyalt témához bibliográfiai szempontból is komoly segítséget nyújt, s külön érdeme a felhasznált mintegy hetven külföldi, elsősorban cseh és szlovák nyelvű forrás. A kötet használhatóságát személy-, földrajzi név- és tárgymutató segíti. Popély Gyula munkája tartalmi, szemléletbeli és módszertani szempontból egyaránt komoly tudományos teljesítmény.

Kövics Emma: Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933²⁹

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen néhány éve még egy kitűnő újkori Németország- és Közép-Európa-történetet kutató csoport működött. Ránki György, Irinyi Károly és Madaras Éva korán, erejük teljében távoztak el közülünk. Niederhauser Emil az ELTE-n oktat, s a műhelyt jelenleg csupán Tokody Gyula képviseli. Ennek a csoportnak volt a tagja Kövics Emma is; az ő kandidátusi disszertációját jelentette meg – posztumusz műként – az Akadémiai Kiadó. A tragikusan és fiatalon elhunyt történésznek Ránki György volt a témavezetője.

²⁹ Kövics Emma: Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

A szerző a ma különösen nagy jelentőségű egységes Európa-gondolat egyik első felbukkanásának körülményeit és eredményeit dolgozta fel. Tárgyalásmódja egyetemes történeti szemléletű; Németország kiemelése tehát csupán az ország befolyásos helyzetéből adódik.

Az I. fejezet az Európa-eszme első világháború utáni keletkezésének ideológiai, gazdasági és politikai hátterét világítja meg, és feldolgozza a vonatkozó történeti irodalmat. E bevezetőre feltétlenül szükség van, hiszen „az Európa-gondolat húszas évekbeli ... elterjedése aligha érthető meg azoknak a szellemi-ideológiai előzményeknek a figyelembevétele nélkül, amelyek a megelőző korok politikai és közgazdasági gondolkodásában hasonló tendenciákat fejeztek ki...” (13. o.). Három nagy politikai irányzat tekinthető kiindulópontnak, „amelyek ideológiájában a nemzeti elv megkérdőjeleződött, amely világnézeti alapállásánál fogva a nemzetállami keretek meghaladására törekedett” (14. o.). Ezek a keresztényszocializmus, a radikalizmus és a szocialista munkásmozgalom.

A fejezetben szó esik ugyan az egységtörekvések gazdasági alapjairól (amelyek a háború utáni területi átrendezésekkel és a világ gazdaságban egyébként is jelen lévő gazdasági válsággal voltak összefüggésben), de a szerző leszögezi: „az összefogás ügyét a gazdasági körülményeken túl messzemenően befolyásolta a hatalmi viszonyok, a nemzetközi politika erővonalainak alakulása” (28. o.).

A II. fejezet az „Integrációs elméletek és mozgalmak Európában az 1920-as években” címet viseli. A gazdasági egységterveket, illetve integrációs törekvéseket a szerző hat csoportba sorolta:

1. A vámuniós elképzelések. (Alapjai az Egyesült Államokhoz való viszonyban – felzárkózni, de védekezni – keresendők.)
2. Az előbbiekhöz kapcsolódó egyéb tervek. (Egységes szociális törvényhozás, általános munkanélküli-biztosítás, valutaunió, termelési kartell megállapodások.)
3. A Népszövetség konferenciái: a brüsszeli gazdasági (1920); a genfi „első világgazdasági” (1927); és a „vámfegyverszüneti konferencia” (1930).
4. Az Európai Vámegyesülés, amelyeknek létrehozásában magyar szakemberek is részt vettek, s amely 1930-ban tartotta első tanácskozását; majd a világgazdasági válság hatására elhalt.
5. A Páneurópai Unió, amely nem gazdasági szervezetként alakult, de volt gazdasági programja is. Ám éppen politikai szemléletmódja miatt láttak vezetői világosan, hogy „az Európán belüli vámok ... leépítése csak olyan államok között lehetséges, amelyek kölcsönösen bíznak egymás békeakaratában” (49. o.). A Páneurópai terv egyébként a francia–német együttműködésre alapozott.

6. A Mitteleurópa-tervek. Az 1925-ben Bécsben nyilvánosságra hozott program a regionális szerveződés hangsúlyozásában tért el a páneurópai elképzelésektől, mindazonáltal a két mozgalom között sok volt az átfedés. Az alapító konferencia a szabadkereskedelmi gondolat jegyében ült össze. Később létrejöttek a nemzeti bizottságok, majd a Közép-Európa Intézet, Drezdában.

Az Európában betöltött meghatározó szerepe miatt külön címen foglalja össze a szerző Németország és az említett gazdasági egységtervek kapcsolatait; ezt követően a korabeli magyarországi visszhangokról esik szó (kormányzati, parlamenti és társadalmi vélemények).

A fejezet további részében a *politikai* integrációt célzó tervekről és mozgalmakról olvashatunk. Elsőként a gazdasági vonatkozásai kapcsán már említett Páneurópai-mozgalom kialakulásáról, fejlődéséről kapunk átfogó képet. Az alapító Condanhove-Kalergi 1926 októberében szervezte meg a mozgalom első kongresszusát Bécsben; ezen 24 ország képviselői voltak jelen. Az ekkor megalakult Páneurópai Unió ma is fennáll. A páneurópai gondolat lényege a tudatosan vállalt ideológiai-politikai eklekticizmus, valamint a pacifizmus és a külpolitikai szempontok elsődlegességének hangsúlyozása. A mozgalom számos elképzeléssel állt elő a következő esztendőkből. (Az ún. „kiseurópa-terv”; a Népszövetség reformjának terve; a békeprogram; egyes nemzeti ellentétek – francia/német; osztrák kérdés – feloldási terve stb.). A továbbiakban a szerző három országot emel ki és vesz tüzetesebb vizsgálat alá; Magyarországot, Németországot és Franciaországot.

Elsőként bemutatja a Páneurópa-mozgalom magyarországi hatását a kormánypolitika, a polgári liberális, demokrata ellenzék és a szociáldemokrácia szemszögéből. Németország kapcsán nemcsak a Páneurópai Unióról szól; Wilhelm Heile ugyanis párhuzamosan külön egységszervezetet alapított (VEV), hangsúlyozottan a locarnói szerződések politikájának támogatására. Ez meglehetősen ellentmondásos viszonyt alakított ki az Unióval, majd csendben megszűnt. Rátérve a franciákra; Briand külügyminiszter 1929 őszén több fórumon is fölvetette az államok közötti szorosabb kötelék megteremtésének koncepcióját. A politikai aktív támogatója, mi több; díszelnöke volt a Páneurópai Uniónak, ám ettől függetlenül 1930-ban formába öntette az Európai Unió tervét és eljuttatta a kormányokhoz. Kövics Emma felvázolja mindazon társadalmi tényezőket és hatalmi érdekeket, amelyek a francia kormányt a terv közzétételére ösztönözték, és kitér a külpolitikai reagálásokra is. A kötet III., záró fejezetének címe: Az európai és regionális integrációs törekvések kudarca (1930–33). A rövid fejezet sorra veszi a Népszövetség Európa Bizottsága, a III. Páneurópa-kongresszus és az 1930-as

agrárkonferenciák lefolyását és döntéseit. Végezetül szó esik azokról a törekvésekről, amelyek Közép-Délkelet-Európát nagyhatalmi ütközőzónává tették (a Tardieu-terv és Németország gazdasági offenzívája). A mű forrásanyaga döntő mértékben németországi (Potsdam, Koblenz, Bonn). A szerző kiegészítésként felhasználta a Magyar Országos Levéltár és kismértékben a Párttörténeti (ma: Politikatörténeti) Intézet Archívuma iratanyagát. Végeredményben elmondható: Kövics Emma jóvoltából egyetemes történeti irodalmunk kiváló kötettel gyarapodott, amely hozzásegít nemcsak a két világháború közötti Európa-történet, de a jelenkor kérdéseinek jobb megértéséhez is.

Pritz Pál: Pax Germanica³⁰

„Írja csak meg, kedves kolléga, a német történészek hálásak lesznek érte!” – bízta Pritz Pált a *Pax Germanica* sajtó alá rendezésére egy német professzor, amikor a szerző egy nemzetközi konferencián óvatosan megkérdezte: vajon nem okoz-e visszatetszést német történészi körökben, ha a szóban fogó témát elsőként magyar kutató dolgozza fel? Bár a válasz Pritz személyes szakmai elismertségét is jelzi, a német kutató álláspontja alkalmasint tükrözte azt a megbecsülést, amely külföldön a magyar történettudományt övezi. Hiszen Pritz könyve szervesen illeszkedik a Németország-történeti kutatások 1960-as évek óta tartó töretlen ívébe. A német történelemre fordított kiemelkedő hazai kutatói figyelmet jelzi, hogy e témakörben sokan nyújtottak magas színvonalú szakmai teljesítményt. Távol álljon tőlünk a bibliográfiaközlés szándéka, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az impozáns tudományos eredményeket, amelyek a XX. század első felének német történelmére vonatkozó hazai publikációkat jellemzik. Az 1972-ban megjelent átfogó szintézis – Tokody Gyula – Niederhauser Emil: *Németország története* (Akadémiai Kiadó) – mellett ugyanis további politikatörténeti, esztörténeti, diplomáciatörténeti művek sorakoznak. Lássunk néhányat ezek közül, a szemléletesség kedvéért nem a megjelenés, hanem a tárgyalt korszakok időrendjében haladva: Tokody Gyula: *Németország 1918–1919* (Akadémiai Kiadó, 1980), Zsigmond László: *A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői 1918–1923* (Akadémiai Kiadó, 1961), Kerekes Lajos: *A weimari köztársaság* (Kossuth Könyvkiadó, 1985), Ormos Mária – Incze Miklós: *Európai fasizmusok 1919–1939* (Kossuth Könyvkiadó, 1976), Ormos Mária: *Nácizmus, fasizmus* (Magvető Könyvkiadó, 1987), Kövics Emma: *Az*

európai egység kérdése és Németország 1919–1933 (Akadémiai Kiadó, 1992), Székely Gábor: *Hitler hatalomra jutása* (Kossuth Könyvkiadó, 1983), Ádám Magda: *Az elszalasztott lehetőség (A Rajna-vidék megszállása)* (Kossuth Könyvkiadó, 1988). Jelentős Ormos Mária *Hitler* c. életrajza (T-Twins Kiadó, 1993). Amint a felsorolásból kitűnik, az I. világháború befejezésétől a II. világháború kitöréséig a német történelem szinte minden vonatkozásáról megjelent hazai szerző tollából származó önálló kötet. Ráadásul a szélesebb összefüggések tekintetében sincs elmaradás, hiszen a német-magyar kapcsolatok kérdéseiről Ránki György és Tilkovszky Loránt, a német-osztrák történelem összefüggéseiről Irinyi Károly, Kerekes Lajos, Madaras Éva, Tokody Gyula írtak figyelemre méltó monográfiákat.

A német történelemről közzétett írásműveken túl azonban Pritz Pál kötete szervesen illeszkedik saját korábbi kutatási eredményeinek sorába is. A szerző a 80-as évek óta publikál diplomáciatörténeti műveket, s ha csupán három címet emelünk ki ezek közül (*Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945, Magyar diplomácia a két háború között*) a német történeti vonatkozások nyilvánvalóak.

A most elemzett kötet bevezetőjében a szerző összefoglalja a kérdéskör feldolgozására indító motívumait, leszögezve, hogy munkáját esztörténeti áttekintésnek szánja. A náci Németország és a leigázott Európa viszonyának talán legalapvetőbb ellentmondásával – hogy tudniillik a nemzetiszocializmus maga is eszköze volt az európai integrációt előkészítő tényezőknek – az olvasó már itt, az első oldalakon találkozik. Ez nem Pritz fölfedezése, ő csupán Arnold Toynbee 1955-ben tett megállapításaira hivatkozik, amikor megjegyzi, hogy az európai integráció létrejöttéhez – objektíve – a nácizmus is hozzájárult, függetlenül attól, hogy maga a náci rendszer egyébként alapvetően integráció- és föderációellenes volt. A nemzetiszocializmus és a tervezett európai rend kérdéskörének kutatása tehát korántsem tekinthető marginálisnak.

A szerző több mint három évtizede egyetemi oktató. Ennek eredménye azonnal szembetűnik: jól tagolt, logikusan és didaktikusan fölépített műről van szó. A kötet szerkezete világos. A történeti gyökerekről szóló fejezet kettős megközelítésű: egyrészt Hitler történelemszemléletéről és ebből fakadó háborús céljairól, másrészt a NSDAP külpolitikai programjáról kapunk képet. A történelmi gyökerek tárgyalása során a szerző összefoglalja az élettérelméletre és a geopolitikára vonatkozó nézeteiket, bemutatja meghatározó egyénisége, Karl Haushofer munkásságát. E kérdéskörrel a közelmúltban részletesen foglalkozott Lendvai L. Ferenc a *Közép-Európa koncepciók* című könyvében (Áron Kiadó, 1997),

³⁰ Pritz Pál: *Pax Germanica*. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

ahol külön fejezetben (*Geopolitika, Grossraumwirtschaft és a második világháború*) elemezte a geopolitika, mint tudomány németországi fejlődését, benne Otto Dix, Adolf Grabowsky, Karl és Albrecht Haushofer munkásságát. A geopolitika magyarországi recepciójának alakulását azonban szisztematikusan csak Pritz ábrázolja.

Ezt követően tér rá a szerző könyvének lényegi részeire. Az elemzés kronológiai fordulópontja egybeesik a világháború fordulópontjával, a sztálingrádi csatával. Az időhatárral elválasztott két fő fejezeten (*Sztálingrád előtt és Sztálingrád után*) belül is markáns szembeállításokat találunk: a kancellár, illetve a hadvezér Hitler háborús céljai, a Külügyminisztérium békerendezési tervei, illetve a Wilhelmstrassén kívüli békeelképzelések. Ez az ábrázolási mód áttekinthetővé teszi az elemzéseket, ami komoly értéke a könyvnek. Eszmetörténeti jellegű művek szerzői ugyanis gyakran esnek abba a hibába, hogy a vizsgálódásuk tárgyára vonatkozó nézetek alakulását összefolyamatként fogják föl, gondolva, hogy a különböző megközelítési módok ábrázolása közben az olvasó majd megtalálja az összevetésre alkalmas szempontokat. Pedig ez még akkor sem várható el, ha az adott kötetet komparatív elemzés zárja. Pritz azonban pontosan tudja, hogy megfelelő tagolás nélkül nem mutathatók be világosan a – szavaival élve – *jellemző és tipikus* vonások.

Hogy még világosabb legyen a kép, az egyes fejezeteken belüli békerendezési elgondolásokat a szerző nevesítette. Az eszmék nem „maguktól” születnek, az egyes elképzeléseket a kidolgozást végző személyek szellemisége markánsan befolyásolja. A külügyi szolgálat munkatársai közül Karl Clodius és Karl Ritter gazdaságpolitikai megközelítésű, és Werner Daitz „összeurópai nagytérgazdasági” tervei mellett feltűnik Karl Megele pozitív propaganda-kicsengésű, tíz tételből álló béketerv-memoranduma. Tudnunk kell azonban, hogy a Wilhelmstrasse nem volt abban a helyzetben, hogy a német külpolitika irányvonalát meghatározhatta volna, ráadásul az élén álló Ribbentropnak – saját pártján belül – személyes hatásköri gondjai is akadtak (vö.: „Ribbentrop-Rosenberg párbaj”). Részletesebben foglalkozik a szerző Albrecht Haushofer professzor 1941 őszén készített föderációs tervével, amely német alapossággal az utolsó lépésig (előfeltételek – célok – problémák) kidolgozott békeelképzelés volt, természetesen a Sztálingrád előtti optimista légkörben. Komoly elemzés kíséri Werner Best „új Európa”-elképzelését is. Best volt egyébként az, aki tudományos köntösbe burkolva, mintegy logikai úton kísérelte meg alátámasztani a zsidóság megsemmisítésének programját.

A Külügyminisztériumon kívüli békerendezési elgondolások közül a szerző beszámol a gazdasági tárcán belüli polémiákról. E viták alapját

Göring 1940 közepén kiadott utasítása képezte, amelyben a leendő békegazdaság számára várt kidolgozott koncepciót. Ennél érdekesebb azonban a közelinek vélt háborús győzelem fényétől szinte elvakult szakemberek vízióinak bemutatása, amelynek során Pritz egy diplomata, egy jogászprofesszor, egy frontiszt és egy megszállási szakember memorandumait veti össze.

Sztálingrád után a helyzet megváltozott. Németországnak keserűen tudomásul kellett vennie, hogy mégsem verhetetlen, s ez a tudat megin-gatta a politikusoknak a korábban biztosnak vélt jövőképhe vetett hitét. Mindez megmutatkozott a külügyi tárca reakcióiban is. Fölerősítve az Európa-gondolat propagandavonásait, a német vezetéssel elképzelt európai államszövetség terve több verzióban is Hitler asztalára került. A Führer azonban elvileg ellenzett minden olyan képződményt, amelyben a megszállt országok számára az önállóság legkisebb jele is felismerhető. Hitler gondolatvilágában ugyanis a béke, mint tartós állapot, egyszerűen nem létezett. Az illetéknéppen asztalfióknak gyártott memorandumokon túl azonban akadtak olyan diplomaták is, akiknek objektív megközelítésű európai államszövetség-terve számos előre-mutató elemet hordozott, s céljaik – egy adott történelmi szituációban – elfogadhatóak lehettek volna akár más államok számára is. A szerző három ilyen koncepciót mutat be: Kolb követségi tanácsosét, Frohwein követét és Renthe-Fink követét. A nagy műgonddal kidolgozott tervezetek minden nagyvonalúságuk ellenére is utópiák maradtak, vagy ahogy a szerző jellemzi: ideák. A háború utolsó éveinek viszonyrendszerében ez aligha tekinthető meglepőnek.

A kötet utolsó fejezeteiben ismét a Wilhelmstrassén kívül járunk. Seyss-Inquart birodalmi biztos és Ipsen professzor föderációellenes igazgatási tézisei egyaránt a nyers valóság talaján mozogtak. Mint ahogy a megszállt keleti területek kormányzására kidolgozott koncepciók is felismert érdekeken alapultak. Más kérdés, hogy a gyakorlatban a németek szinte hihetetlen következetességgel értették félre a Szovjetunió – tévesen abszolút bolsevikellenesnek vélt – népeinek érdekeit, így a megszálló erők Keleten sok tekintetben maguknak állítottak hadműveleti csapdát. A történészek körében soha nem múló vitatéma a „mi lett volna, ha...”. Egyesek szerint a kérdés történelmietlen, mert a história tanulságai kizárólag megtörtént eseményekből vonhatók le. Mások úgy tartják, a kérdést igenis föl lehet tenni, ha a múlt értékelését megkönnyíti, hogy továbbgondoljuk mindazon lehetőségeket, amelyek megvalósulhattak volna, de mégsem valósultak meg. Hiszen a meg-nem-valósulás okai önmagukban is tanulságokat rejtnek. Pritz könyvének a tárgyalt témán túlmutató érdeme nem kevesebb, mint az, hogy ilyen gondol-

kodásra készíti az olvasót. A békeendezési koncepciók tanulmányozása során megérinhet bennünket a kor szelleme, mégpedig abban a valóságában, ahogyan akkor elképzelték. Az effajta ábrázolásmód nem könnyű feladat, az utókor sokszor csalhatatlannak vélt és gyakorta közhelyszerűen elfogadott sztereotípiái észrevétlenül képesek vezetni a kutató észjárását, s vele együtt tollát is. A most bemutatott kötet kapcsán azonban erről nincs szó. Elegáns vonalvezetés, közérthető stílus, helytálló következtetések: a kötet – a benne foglaltak tudományos újszerűségén túl – a műfajában is csemegé. „*In memoriam Pamlényi Ervin*” – olvashatjuk az ötödik oldalon, s biztos vagyok benne, hogy az egykor nagynevű történész örömmel olvasná a többi oldalakat is.

A recenzió alkalmat adott részt venni Pritz Pál akadémiai doktori értekezésének nyilvános vitáján. A disszertációként beadott *Pax Germanica* mindhárom opponens részéről (Diószegi István, Sipos Péter, Tilkovszky Loránt) elismerést váltott ki. A nyilvános vita magas színvonalról tanúskodott, és a résztvevőket remélhetőleg további kutatásokra inspirálta. Mindezek alapján úgy vélem, nem tévedünk, ha Pritz Pál munkáját történettudományunk újabb jelentős állomásának tekintjük.

Fischer Ferenc: A megosztott világ³¹

Aki valamelyest járatos a történettudományban, az tudja: manapság szinte lehetetlen feladat objektívan és rendszerezetten összefoglalni az 1945 utáni korszak egyetememes történetét. Nem egyszerűen a szemléletváltozás miatt, hiszen a helyzet az, hogy nem is nagyon van mit újraírni. Komplex munka, olyan, amelyik összefüggéseiben mutatja be a négy évtizedet, nem született korábban sem. Az egyes országok történetéről a szintetizálás igénye nélkül írtak kiváló és kevésbé kiváló könyveket, illetve csupán a középiskolák számára jelent meg a közelmúltban néhány vázlatos áttekintés (Sipos Péter – Jóvérmé Szirtes Ágota: *A világ eseményei a II. világháború után*; Szerencsés Károly: *A politikai fejlődés fő irányai a II. világháború után*).

Ezen a hiányosságon próbált meg segíteni Fischer Ferenc, amikor átdolgozta és kibővítette a Baranya Megyei Pedagógiai Intézetnél 1990-ben napvilágot látott, s részben általa írt *Segédanyag a legújabb kori egyetememes történet tanításához* című kiadványt. Az új kötet hármassal készült. Tartalma részben monografikus, részben dokumentatív, illetve atlasz-szerű. A megcélzott olvasótábor szintén többretekintő: a köny-

vet, a szerző célja szerint, egyaránt forgathatja a felvételre készülő középiskolás, a vizsgájára készülő egyetemista és az órájára készülő történelemtanár.

A kötet szerzője a kronologikus tárgyalásmódot választotta. S ezt jól tette, mert egy tematikus felosztás (pl. a szovjet blokk, a nyugat-európai egység, majd a harmadik világ külön-külön tárgyalása) éppen a szintetizálásnak vetett volna gátat. Jellemző továbbá, hogy Fischer az 1945–1989 közötti világtörténetet csak és kizárólag a szovjet-amerikai kapcsolatok, s ezáltal a tömbök közötti erőegyensúly függvényében szemléli. Ez az álláspont – az elmúlt évtizedek ismeretében – aligha vitatható. Úgy vélem, a kötet szerkesztési módszere, stílusa, fogalomkészlete miatt méltán tekinthető Diószegi István két kitűnő (*Nemzetközi kapcsolatok története 1789–1919 és 1919–1939*) munkája folytatásának.

Tartalmi szempontból vizsgálva a kiadványt, a szerző a tárgyalta korszakot hét szakaszra osztja, és a nemzetközi viszonyokat teljesen új terminológiával mutatja be. Íme a korszakolás: I. 1941–1947 az „első antagonisztikus kooperáció” (azaz: az „elbai kézfogástól a Truman-doktrínáig” terjedő korszak). II. 1947–1962 a „klasszikus hidegháború”, ezen belül három alperiódus: a Truman-doktrínától Sztálin haláláig (1947–1953), Sztálin halálától Hruscsov Berlin-ultimátumáig (1953–1958), Hruscsov Berlin-ultimátumától a karibi rakétaválságig (1958–1962). III. 1962–1969 az „első kooperatív konfrontáció” (azaz: a karibi rakétaválságtól a Nixon–Brandt külpolitikai fordulatig terjedő korszak). IV. 1969–1975 a „második antagonisztikus kooperáció” (azaz: a Nixon–Brandt külpolitikai fordulattól a helsinki értekezletig tartó időszak). V. 1975–1979 a „második kooperatív konfrontáció” (azaz: a helsinki értekezletől a Szovjetunió afganisztáni intervenciójáig terjedő periódus). VI. 1979–1985 a „kis hidegháború” (azaz: a Szovjetunió afganisztáni intervenciójától Gorbacsov peresztrojkájáig tartó korszak). VII. 1985–1989 a „harmadik antagonisztikus kooperáció” (azaz: Gorbacsov peresztrojkájától a berlini fal leomlásáig).

Ha pedig nem folyamatában, hanem fordulópontok szerint követjük végig a Fischer-féle periodizációt, a következő korszakhatárokat kapjuk (ismét csak a szerző fogalomkészletével élve): 1947: a Truman-doktrína (lezárta a hidegháború „inkubátor” szakaszát, elkezdődött a „klasszikus” szakasz); 1962: a karibi válság (lezárta a „klasszikus hidegháborút”, utat nyitott a „békés egymás mellett élés” felé); 1969: a Nixon–Brandt külpolitikai fordulat (elkezdődött az „enyhülés déttente-korszaka”); 1975: a helsinki konferencia (az enyhülés csúcspontja, egyben a kelet-nyugati rivalizálás globalizálódásának kezdete); 1979:

³¹ Fischer Ferenc: *A megosztott világ*. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1945–1989. IKVA Kiadó, Budapest, 1992.

a Szovjetunió afganisztáni intervenciója (a „kis hidegháború” kezdete); 1985: Gorbacsov fellépése (a hidegháború végleges befejezéséhez vezető út kezdete); 1989: a berlini fal leomlása (a szovjet birodalom, s egyúttal a „bipoláris világ” szétesése).

A jelenkori egyetemes történet vázlata tehát besűríthető hét fordulópontba. Ez mindenképpen újdonság, hiszen nem veszi figyelembe a történetírás eddigi hangsúlyos – megjegyzem: Európa-centrikus – támpontjait (1949: NATO, 1955: Varsói Szerződés, 1968: Csehszlovákia megszállása stb.). A fejezetcímekben jelzettekén túl egyébként az olvasónak számos új fogalmat meg kell tanulnia: rubeldiplomácia, kínai kártya, pozitív, illetve negatív béke stb. Külön erénye a kötetnek az az áttekintő táblázat, amely – a 10–11. oldal közé kihajtható megoldással befűzve – átfogó képet ad a kelet-nyugati viszony alakulásáról. Grafikonyszerűen bemutatja a kapcsolatok „lázgörbéjének” vonalát, összevetve a korszakokat jellemző nagyhatalmi struktúráknak és a kapcsolatok jellegének adataival. A táblázat használatát három segédtáblázat könnyíti meg. Az első az „amerikai-szovjet” csúcskonferenciákat (Figyelem: a hazai gyakorlatban eddig mindig „szovjet-amerikai” kapcsolatokról volt szó!), a második a tudományos, (hadi)technikai mérföldköveket, a harmadik a kelet-nyugati kontaktusok vázlatos kronológiáját tartalmazza.

A felhasznált forrásmunkák száma közel 250; ezek nagy többsége angol, német, francia, olasz vagy spanyol mű. A kötet 182 ábrát (grafikon, táblázat, térkép) és több mint 260 dokumentumrészletet (könyvek, cikkek, szerződések, beszédek) tartalmaz. Ez egyrészt megkíméli az olvasót attól, hogy máshol keresgéljen idevágó források után, másrészt szemléletessé és igazoltá teszi a szerző állításait.

E kitűnően megírt-megszerkesztett könyvben egyetlen, számomra érthetetlen megoldást találtam: az Észak-Dél, Dél-Dél kapcsolatok 1945–1989 közötti kronológiáját tartalmazó segédtáblázat az 1941–1947 közötti időszakot tárgyaló I. fejezet végén található. Ennek, a többi áttekintő segédtáblázathoz hasonlóan, a kötet elején lenne a helye. S minthogy az ezen feltüntetett események sorszámozva vannak, számomra úgy tűnik föl, mintha e segédtáblázat mellől kimaradt volna az összefoglaló-áttekintő táblázat.

Szólni kell még az irodalomjegyzékről is, amely sajnos nem nélkülözi a pontatlanságokat: 1. Kétszer szerepel benne *A munkásmozgalom története 1945–1980* című térképsorozat és a *Nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai* című kiadvány; egyszer cím szerint, egyszer szerkesztők szerint besorolva. 2. *A Fenyegetés a jövőből* című kötetnek a felsorolt Tolnay Lászlón és Szentesi Györgyön kívül Pirityi Sándor is szerzője volt. 3. *A Sztálin. A zsarnok élete* című mű szerzője Milos

Mikeln, és nem Mikelin. 4. Onódy György neve helyesen Ónody. Ezekről a kötet tartalmát nem érintő pontatlanságoktól függetlenül csak javasolni tudom Fischer Ferenc könyvének megvásárlását mindazok számára, akiket érdekel a legújabb kor és a jelenkor története.

Oroszország és a Szovjetunió 20. századi története³²

„A kronológiák korát éljük, legalábbis ami a kelet-európai közelmúlt történeteit illeti” – írják bevezetőjükben a szerzők, és teljesen igazuk van. A mai történetírás valóban igényli a prekonceptióktól, erőszakolt periodizációtól mentes, tárgyyszerű adattárakat, amelyek biztos alapként forgathatók mind a szakma művelői, mind a história iránt érdeklődő olvasók számára.

A *Tények könyve*, Baló György és Lipovecz Iván ötletes kezdeményezése, immár harmadik esztendeje juttatja el a családok könyvespolcára mindennapi életünk legfontosabb adatait. Az egyes kötetek tartalmukban felölelik szinte valamennyi tudományágat, a történettudomány rendszeresen kiemelt fejezetként van jelen. Míg a *Tények könyve '88* átfogóan ismertette az egyetemes és a magyar történelem eseményeit 1945-ig, kiegészítve a tudományok, a technika és a kultúra történetével, a '89-es kötet a második világháború utáni időszak bemutatásával folytatta a sort. A *Tények könyve '90* történelmi ismereteket tartalmazó IV. fejezete egyrészt a világtörténet sorsfordító nemzetközi konferenciáit mutatja be, másrészt helyet ad egy olyan kronológiának, amely teljes mértékben kielégíti a fent említett szakmai és olvasóközönségi igényeket, s akár önálló kötetként is megjelenhetett volna.

Az *Oroszország és a Szovjetunió 20. századi története* sok tekintetben újszerű megoldásokat tartalmaz más, korábban napvilágot látott, hasonló témájú munkákhoz (pl. *Hét évtized krónikája 1917–1987*. MTI Kiadó, 1987.) képest. A szerzők nem keresnek korszakolást lehetőségeket, csoportosíthatósági normákat. Egész egyszerűen az 1900 és 1989 közötti esztendőket áttekintését tűzték ki célul. Bár a szerzők az értelmező szakaszolás hiányát munkájuk negatívumaként vélik felismerni, úgy gondolom: minden olvasónak, aki tisztában van a kronológia fogalmával, így kell elfogadnia a művet, hiszen a periodizálás – mint a bevezető is megállapítja – valóban a szaktudományok feladata. Mindazonáltal az események és adatok – éveken belül is – sokoldalú megközelítése a figyelmes olvasó számára félreérthetetlenül megmutatja a

³² Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán – Szilágyi Ákos: Oroszország és a Szovjetunió 20. századi története. In: *Tények könyve '90*. Szerkesztette: Baló György – Lipovecz Iván. Ráció Kiadó, Budapest, 1989. 133–241. o.

sztalini, hruscsovi, brezsnyevi és gorbacsovi struktúrák közötti határokat anélkül, hogy erre külön utalni kellene.

Nagy érdeme az adattárnak, hogy az egyes esztendőkön belül három párhuzamos csoportban tárgyalja a tényeket: politika-, gazdaság- és kultúrtörténet. A kronológiaírás eddigi nagyobb lélegzetű alkotásai ugyanis vagy „ömlesztve” közölték az eseményeket (pl. *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk.: Benda Kálmán. 1981–1982.), vagy önálló fejezetekként teljesen különválasztották a történelemtől a tudományt, a technikát, a művészeteket (pl. *Világtörténet évszámokban*. Szerk.: Engel Pál – Ormos Mária. 1982.). Az egyes típusoknak nyilván megvannak a maguk előnyei és hátrányai, de az *Oroszország és a Szovjetunió 20. századi története* szerzőgárdája helyesen döntött, amikor a párhuzamos tördelést választotta. Mindez áttekinthetően és tipográfiaiailag is jól tagoltan jelenik meg a könyv oldalain.

Ami a műfajhoz képest olvasmányos kronológia tartalmi kérdéseit illeti, a szerzőknek nehéz feladatuk volt, hiszen – mint írják – tudatosan szelektálni kellett a tények között, egyrészt terjedelmi korlátok, másrészt bizonyos adatok kétes hitelessége miatt, elkerülendő a sokéves „áltények” új „ellen-áltényekkel” történő felváltását. Figyelemre méltó, hogy egyforma hangsúllyal kezelték az 1917 előtti történéseket is, szakítva azzal a párttörténeti nézőponttal, amely számára e korszakból csak a munkásmozgalom fejlődését tanúsító elemek voltak lényegesek.

A *politikatörténeti* rész, amely a legterjedelmesebb hányada a szövegnek, beszámol a bel-, külpolitikai és hadieseményeken túl a szervezeti és személyi változásokról. Megtaláljuk a választások, a kormányalakítások, tehát az államhatalmi és államigazgatási szervek történetére vonatkozó adatokat. Ezzel összefüggésben következetesen és világosan képet kapunk a hatalomért folytatott harcok különböző stádiumairól, a vezetői rivalizálásokról. Hozzá tartozik ehhez az ellenzéki mozgalmak története – nemcsak az 1920-as évekig! –, valamint az ellenzék megfélemlítésére, visszaszorítására alkalmazott módszerek ismertetése. A „fehér foltok”, a sztálinizmus áldozatai, a rendszer elbürokratizálódásának folyamata jól követhető a szövegből. Akárcsak a párt- (az 1920-as évekig pártok) és állami élet eseményei (kongresszusok, konferenciák, kb-ülések), valamint – a párthatározatok és állami jogszabályok tükrében – a jogrendszer változásai.

A *gazdaságtörténeti* adatok egyrészt közgazdasági tények. Ilyenek a pénzügyi életre, a hitelügyletekre, s egyáltalán a külgazdasági kapcsolatokra vonatkozó számok. Itt kaptak helyet a népességi és egyéb statisztikai adatok. E rész másik fő területe a gazdaságtörténet bemutatása: végigkísérhetjük a gazdasági kísérletek és reformtervek sorsát

(NEP–Hruscsov–Koszigin–Gorbacsov) és megvalósításuk buktatóit, az ezekkel kapcsolatos vitákat. Áttekintést kapunk a műszaki fejlesztés, az ipar, a mezőgazdaság, az infrastruktúra helyzetéről és a középtávú tervekről is. Nagy hangsúlyt fektettek a szerzők a gazdaságpolitikai csődök (pl. az 1930-as évek) és a jellegzetesen sztálinista momentumok (pl. a Sztahanov-mozgalom) bemutatására.

A *kultúrtörténeti* rész ismerteti a korszak műalkotásait (irodalom, képzőművészet, zene, filmművészet; ideértve a sztálinista rítus jellegzetes termékeit is), bemutatja a művészeti csoportokat, a folyóiratokat, periodikákat. A művelődéspolitikai események, az ideologizáló-propagandista módszerek, a művészeti kongresszusok és más „hivatalos” kultúrpolitikai megnyilvánulások szemléltetése mellett egyenlő súlyt helyez a szöveg az „ellenzéki” irányzatokra, illetve az ellenük fellépő vezetés reakcióira is. Ugyancsak e részben kaptak helyet az értelmiségpolitikára és a tudományok történetére vonatkozó adatok. Mindezekből jól nyomon követhető a művészet és a tudomány alárendelődésének folyamata.

Hanák Péter írta a *Történelmi Szemlében*: „Ha a királyok udvariassága, akkor a történészek fő kötelessége a pontosság.” (1980. 2. sz. 329. o.) Valóban, hibás adatokból téves következtetések vonhatók le, s – különösen legújabb kori történelmünkben, ahol esetleg óráknak is szerepe volt – egy-két napos vagy hetes eltérések kronológiákban, helytelen konzekvenciákat eredményezhetnek. Sajnos, néhány pontatlan adat előfordul az *Oroszország és a Szovjetunió 20. századi története* című adattárban is. A legsúlyosabb elírás egy 1960-as dátum: Vorosilov felmentése és Brezsnyev államfővé választása ugyanis nem január 14–15-én, hanem május 7-én történt meg, amint azt a szovjet parlament közlönyének 1960. évi 18. száma is közli. Kisebb eltérést mutató, de szintén téves adat a Komintern feloszlását kimondó 1943. május 13-i időpont, mert ezen a napon csupán megtárgyalta a feloszlási javaslatot a KI VB Elnöksége, s a tagpártok visszajelzése után, június 10-ei hatállyal szűntek meg a Komintern szervei.

Nagy előnye a kronológiának, hogy 1918-ig zárójelben minden dátum mellett közli a Gergely-naptár szerinti időpontokat is. A váltásnál azonban hiba csúszott be. A Népbiztosok Tanácsa dekrétuma az új időszámításról valóban 1918. január 14-én (február 6-án) rendelkezett, ám ez azt mondta ki, hogy január 31. után kell február 14-ét írni. Tehát a kronológia február 10-i és 11-i adatait zárójeles dátumokkal kellett volna megadni, hiszen a február 1–13. közötti napok a Juliánus-naptár szerint *már*, a Gergely-naptár szerint *még* nem léteztek.

Ellentmondást rejt magában az 1953. március 14-nél szereplő szöveg. Ha ugyanis Malenkov kb-titkársági tagsága azért állt fenn e napig, mert

a március 7-én közzétett kb-határozatban érintetlenül hagyták e tisztségét, akkor Hruscsov és Szuszlov titkársági tagsága is meg kellett, hogy maradjon, hiszen ezzel ellentétes értelmű változásról szintén nem szól az említett dokumentum. Ez esetben pedig március 14-én nem megválasztották, hanem megerősítették (azaz újjáválasztották) Hruscsovot és Szuszlovot a kb-titkári poszton.

Helytelen sorrend olvasható az 1977. június 16-i dátumnál. A szövegben az áll, hogy az államfői posztról távozó Podgornijt e napon a politikai bizottságból is eltávolították. Valójában Podgornijt már május 24-én felmentették pb-tagsága alól, és ezután, június 16-án lett helyette államfő Brezsnyev. A sorrend tehát fordított.

Előfordulnak nagyvonalú adatkezelések is. A 196. oldalon pl. ezt olvasuk: „Az év folyamán (1946-ról van szó) Merkulovot Abakumov váltja föl az Állambiztonsági Minisztérium élén.” Nos, e váltás 1946. május 4–8. között történt meg. A szöveg tehát igaz, de az időintervallum csökkenthető. A szöveg szerint néhány nappal az SZKP XX. kongresszusa (február 14–25.) előtt Kruglovot Dudorov váltotta föl a belügyminiszteri tisztségben. A cserére – a vonatkozó határozat keltezésére szerint – valójában január 31-én került sor.

A felsorolt apró pontatlanságok mindamellett nem csökkentik a kronológia értékét és magas színvonalát. Csupán néhány olyan észrevételt tettem, amelyekre a szerzők munkájuk előszavában gyakorlatilag szintén magyarázatot adtak, amikor ezt írták: ha az olvasó hiányolna bizonyos tényeket, annak oka – többek között – a szerzők ki nem zárható figyelmetlensége is lehet.

Magyarországon a ruszisztika és a szovjetológia megérdemelt helyének elfoglalása felé halad. Az ismertett kronológia, Krausz Tamás, Sz. Bíró Zoltán és Szilágyi Ákos munkája ennek az útnak egyik állomása. Őszintén remélem, hogy mind ők, mind más szerzők további, hasonlóan színvonalas publikációkkal gazdagítják majd e tudományterületet.

Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló³³

Napjainkban a történelmi témájú publikációk között ugrásszerűen megnőtt a forrásközlések és -magyarázatok aránya. Ez nem véletlen, hiszen néhol – különösen legújabb kori történelmünk vonatkozásában – jelentős átalakításra vagy kiegészítésre szorul a történelmi tudat; új szemlélettel és szélesebb körű megközelítéssel kell ábrázolni az egyes

³³ Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sipos Péter és Szűcs László. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1989.

korszakokat, eseményeket, s ehhez segítséget nyújt bizonyos levéltári kutatási tilalmak feloldása is. A Zrínyi Katonai Kiadó talán éppen ezzel a céllal indította el *Sisak és cylinder* című sorozatát, amelyben Bethlen István, Serédi Jusztinián, Szombathelyi Ferenc és mások mellett Jungerth-Arnóthy Mihály is helyet kapott.

A választás telitalálatnak bizonyult. A *Moszkvai napló* fontos és érdekes adalékokat tartalmaz nem csupán a két világháború közötti magyar-szovjet kapcsolatokról, hanem a 30-as évek Magyarországnak egész közép- és kelet-európai politikájáról, különös tekintettel a Horthy-kormányzat és a kisantant országainak viszonyára.

De ki is volt Jungerth-Arnóthy Mihály, akinek tollából a *Moszkvai napló* származik? A szerkezetileg három részre tagolt kötet *első* szakasza, a mintegy 50 oldalas bevezető tanulmány, egy rövid életrajz erejéig, választ ad erre. Jungerth-Arnóthy Mihály (eredetileg csak Jungerth) hivatásos diplomata volt, s nem politikus. Karrierje a pénzügyi igazgatásban kezdődött. 1918-ban, az önálló magyar külügyi apparátus létrejöttével került át a Külügyminisztériumba, ahol a hadifogolyügyek referense lett. Hivatalában maradt a Tanácsköztársaság alatt is, és nem kellett távoznia 1919 augusztusa után sem. Mindez rávilágít Jungerth-Arnóthy egyik fő tulajdonságára: lojális bürokrataként bármely helyzetben megfelelően el tudta látni feladatát.

1923-tól Észtországból dolgozott a magyar misszió vezetőjeként, ahol a Szovjetunió figyelemmel kísérése is a feladatai közé tartozott. Így a '20-as évek végére fokozatosan első számú szovjet-szakértővé vált. Ezután néhány évig itthon tevékenykedett, majd 1934 elején ankarai követté nevezték ki, s még ugyanebben az évben akkreditálták Moszkvába is, mint Magyarország első követét. Itt képviselte az országot egészen 1939 februárjáig, a diplomáciai kapcsolatok megszakításáig. Ekkor Szófiába helyezték misszióvezetőnek, s a háború végéig ott is maradt. Mindezen adatok azért fontosak számunkra, mert kitérünk belőlük, hogy a moszkvai évek alkották Jungerth-Arnóthy pályafutásának csúcspontját. A feljegyzések tehát egy ereje teljében levő, posztjának fontosságát jól ismerő diplomatától származnak, azaz a szó szoros értelmében kordokumentumok.

A kötet *második* szerkezeti egysége, a főrész, maga a napló. Szaggatott írásmódja miatt nem könnyű olvasmány. Ez akkor tűnik fel a leginkább, ha összehasonlítjuk más nagyköveti visszaemlékezésekkel. Egyesek ugyanis témakörök szerint, történeteket elbeszélve fűzik mondanivalójukat (pl. Sík Endre: *Egy diplomata feljegyzései*. Kossuth Könyvkiadó, 1967.), mások szigorú időrendet tartanak, de egy napon belül tagoltan, részletesen fejtik ki gondolataikat (pl. V. Micunovic: *Tito követe voltam*).

Interart, 1990.). Ezzel szemben Jungerth-Arnóthy naplófeljegyzéseiből egyértelműen látszik, hogy szerzője nem a nyilvánosságnak szánta sorait. Csak elismerés illeti Sipos Pétert és Szűcs Lászlót a sajtó alá rendezésért, hiszen – mint azt bevezető tanulmányuk végén írják – a kézzel, illetve gyorsírással készült, német és francia szövegelemekkel, rövidítésekkel teletűzdelt szöveget élvezhetővé kellett tenni, nem beszélve a kiegészítésekről, illetve elhagyásokról, amelyek – a szöveg stilisztikai egységének érdekében – elengedhetetlenek voltak. A napló ezáltal valóban élvezhetővé vált. A néhol egyszerűsítően tömör, máshol elbeszélő jellegű szöveg tartalma, a szerző meglátásai, beszámolóí, helyzetértékelései és jellemzései, sőt itt-ott felvillanó humora bőségesen kárpótol a fokozott figyelmet követelő olvasásért.

A *Moszkvai napló* igen sok témát felölel. Jungerth-Arnóthy, mint követ, nemcsak a fogadó ország politikusaival érintkezett nap mint nap, hanem rendszeres kapcsolatot tartott a Moszkvába akkreditált többi diplomatával is. Ugyanakkor a budapesti felsőbb körökben is otthonosan mozgott, végtére is egy jelentős európai hatalom kormányánál képviselte Magyarországot. Jungerth-Arnóthy kifejezetten jó kapcsolatokat ápolott Litvinov külügyi népbiztossal. Nem véletlen – amint azt a bevezető tanulmány is írja –, hogy amikor 1939 végén helyreálltak diplomáciai kapcsolataink a Szovjetunióval, már nem őt küldték vissza Moszkvába, hiszen az addigra kegyvesztetté vált Litvinovval való szívélyes viszonya szálla lett volna Molotov szemében.

A napló a magyar-szovjet reláción túl nagy teret szentel a nemzetközi kapcsolatok egyéb vonulatainak is. A különböző országok képviselőivel folytatott eszmecserék, illetve a budapesti jelentéstételek és az otthoni légkörről szóló beszámolók láttatni engedik a harmincas évek diplomáciai világának, manővereinek számos kulisszatitkát. Különösen érdekesek azok a részek, amelyekben a szovjetunióbeli tapasztalatait veszi sorra Jungerth-Arnóthy. Részt vett ugyanis egy körutazáson a déli köztársaságokban – természetesen az NKVD szoros kíséréte mellett. Jelen lehetett a nagy moszkvai koncepciós perek nyilvános tárgyalásain, egyikükről be is számol. Ünnepeken, fogadásokon találkozott jó néhány magas rangú szovjet vezetővel. Volt tehát élményanyaga.

A napló kézírata azonban sajnos csonkán maradt fenn. 1934. január 12-vel kezdődik és 1939. augusztus 10-én ér véget, közben gyakorta több hónap is kimarad, például a teljes 1936-os év. Követi bemutatkozása, a Kirov-gyilkosság hatása, vagy az 1936. évi perek légköre mind olyan kérdések, amelyek Jungerth-Arnóthy titkai maradtak. Ám a meglevő részek önmagukban is jól használhatók, érdekesek és tanulságosak.

A kötet *harmadik* szerkezeti egysége, a függelék, jegyzeteket és névmutatót tartalmaz. A jegyzetapparátus forráspublikációknál mindig kiemelt jelentőségű. Nincs ez másként a *Moszkvai napló* esetében sem. Ezek az oldalak tartalmazzák egyrészt a számos német nyelvű párbeszéd magyar fordítását, másrészt a név- és szövegmagyarázatokat, egyben pedig tudósítanak a szerkesztés közben megtett szövegbeli változtatásokról. Az ilyen kiegészítő információk nélkül a napló kevésbé lenne érthető, nem túlzás tehát, ha azt állítom, hogy szinte párhuzamos olvasás szükséges.

Ám éppen a jegyzetek fontossága miatt nem lehet megjegyzés nélkül hagyni bizonyos pontatlanságokat, amelyek a névmagyarázatokat jellemzik, mind a szovjet, mind a magyar politikusok esetében. A 136. oldalon Metsdankról olvasunk, akiről a jegyzetekben a következő található (339. o.): a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese. Csakhogy a szovjet kormánynak ilyen nevű elnökhelyettese nem volt! Minden bizonnyal Valerij Ivanovics Mezslauk az a személy, akiről Jungerth-Arnóthy írni akart, és a hibás név elkerülte a szerkesztők figyelmét. A jegyzetekben Bljücher (Blüher) (335. o.) néven szerepel a híres szovjet marsall, holott helyesen Bljuher (Blücher) lenne. Vorosilov (338. o.) nem 1934-től volt népbiztos, hanem már 1925-től. Kaganovics pedig (339. o.) nem lehetett tagja a „Bolshevik Párt Központi Végrehajtó Bizottságának”, mert ilyen szerv nem létezett. A párt Központi Bizottsága ui. nem tévesztendő össze a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságával, amely akkoriban az ország parlamentje volt.

A magyar kormánytagok életrajzi adataiban talált 21 pontatlanság közül csupán néhányat említek meg: Kánya Kálmán nem 1923, hanem 1933-tól volt miniszter (talán csak nyomdhiba – 321. o.), Imrédy Béla 1944. V. 3. helyett V. 23-tól gazdasági miniszter (322. o.), Kállay Miklós 1935. I. 1. helyett I. 9-ig volt földművelésügyi miniszter (324. o.); Fabinyi Tihamér 1935. I. 6. helyett 1932. X. 1-jétől volt (nem ideiglenes) kereskedelemügyi miniszter, és 1935. III. 4. helyett 1935. I. 6-tól (III. 4-ig ideiglenes) pénzügyminiszter (325. o.); Sztójay Döme 1944. V. 22. – VIII. 30. helyett 1944. III. 22. – VII. 29-ig volt miniszterelnök (365. o.). Úgy vélem, a jegyzetek között mégoly apró és talán másodlagos jelentőségűnek látszó pontatlanságok sem engedhetők meg, hiszen ez a szerkezeti egység éppen a főrész pontosítását, kiegészítését szolgálja, s ezért par excellence hitelesnek kell lennie.

A *Moszkvai napló*ról alkotott összkép mindazonáltal pozitív. A sajtó alá rendezés fáradságos munkája meghozta gyümölcsét: történeti irodalmunk olyan fontos forráskiadvánnyal gyarapodott, amely árnyaltabbá teszi a harmincas évek Európájáról alkotott képünket.

Esterházy János emlékkönyv – Esterházy János: A kisebbségi kérdés³⁴

Habent sua fata libelli – tartja a mondás. Sajnos, e találó kifejezés nemcsak a könyvekre érvényes. A politikusoknak szintúgy megvan a maguk sorsa, s mert rendszerek és ideológiák – különösen Európa keleti felében – gyakran váltották egymást, a szovjet tömb bukása után életpályák tucatjai kerültek más, immár valós megvilágításba.

E sorsok közé tartozik Esterházy János életpályája is. A csehszlovákiai magyarság két világháború közötti politikai vezetőjére sokáig csak a kortársak és a leszármazottak emlékezhetnek. Az elmúlt évek során azonban számos kiadvány napvilágot látott, amelyek tárgyilagos értékeléssel, a történelmi távlat nyújtotta biztonsággal mutatják be életútját. E kiadványok közül ismertetjük most a két legutóbb megjelent munkát. Az *Esterházy János emlékkönyv* (a továbbiakban: *Emlékkönyv*) sokoldalú összefoglaló a politikus pályájáról, míg *A kisebbségi kérdés* beszédeinek és írásainak igényesen válogatott gyűjteménye.

„Veszélyes útra tért a szlovák kormány akkor, amikor a zsidók kitelepítéséről szóló törvényjavaslatot benyújtotta, mert ezzel elismeri jogosságát annak, hogy a többség a kisebbséget egyszerűen kiebrudalhassa. (...) Mint az itteni magyarság képviselője, leszögezem ezt, és kérem tudomásul venni, hogy azért nem szavazok a javaslat mellett, hanem ellen, mert mint magyar és keresztény és mint katolikus a javaslatot istentelennek és embertelennek tartom.” Ezeket a szavakat – írásba foglalva – Esterházy János 1942. május 15-én adta át Martin Sokolnak, a szlovák nemzetgyűlés elnökének, a zsidók kitelepítéséről szóló törvényjavaslat tárgyalása előtt. A dolog pikantériája ugyanakkor, hogy azt is hozzáfűzte: „Legfiatalabb korom óta mindig zsidóellenes beállítottságú voltam, és az is fogok maradni, ami ellenben nem jelenti azt, hogy szavazatommal hozzájáruljak egy olyan törvényhez, mely minden isteni és emberi jogot lábbal tipor.” (*A kisebbségi kérdés*, 215–216.o.) A javaslatot a parlament még aznap, 62 igen és 1 nem szavazattal elfogadta. Az egy ellenszavazat Esterházyé volt, ami példátlan bátorságra vall. De ki is volt Esterházy János? Az *Emlékkönyv* részletes választ ad erre.

Politikai pályáját az I. fejezet (*Élete és mártíriuma*) tárgyalja. Esterházy János 1901-ben született az akkor még Magyarországhoz tartozó Nyitraújlakon, a család galántai ágából. A trianoni béke után Szlová-

kiában marad, és már 1932-ben fontos közéleti megbízatásokat kap: elnökké választja a Magyar Népszövetségi Liga és az Országos Keresztényszocialista Párt. 1935-ben Kassa képviselőjeként bekerül a prágai parlamentbe. Támogatja Beneš elnökké választását a lemondott Masaryk után, javaslatára a magyar pártok Benešre szavaznak. 1936-ban egyesül a két magyar párt (az OKSZP és a Magyar Nemzeti Párt), és Esterházyt országos ügyvezető elnökké választják. 35 évesen a legbefolyásosabb csehszlovákiai magyar politikus. Beneš tárcát kínál számára a kormányban, de ezt Esterházy visszautasítja, illetve előzetes feltételként magyarbarát intézkedéseket követel. S bár az első bécsi döntés után valamennyi felvidéki magyar politikus bekerül a magyar Országgyűlésbe, Esterházy tudatosan a határon kívül marad, s a prágai parlament egyetlen magyar nemzetiségű képviselőjeként vállalja további munkát. 1939-ben üdvözlí az önálló Szlovákia kikiáltását, de továbbra is nemzeti jogokat követel. 1941-ben pénzintézetet alapít és létrehozza a Madách Könyvesházat. 1942-ben képviselőként egyedül ő nem szavazza meg a zsidótörvényt. 1944 végén a Gestapo üldözi, 1945-ben a szovjetek tartóztatják le, és más magyar pártvezetőkkel együtt Moszkvába viszik. A Szlovák Nemzeti Bíróság 1946-ban távollétében halálra ítéli a köztársaság szétverése és a fasiszmus kiszolgálása vádjával. 1949-ben a szovjetek átadják a csehszlovák kormánynak, halálos ítéletét Klement Gottwald köztársasági elnök kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre változtatja. Fegyházról fegyházra hurcolják, korábban szerzett tüdőbetegsége elhatalmasodik, egészségi állapota leromlik. 1957-ben a morvaországi Mirov börtönében meghal. Hamvai kiadatását és eltemetését a mai napig nem engedélyezték.

Esterházy János életútját az *Emlékkönyv*ben nővére, Esterházy Lujza emlékezései alapján részletesen rekonstruálhatjuk. A kötetben bemutatott szövegrészek már napvilágot láttak (Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen*. Püski Kiadó, 1991), ezért a kötet szerkesztői hangsúlyozottan csak a memoár azon részeit válogatták be, amelyek Esterházy János sorsával kapcsolatosak. Feltárulnak az 1920-as, 30-as évek Csehszlovákiájának hétköznapijai, különösen azok a csomópontok, amelyek politikailag a legérdekesebb helyzeteket eredményezték. Ilyen volt pl. a szudétanémet párt közeledésének elhárítása 1938-ban. Esterházy következetesen visszautasította azokat a törekvéseket, amelyek a csehszlovákiai németkérdés megoldásához szorgalmazták a magyarság támogatását, felkínálva a lehetőséget Hitler jóindulatának megnyerésére. „Nem akarjuk egy új háború árán elérni a trianoni szerződés revízióját.” – mondta a magyar politikus, előre látva, hogy a később müncheni egyezmény néven megkötött szerződés egy új világháború előkészítésének egyik

³⁴ Esterházy János emlékkönyv. Szerkesztette: Esterházy-Malfatti Alice és Török Bálint. Századvég Kiadó, Budapest, 2001; Esterházy János: *A kisebbségi kérdés*. Válogatott írások, beszédek, interjúk. Válogatta, összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta: Molnár Imre. Ister Kiadó, Budapest, 2000.

állomása lesz. Esterházy Lujza részletesen elbeszéli a zsidótörvény meg nem szavazásának történetét is, memoárjának legmeggrázóbb részei azonban a fivérének letartóztatásáról és törvénytelen fogva tartásáról szóló részek. A teljes bizonytalanság, a korábbi politikai partnerek álláspontjának állandó változása, a nemzetközi helyzetből és az ország jogállásából fakadó hatalmi-politikai önkény felőrölte a család erkölcsi ellenállását. A szlovákiai magyarság kollektív bűnösnek számított, s a már Moszkvába hurcolt Esterházyt ilyen hangulatban ítélték halálra, a védelem jogait semmibe véve, tanúkihallgatás nélkül, három órás tárgyaláson, 15 perces ítélethozatallal. Az Esterházy pozitív szerepére még emlékező, újra hivatalba lépett Beneš elnök – a nemzetközi közvéleménynek is engedve – 1947 végén intézkedett a perújrafelvételről, de ezt követően hamarosan lemondatták, és ígérete feledésbe merült. Esterházy 1949-ben történt visszatérését így a halálos ítélet 48 órán belüli végrehajtása követte volna, ha nincs a csehszlovák kormányban néhány olyan miniszter, akiknek indítványára testületileg nyomást gyakorolnak Gottwaldra, az Esterházy Lujza által beadott kegyelmi kérvény elfogadása érdekében. Ez megtörtént, a többi már ismeretes. Esterházy Lujza emlékirata kiragadott részleteiben is magával ragadó olvasmány, a recenzens bátran ajánlja a teljes memoár elolvasását.

Az *Emlékkönyv* II. fejezetében (*Kortársak Esterházyról*) összesen tizenegyen vallanak róla, illetve a hozzá fűződő kapcsolatukról. Köztük olyan irodalmi, közéleti személyiségek, mint Kodolányi János, Szalatnai Rezső, Fábry Zoltán, Vigh Károly. De olvashatjuk Csáky Miklós és Hetényi József írásait is, akik rabtársai voltak a Szovjetunióban.

A kötet III. fejezete (*Esterházy János evilági feltámadása*) az elmúlt évtizedben kezdődött politikai rehabilitáció állomásait mutatja be. (1968 nyarán is indult egy perújrafelvétel, de a szovjetek bevonulása miatt az ügy hamvába holt.) Az első ízben 1991-ben megrendezett Esterházy-napokra a pápa apostoli áldást küldött, az Együttélés Politikai Mozgalom pedig nyilatkozatban tette közzé az egykori magyar pártvezető születésének 90. évfordulója alkalmából megfogalmazott állásfoglalását, mintegy szellemi elődként tisztelve benne Esterházyt. A jogi értelemben vett rehabilitáció azonban megakadt, Vacláv Hável elnök ugyanis elutasította a család kérelmét, mert Esterházy ítéletére a rehabilitációs törvény formai okok miatt nem vonatkozott. Váratlan fordulatként az orosz hatóságok rehabilitálták az egykor Moszkvában raboskodó politikust, s ez új lökést adott az ügynek. Perújrafelvételre került sor, amelyhez hazai, magyar és nemzetközi szakértők véleményét is kikérték. Simon Wiesenthal például a bíróság elnökéhez írott levélben fejtette ki a rehabilitáció melletti érveit. Sajnos hiába. Az eljárás nacionalista felhangot

kapott, eredményes befejezése kilátástalanná vált, ezért Esterházy Alice, a politikus lánya visszavonta a perújrafelvételre vonatkozó beadványát. A „szellemi kihantolás” azonban megindult. Megjelentek Esterházy művei, több nemzetközi fórumon tárgyalták érdemeit, posztumusz elismerésekben részesítették, és emlékére kitüntetések alapítottak. 1997-ben Budapesten rendeztek tudományos emlékülést életútjáról, az Országházban. A mirovi börtön záróokhelyé vált, s évente gyászmisét tartanak az egykori szlovákiai magyar politikus emlékére.

A IV. fejezet (*A tudomány mérlegén*) elsősorban az 1997-es magyarországi konferencia előadásait tartalmazza, így Balogh Sándor, Gergely Jenő és Izsák Lajos referátumait, emellett Molnár Imre, Popély Gyula és Szarka László témába vágó, máshol megjelent írásait. Közlik a szerkesztők a szlovák történész, Bohumil Dolezal Esterházy életútját tárgyilagosan bemutató tanulmányát, továbbá a pozsonyi perújrafelvétel kapcsán készített magyar történészi szakértői véleményt, amelynek szerzői Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos, Balogh Sándor, Erényi Tibor és Kende János voltak.

Az V. fejezet (*A jognak asztalánál*) két kitűnő tanulmányt tartalmaz. Az első szerzője Balassa Zoltán, aki a beneši dekrétumok alkotmányjogi értelmezését végzi el. A másik Edgar Prisender – az 1968-ban Esterházy perújrafelvételét felvállaló ügyvéd –, aki az Esterházy elleni bírósági ítéletet szedi ízekre eljárásjogi szempontból. Itt olvashatjuk az Oroszországi Föderáció Legfőbb Ügyészségének 1993. január 21-én kelt rehabilitációs igazolását is.

Elismeréseket, vallomásokat tartalmaz a VI. fejezet (*Tanúságtételek*), összesen nyolc visszatekintést, levelet, állásfoglalást. Tartalmuk inkább erkölcsi, mint tudományos értékű, de az életút értékeléshez ez is hozzátartozik. A záró fejezet (*Az utókor elismerése*) az első ízben 1994. május 15-én megrendezett, „A Szlovákiai Magyarság Emléknapja” nevet viselő rendezvény dokumentumait foglalja össze. Az igényesen szerkesztett kiadványt képmelléklet teszi színesebbé.

Rátérve a másik ismertető műre, *A kisebbségi kérdés* c. gyűjteményes kötet két fejezetben 23 + 18, összesen tehát 41 dokumentumot tartalmaz. Az első fejezet az 1931–39, a második az 1939–45 közötti éveket öleli fel. A határ nyilvánvalóan az önálló szlovák állam kikiáltása. A dokumentumok egyharmada újságcikk, a többi memorandum, interjú, illetve pártelnöki vagy parlamenti képviselői beszéd, hozzászólás. Nézzük a legérdekesebbeket!

Feltétlenül ilyen a *Prágai Magyar Hírlapban* 1936. szeptember 3-án megjelent *Memorandum, a kisebbségek nyelvjogi és kulturális követeléseiről* ügyében. Ebben Esterházy az 1920-as nyelvtörvény végre nem

hajtása ellen emelte föl szavát, rámutatva, hogy bár a kisebbségi nyelvhasználatra engedélyezett 20%-os lakosságrész-elv nemzetközi szerződésbe ütközik, még ezt sem tartják be. Esterházy példákat hozott a bíróságok, a közigazgatás, a parlament, a posta, a vasút, az iskolaügy területéről. Amikor 1936. szeptember 11-én Beneš köztársasági elnök fogadta a magyar politikust, a beszélgetés alapját e cikk képezte. Beneš ígéretet tett a felsorolt hibák orvoslására. Esterházy fél évre rá, 1937 áprilisában, ismét tárgyalt az elnökkel, a kötetben mindkét megbeszélésről készített jelentése olvasható. Ezek igen figyelemreméltó dokumentumok, bár a kötet szerkesztője szerint Esterházy prágai tevékenységének összefoglalója és koronája *A csehszlovákiai magyarság kulturális helyzete* címmel 1937. november 19-én elmondott parlamenti beszéd, amelyben hét pontba sűrítve fogalmazta meg és követelte a kulturális autonómiát. Esterházy 1941–42–43-ban előadó volt a Debreceni Nyári Egyetemen. A kötetben az 1943-ban elmondott *A kisebbségek gazdasági helyzete* c. előadását olvashatjuk. Összességében megállapíthatjuk, hogy e gyűjteményes kiadvány jól kiegészíti, teljesebbé teszi az *Emlékkönyvből* megismert Esterházy-képet.

A politikusoknak is megvan a maguk sorsa – mondtuk recenzióink elején. Befejezésül ennek magyarországi szemléltetésére teszünk kísérletet. Tény, hogy Esterházy Jánost már a kortársak is jelentős politikusként tartották számon. Bár a *Révai nagy lexikona* utolsó pótkötetében még nem szerepelt (21. kötet, Révai Testvérek kiadása, 1935.), a korszak népszerű kézikönyvében, a *Pesti Hírlap lexikonában* már szócikket kapott (Pesti Hírlap kiadása, 1937. 309. o.). A háború után azonban Esterházy személyisége egészen a 80-as évek elejéig tabunak számított. Ez – sajnos – természetesnek mondható, hiszen a volt szocialista országok kínosan ügyeltek a történelmi vitára okot adó elvarratlan szálak szőnyeg alá söprésére. Így nem meglepő, hogy a neve sem az *Új magyar lexikon* (2. köt., Akadémiai Kiadó, 1960.), sem a *Magyar életrajzi lexikon* (1. köt., Akadémiai Kiadó, 1967.) betűrend szerinti kötetében nem szerepelt. Nevével a történészhallgatók sem találkozhattak, hiszen Arató Endre több évtizeden át forgalomban levő egyetemi jegyzete sem tett említést róla (*Csehszlovákia története 1849–1945*. Tankönyvkiadó, 1986. 10. kiadás). Esterházy személye még olyan kutató figyelmét is elkerülte, mint Karsai Elek, aki a magyarországi deportálások 40. évfordulójára összeállított, és Gideon Hausner *Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története* c. könyvéhez függelékként csatolt részletes holokauszt-kronológiájában sem a szlovák parlament döntését, sem Esterházyt nem tartotta fontosnak megemlíteni (Európa Könyvkiadó, 1984. 696–706. o.).

A 80-as évektől aztán megtört a jég. Elsőként a *Magyar életrajzi lexikon* 3., kiegészítő kötete tette közzé Esterházy rövid életrajzát, bár a halálának helyeként hibásan Illavát jelölte meg (Akadémiai Kiadó, 1981. 184. o.). A szlovák parlament döntését és Esterházy legnagyobb hatású cselekedete, az egyetlen magyar ellenszavazat tényét és időpontját a *Magyarország történeti kronológiája* már közölte, de a dátumot sajnos tévesen, 1941. december 18-ban adta meg (III. kötet, főszerkesztő: Benda Kálmán, Akadémiai Kiadó, 1983. 985. o.). Ennek nyomán a hibás dátum tovább élt. A kronológia e szövegrészét ugyanis szó szerint átvette *A XX. század krónikája* (Officina Nova – Magyar Könyvklub, 1994. 580. o.), bár a kötetben – más helyen – terjedelmes szócikk foglalkozott Esterházy személyével, munkásságával (839. o.). Itt a halálozás helye már pontos (Mirov), ellenben a születési dátum (1901. március 17.) nem. A hibás adatok makacsságára jellemzően a parlamenti döntés dátuma Gyurgyák János *A zsidókérdés Magyarországon* c. nagyszabású monográfiájában is tévesen jelent meg (Osiris Kiadó, 2001. 746. o.). Voltak persze pontos adatközlések is. Elsőként a *Kelet-Közép-Európa 20. századi történeti kronológiája* adta meg helyesen a parlamenti döntés tényét és 1942. május 15-ei időpontját (in: Baló – Lipovecz: *Tények könyve '92. Magyar és nemzetközi almanach*. Ráció Kiadó, 1992. 142. o.). Ugyancsak helytálló legújabb lexikonunk, a *Magyar nagylexikon* szócikke is, amelyben mind a személyi adatok, mind az 1942-es dátum helyesen szerepelnek (7. kötet, Magyar Nagylexikon Kiadó, 1998. 495–496. o.). Az ismertetett két kiadvány alapján joggal bízhatunk benne, hogy a jövőben Esterházy János személyének és munkásságának a társadalmi köztudatban való megjelenítéséhez minden szükséges információ rendelkezésre áll.

Somorjai Lajos: Megjártam a Don-kanyart³⁵

A magyar hadsereg Don-kanyari tragédiája a második világháború sokat vitatott és magyarázott epizódja. A hazai történetírás évtizedekig tabuként kezelte a témát, hiszen a Szovjetunió elleni támadás az 1945 után hatalomra jutott kommunista pártvezetés „haladó munkásmozgalmi hagyományokra” építő történelemszemléletébe nem fért bele. (Hasonlóan a volt NDK-hoz, amely felülemelkedett a német történelem általa retrográdnak vélt örökségén, meghagyva mindezt az NSZK-nak.) Az idő múlásával azonban a téma tiltása a „tűz” kategóriába csúszott

³⁵ Dr. Somorjai Lajos: *Megjártam a Don-kanyart*. Harctéri napló. Oroszország 1942–1943. Szerkesztette: Rácz Árpád, sajtó alá rendezte: Varga J. János. Rubicon, Budapest, 2002.

át, s a történeti objektivitás teret nyert. Nemeskürty István *Requiem egy hadseregért* c. könyve (1972) már szenzációszámra ment, de Sára Sándor dokumentumfilm-sorozata (*Pergőtűz*) még 1983-ban is csak megvágva kerülhetett adásba.

A tízkötetes *Magyarország története* 1976-ban megjelent 8. kötetében rövid másfél oldal foglalkozott „A magyar hadsereg voronyezsi katasztrofájá”-val, inkább adatszerűen, mint értékelően, főleg a német hadvezetés cserbenhagyó magatartására hárítva a felelősséget (*Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Főszerkesztő: Ránki György, Akadémiai Kiadó, 1988. 4. kiadás, 1089–1090. o.). A politikai rendszerváltozás utáni feldolgozások a kérdést jóval realisabban kezelik, Romsics Ignác legújabb monográfiája már okozati összefüggéseiben, a hazai közvélemény háborúpárti/háborúellenes hangulatára gyakorolt hatását bemutatva, sokkal átgondoltabban ábrázolja a Don-kanyari eseményeket. (Romsics: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, 2000. 2. kiadás, 253–256. o.)

De nézzük a tényeket! 1942 januárjában a magyar hadvezetés német nyomásra vállalja, hogy még az év első felében 200 ezer fős hadsereget küld a frontra. A 2. magyar hadsereg mozgósítása február 24-én, a kiszállítás április 11-én kezdődik. A magyarok június 28-án kapcsolódnak be a német Déli Hadseregcsoporthoz támadó hadműveleteibe, és július 8-án érik el a Dont. Az ősz folyamán hídfőállásokat építenek ki a folyó jobb partján. A tél eleje kisebb összecsapásokat eredményez a 200 km hosszú frontszakaszon, mígnem 1943. január 12-én a szovjet csapatok támadást kezdeményeznek. A magyar hadsereg napokon belül széthullik, január második felében megkezdődik a visszavonulás. A szétzilálódott hadseregből mintegy 40 ezren meghalnak, 35 ezren megsebesülnek, és közel 60 ezer katona fogságba esik. A fegyverzet és felszerelés kb. 80%-a odavész. A maradványaiban hivatalosan is feloszlott 2. magyar hadsereg hazaszállítása 1943 áprilisában kezdődik, s otthon sokáig karanténba zárva, bűnösnek kezelve kell szembeesülniük a „hivatalos közvélemény” értékítéletével.

A Don-kanyari katasztrófa 60. évfordulója ihlette a *Rubicon* c. folyóirat kiadóját, hogy megjelentesse Somorjai Lajos egykori katonatorvos oroszországi harctéri naplóját. A napló köztudomásúan személyes hangvételű műfaj, amelyet szerzője általában nem a nyilvánosságnak szán. Publikált naplók a szépirodalomban és történeti-politikai irodalomban egyaránt találkozunk. Az előbbi típusra Illyés Gyula, Lengyel József, Márai Sándor, Fodor András művei ismert példák, az utóbbira pedig Jungerth-Arnóthy Mihály (*Moszkvai napló*. Zrínyi Katonai Kiadó, 1989.), Vattay Antal (*Naplója 1944–1945*. Zrínyi Katonai Kiadó, 1990.)

vagy Tímár Mátyás (*Válság, váltás, változások. Jegyzetek 1979–1994*. P és B Média Rt., 1998.) munkái.

Somorjai Lajos naplója azonban nem felel meg a történeti-politikai irodalomban szokásos gyakorlatnak. Leginkább talán Iszaak Babel *Lovashadsereg* című művére emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy Somorjai munkája *ténylegesen* (tehát megírásának időpontját rögzítve) és *tudatosan* (tehát a pillanatnyi érzelmi állapotot tükrözve) is jelen idejű. Írásának hangulatát nehéz lenne egyetlen szóval meghatározni: a kilátástalanság érzete változik a bizakodással, a düh a humorral, a naturalizmus a líraisággal. A szerző 1942. április 20-án kezdett hozzá az íráshoz és lényegében folyamatosan 1943. május 2-áig folytatta azt. 1942. július 25-től mint első vonalban szolgáló zászlóalj vezető orvos fogalmazta meg tapasztalatait. Mégis, ha a fronton töltött hónapok legszembevetőbb témáit csokorba gyűjtjük, nem orvosi, hanem más jellegű problémák vonulnak végig a naplón: a hazatérés kérdése; az otthonról jövő posta; a család (feleség) hiánya; a bajtársak, tiszték intrikája; a német katonák viselkedése. Egész pontosan arról van szó, hogy a felsorolt problémakörök valamilyen előjellel szinte minden napi bejegyzésben szerepelnek: ha jött a posta, az a hír, ha nem jött, az; stb. Aligha várható el, hogy egy szűk recenzió keretei között átfogóan bemutassuk Somorjai Lajos gondolatait. Szemléletesebbnek tűnik néhány érdekes téma kiragadása, idézetekkel tarkítva, hogy ne csak a tartalomról, hanem a stílusról is képet kapjunk!

A magyar hadsereg és a katonai vezetés jellemzése több helyen előfordul. Az együttérzés hangja szólal meg a 37. oldalon: „A hozzánk beosztott zsidó munkásszázad megfeszített erővel dolgozik a második védelmi vonalunk kiépítésén A nyomorultak soványak, sápadtak, elcsigázottak, kiéhezettek. ... Fegyver nélkül járnak az első vonalakat, közvetlen az ellenség előtt, drótsövényt építeni, árkot ásni. Itt van közöttük Petschauer Attila, a volt kardvívó világbajnok is.” (Drámaian ábrázolta e sportember halálát Szabó István *A napfény íze* című filmjében, hiszen a főszereplőt éppen Petschauer-ről mintázták.) De Somorjai humorral is szemléltet: „E percben röpült el a fejünk felett 9 orosz gép alig 1000 m magasságban. A heves légharító tüzelésre csak röhögtek; mi is. Rémes volt nézni, mennyire melléje lőttek, direkt szégyelltük magunkat, mint a jobb érzésű közönség, mikor az operában ülve hallja, hogy a tenorista gikszert fog.” (44. o.)

Jány Gusztáv sokat idézett és vitatott hadparancsa érthető módon letaglózta a frontkatonákat. A naplóban erről is olvashatunk: „Tegnap hadseregarancsot adtak ki, amely a következőképpen kezdődik: „A második magyar hadsereg elvesztette becsületét! Az ellenség benyomhatta

állásainkat, ez nem szégyen, de szégyen ez a fejvesztett, rendezetlen csűrhe futása, mely stb. ..." Hát ezt kaptuk, kapták hős honvédeink, akik tíz hónapja, percnyi szünet után állandóan bevetve, a számbeli, minőségbeli fölényben levő, sokkal jobban felszerelt és toronymagasan jobban felfegyverzett, fanatikusan, az utolsó puskalövésig harcoló orosz katonaság ellen meggyőződés nélkül, rosszul felszerelve, megspékelve nemzetiségekkel, kénytelen nem hazáját védve, hanem távol idegenben harcolni. Ez a köszönet a csekélyszámú, a poklon átment megmaradottnak, s ez a gyászbeszéd a többség felett, mely idegen érdekekért harcolva, távol hazájától, javarészt temetetlenül hever holtan az orosz sztyeppéken." (163–164. o.) S a visszavonulás: „Reggel 4-kor kelés, s 5-kor indulás, kb. délután 2 óráig menetelés, közben fél óra pihenő. S ez már egy hónapja tart megszakítás nélkül.” (190. o.)

Somorjai alapvetően reálisan értékelte a katonai helyzetet. meghatározásai tömörek, lényegre törőek, íme: „Az orosz katona jó. ... Bátran, fanatizálva harcol, sokan vannak. Jól felszerelve. Nagyszerű tűzgépek, ultramodern technika, jó alsó hadvezetés, csapnivaló közepes, rossz felső hadvezetés. ... Az angol és amerikai segítséget nem szabad s hiba lekicsinyelni. Jön az bőven. Tank, autó, repülőgép, bomba, ágyú. ... A harc pedig kilátástalan. Ezeket teljesen legyőzni vagy elfoglalni nem lehet soha.” (94. o.) „És írjunk pár őszinte szót a németekről is. Az orosz propaganda-röpiratnak sajnos igaza van. Nem ezt ígérték nekünk, mikor beléptünk a háborúba. ... Most pedig itt hull el a nemzet színe-virága.” (117. o.) „Nézetem: az orosz végkimerülésig fog harcolni, itt békekötésről szó sem lehet. ... Ebben a harcban pedig a német úgy ki fog merülni, hogy Angliát s Amerikát nem fogja tudni megverni. ... Ezt a háborút tehát Németország nem nyerheti meg, akkor pedig jaj lesz azoknak az államoknak, akik hősködtek az árnyékában.” (118. o.)

A magyarországi helyzetről és az itthon uralkodó tájékozatlanságról sok keserű feljegyzés maradt fenn, s ezek szinte végigkísérik a naplót. Példák a kötet elejéről és végéről: „A többiek már eddig 4-5 élelmszercsomagot is kaptak, én még egyet sem. Rosszul esik. Közben Joli (Somorjai felesége – BTG) írja, hogy túl sokat kérek, s később megemlíti, hogy a pénzből nemigen fog tudni kijönni. Hát nem tudom, hogy az egész, amit kértem, van-e 50-60 pengő értékű, s kb. 500 pengőt kap otthon. ... Joli nem találta fel a tapintatosságot, s ugyanakkor, mint nagy áldozatról emlékezik meg, hogy csak egy kabátot vett. Kissé elképesztő, mikor itt a nyers hús és ömlő vér világában, a halállal naponta többször szembenézve az új kabát és sok kéréssem problémájára gondolok.” (36. o.) „...újév óta nem kaptam otthoni (de semmilyen) levelet. Két és fél hónapig egy sor hazai írás nélkül. ... És azóta? Jönnek a

levelezőlapok, röviden, hűvösen ... és üresen... Ennyi idő óta legalább egy hosszú, kimerítő levelet vártam volna... De persze: „Nem érdemes írni, úgysem kapod már meg”, – „félek, hogy úgyis elkallódik” stb. És most a tegnapi lapon: „Ugye jobb lesz sűrűbben egy lap, mint ritkábban levél?” Drága Jolikám! Ugyan ki állított téged ez elé a választás elé? Olyan lehetetlen ötlet az, hogy sűrűbben egy levél?” (214. o.)

A szerző nem kevés veszélyes kalandba bonyolódott. Volt közöttük szinte vicces eset: „Az ide vezető úton az erdőben két orosz katonát fogtam, humoros jelenet volt. Kidugták egy útkanyarultnál a fejüket a bokorból, nem látták, hogy jövök, s majdnem összeütköztünk. Nem tudom, melyikünk ijedt meg jobban. Kb. 1 km-re voltam az oszlop előtt lóháton. A zsebemből előrántottam a kézigránátot, s előparancsoltam őket, de mivel nem volt náluk fegyver, szélnek engedtem a szerencsétleneket. Boldogok voltak.” (52. o.) Máskor viszont szinte hajszálon múlt az élete: „Hajnalban utolért 30 emberünk. Partizánfogságban voltak. ... Mesélték nekik a partizánok, hogy egy tisztjüknek (ti. a magyarok egy tisztjének – BTG) nagy szerencséje volt, mert a faluban, ahol részben lapultak s várták a bevonuló oszlopot, bent járt, felfedezte az előző napi áldozatokat, s mégis bántatlanul távozott. Ők ugyanis meg akarták támadásukkal várni az oszlop beérkező részét, s a tiszt éppen azzal tévesztette meg őket, hogy a holttestek felfedezése után leült ebédelni, amiből ők arra következtettek, hogy bevárja az oszlopot. Ezért nem bántották. A tiszt pedig ebéd után – mikor mindannyian az oszlopot várták a bevezető út mellett – hirtelen befogatott, s kivezető úton át meglépett. Majd elszédültem, mikor hallottam. Rólam volt szó!” (180. o.)

Szólhatnánk még az orosz nép életkörülményeinek néhol szinte szociográfiai pontosságú leírásáról, a szerző orvosi tapasztalatairól, vagy éppen magánéleti gyötrelmeiről (viszonya volt egy orosz menyecskével), de befejezésül válasszunk könnyebb témát! Somorjai stílusára ugyanis jellemzőek az anekdotikus történetek, bizonyítva, hogy az ember humorérzéke a legsötétebb pillanatokban sem huny ki. Igazolják ezt az alábbi naplórészletek: „A bombatámadás alatt nagy röhej. Éppen támadás alatt volt a temetés,... s a pap a nyitott sírgödörbe ugrott fedezni magát. Majd meghaltunk a nevetéstől, a temetést alig lehetett folytatni. A papot a reverendától alig lehetett kihúzni a sírgödörből.” (35. o.) „A közelben egy Stuka kényszerleszállt. Szerencsésen megmenekültek. Az egyiket, aki megsebesült, én kötöztem. Hálából nekem adta a – nagyon kiváló – távcsövét. Remek jószág, nagyon örülök neki, s itt nagyon hasznos is, mert lehet ellenőrizni, hogy milyen repülőgép jön, ez pedig életbevágó!” (48–49. o.) „Az úton egyik dögölt ló a másikat éri.

A mi alakulatunk naponta kb. 30 lovat hagy az út szélén döögölve. Jól élnek az oroszok. Ki tudja, mikor ettek ezek utoljára húst. Most csak odamennek az út szélére egy kis szánkóval, s vaskos lócombokkal megrakodva mennek haza lukulluszi lakomát csapni.” (170. o.) S végül három, amolyan háborús „aranyköpés”: „... sikerült az üldöző ellenség-től a rugalmas védekezés folytán elszakadni, s az átkarolási szándékát megghiúsítani.” „A háború az az időszak, mikor a polgári lakosság fegyvert fog a hadsereg védelmére.” „A katonaság az az intézmény, ahol minálunk sokkal nagyobb marhák intézkednek életünk és halálunk felett.” (237. o.)

A recenzió összbenyomása a napló elolvasása után mégis elsősorban szomorú. Szomorú, mert az olvasó szinte saját bőrén érzi a háború borzalmait, mintha maga is a harctéren, az orosz fronton járna. Gördülékeny stílus, plasztikus leírások, s a szerző által készített szemléletes fényképek teszik különösen értékké Somorjai Lajos művét, amelynek kiadásával a magyar történelem egy igen fontos szelete újabb forrásmunkával gazdagodott.

Borbándi Gyula: Magyar politikai pályaképek 1938–1948³⁶

Könyvsorozatot indított 1989-ben az Európa Könyvkiadó és a História folyóirat *Extra Hungariam* (Magyarországon kívül) címmel. A cél olyan, emigrációban született visszaemlékezések közzététele volt, amelyek eddig magyar nyelven egyáltalán nem jelentek meg, vagy ha külföldön ki is adták őket magyarul, hazai könyvtárainkban legfeljebb a zárt osztályok állományát gyarapították. A sorozat szerkesztői valóban kitettek magukért. Napvilágot láttak Horthy Miklós, Lakatos Géza, Nagy Ferenc, Szász Béla és mások emlékiratai. A kiadó számára indokoltnak látszott egy életrajzi segédkönyv közreadása, hiszen a harmincas-negyvenes évekről szóló memoárokból tömegével fordultak elő ma már kevésbé vagy egyáltalán nem ismert olyan politikusok, akik saját korukban mértékadó személyiségeknek számítottak. Egy történelmi „ki kicsoda” ötlete egyébként is időszerűnek tűnt, hiszen hasonló jellegű kezdeményezést az elmúlt évtizedekben alig-alig találunk. 1982–83-ban a *Társadalmi Szemle* cikksorozat formájában közölte a II. világháború utáni koalíciós esztendő meghatározó politikusainak életrajzát, de terjedelmi korlátok miatt mindössze 22 személy bemutatására volt mód. A cikkek utóbb könyvként is megjelentek (*Politikuspá-*

lyák. Szerkesztette: Sánta Ilona, Kossuth Könyvkiadó, 1984). Néhány évvel később oktatási segédanyag gyanánt látott napvilágot a legfontosabb 1945 utáni politikusok szócikk-szerű biográfiája (Szerencsés Károly: *Tizenhárom életrajz*. Tankönyvkiadó, 1991). A munkásmozgalom vezetőiről természetesen számos kézikönyvet kiadtak, de a harmincas-negyvenes évek polgári politikusairól és katonai vezetőiről szinte semmit. Mindez még indokoltabbá tette egy korszerű életrajzi adattár megjelentetését.

A kiadó Borbándi Gyulát kérte fel a kötet összeállítására, s nem alaptalanul. A Münchenben élő szerző a nyolcvanas évek vége óta folyamatosan jelen volt a hazai történettudományban, s olyan kitűnő monográfiák dicsérik szakmai teljesítményét, mint *A magyar népi mozgalom* (Püski Kiadó, 1989), *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* (Európa Könyvkiadó, 1989), vagy *A Szabad Európa Rádió története* (Európa Könyvkiadó, 1996).

A Magyar politikai pályaképek című kötetben Borbándi több mint 300 életrajzot foglalt egybe, bár szíve szerint – mint írja – legalább a duplájára lett volna szükség a kor teljes körű ábrázolásához. (Az 1938–1948 intervallum természetesen a feldolgozott életutak legjellemzőbb időszakait jelzi, s nem azt, hogy az előzményekről vagy az utóéletről ne esne szó.) Borbándi ugyanakkor nem tekintette feladatának a cselekedetek minősítését. Szempontjai közül elsődlegesen a teljes politikai színskála bemutatásnak elve emelhető ki, azaz nem a személyes szimpátiája vagy antipátiája, hanem az illető politikusnak a magyar történelemben objektíve játszott szerepe volt a mérvadó. Egyetlen kivételnek a kommunista politikusok tekinthetők, akik kis számban szerepelnek, mert róluk – mint említettük – bőven találhatók feldolgozások.

A közölt életrajzok terjedelme egy-három oldal. A szerző elkerülte a lexikonszerű tömörítés csapdáját, az egyes szócikkek tehát önmagukban is olvashatók, jól összefogott írások. Borbándinak mindazonáltal nem volt könnyű dolga. Mint írja: „Rendkívül szegényes a legújabb kori magyar történelem életrajzi feldolgozása. Kevés az ilyen jellegű munka, a források sokszor ellentmondanak egymásnak”. Nincs okunk kételkedni e kifakadás komolyságában. Tudjuk, hogy annak idején a kitűnő archontológus, Bölöny József is rengeteget küszködött a Magyarország kormányairól szóló könyvének megírásakor, jóllehet ő kizárólag miniszteri szintű politikusokkal foglalkozott (Vö. Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1987*. Akadémiai Kiadó, 1987. 17–56. o.). A történelmi segédtudományok eme nehezen túlbecsülhető jelentőségű ágában van még tennivalója kutatóinknak.

A Debrecenhez kötődő, s egy időben itt működő közéleti személyisé-

³⁶ Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.

gek sorából megtaláljuk a gyűjteményben Juhász Nagy Sándor egykori igazságügy-minisztert, az Ideiglenes Nemzetgyűlés egyik alelnökét, Karácsony Sándor és Ullein-Reviczky Antal egyetemi tanárokat, Vásáry István polgármestert, volt pénzügyminisztert, és Vásáry József volt földművelésügyi államtitkárt. Kár, hogy a kötetből kimaradt a szintén debreceni illetőségű Sántha Kálmán orvosprofesszor, az Ideiglenes Nemzetgyűlés másik alelnöke. Csupán érdekességgént jegyezzük meg, hogy hét élő személyről is olvashatunk: gr. Desseffy Gyula, Habsburg Ottó, Horthy Istvánné, Mistéth Endre, Püski Sándor, S. Szabó Ferenc, Varga László.

Az életpályákat szemlélve az egyéni sorsok tükrében feltárnak a II. világháború, a koalíciós korszak, az 1956-os forradalom, s a magyar emigráció pillanatai. Joggal állíthatjuk, hogy Borbándi Gyula munkája kitűnő történeti segédkönyv, nemcsak a címében jelzett tíz esztendő, de az egész XX. századi történelmünk tanulmányozásához.

Hódos György: Kirakatperek³⁷

Az utóbbi esztendőkből számos könyv látott napvilágot Magyarország és a volt szocialista országok 1945 utáni történelméről, ám ezek között meglehetősen kevés az olyan mű, amely az eseményeket a kelet-európai összefüggésrendszeren belül vizsgálja. Hódos Györgynek az ötvenes évek koncepciós pereiről írott könyve azonban ilyen igénnyel készült, s ha terjedelmében nem is, tárgyalási módjában méltán hasonlítható Fejtő Ferencnek *A népi demokráciák története* című nagyszabású munkájához.

Hódos könyvének ugyanakkor van egy sajátossága is: nem tisztán történeti elemző mű. A szerző ugyanis, koholt vádak alapján, maga is megjárta a börtönt. Az ún. svájci csoport tagjaként 1950 márciusában állt bíróság elé 13 társával – köztük pl. Aczél Györggyel – együtt, és csak 1954 szeptemberében szabadult. Letartóztatásának, elítélésének és börtönéveinek krónikáját hét részletben beépítette a könyv fejezetei közé. Ily módon a kirakatperek anatómiájának nemcsak logikai és eseménytörténeti, de érzelmi oldala is feltárul az olvasó előtt.

A szerző Los Angelesben írta meg könyvét. A felhasznált forrásanyag – mintegy 140 mű – elsősorban a nyugati szakirodalom, s nem primer forrás. Ennek ellenére a kötet igen informatív és jól követhető.

Milyen tanulságok és következtetések szűrhetők le a könyv elolvasása után? Találunk-e az ötvenes évek kelet-európai koncepciós pereitől köz-

párhuzamokat és kereszteződéseket, amelyek nyomán összeállítható valamilyen összkép? A válasz mindenképpen: igen.

A lezajlott, illetve tervezett perek lebonyolításuk szempontjából csoportokba oszthatók. Albánia, Bulgária, Csehszlovákia és Magyarország nagy, nyilvános kirakatperek formájában adta meg a lökést a tisztogatásokhoz. (Dzodze-per, Kosztov-per, Slánsky-per, Rajk-per). Lengyelországban volt ugyan kirakatper (Tatar-per), de nem ezt szánták főpernek, hanem Gomulkaét, amelyre viszont Sztálin halála után már nem került sor. Az NDK-ban nem rendeztek nagy pereket, Müller, Wallach, Bauer, Merker és mások vizsgálati fogságban várták ki az „olvadást”. (Ugyanez történi a lengyel Szychalskival is, ő Gomulka mellett szerepelt volna.) Romániában pedig az ítéletek nem nyilvános perekben születtek: Patrascanu kivégezték, Vasile Luca börtönben halt meg.

A koncepciós perek kronológiai vizsgálatánál látható, hogy a tisztogatások lényegében végigkísérték a kommunista pártok általános hatalomátvételétől (1948) a XX. kongresszusig (1956) terjedő időszakot. Szinte párhuzamosan zajlott a Dzodze-, a Kosztov- és a Rajk-per. A letartóztatásoktól az ítéletek végrehajtásáig alig több mint egy év telt csak el (1948. november 22. – 1949. december 16.). Szintén viszonylag rövid idő alatt befejezték a Tatar-pert (1950. május – 1951. augusztus) és a Slánsky-pert (1951. november 23. – 1952. december 3.). Hosszasan elhúzódott viszont Patrascanu ügye: az 1948-as letartóztatás után csak 1954-ben került sor a tárgyalásra. Luca pere 1954-ben két éves előzetes letartóztatás után kezdődött el. A német Müller és mások hat esztendőt töltöttek cellájukban (1950–55) a tárgyalásra várva, Gomulka 1951-től 1956-ig, Szychalski 1950-től 1956-ig volt hasonló okok miatt letartóztatva.

Mi a helyzet a rehabilitálásokkal? A válasz egyértelmű: ahol a hatalomváltás nagyobb társadalmi megrázkódtatásokkal zajlott le, ott rehabilitálták és magasba emelték az ártatlanul elítélteket (Magyarország, Lengyelország). Más volt a helyzet ott, ahol erre nem került sor. Gheorghiu-Dejnek, Novotny-nak, Zsivkov-nak, Ulbricht-nak vagy főleg Enver Hodzsának nem állt érdekében a múlttal való számvetés, így a rehabilitációk nem, vagy csak későbbi korok által történhettek meg.

A perek keletkezéstörténetét Hódos részletesen feldolgozza könyvében, s külön hangsúlyozza a szovjet kézi vezérlés fontosságát. Kitér, hogy az eseményeket szó szerinti pontossággal Moszkvából irányították, s ha nem személyesen Sztálin, akkor Berija vagy Abakumov, az állambiztonsági miniszter volt a vonal végen.

A sztálinizmus könyörtelen logikáját mindazonáltal jól illusztrálja az a tény, hogy a kirakatperek főszereplőivé mindig magas rangú, nagytehát vezetőket szemeltek ki. Nézzük a névsort! A saját pártjának

³⁷ Hódos György: Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában. 1948–1954. Eötvös Kiadó, Budapest, 1990.

főtitkára volt egy időben Kosztov, Slánsky és Gomulka. Rajk főtitkár-helyettes volt és belügyminiszter. Dzodze szintén belügyminiszter volt egykoron, Patrascanu az igazságügyi, Luca a pénzügyi tárcát vezette. A kirakatperekkel példát kellett statuálniuk, s ehhez így vélték megtalálni a „legjobb” megoldást.

Sok mindenről lehetne még szólni Hódos könyve kapcsán. A „jugoszláv kapcsolat” alibijétől a főpereket kísérő mellékperekig, a periratok összeállításának forgatókönyveitől a vallomásokig. De mi maradna akkor az olvasónak? Végezetül inkább a kötet néhány komoly technikai hiányosságára hívnám föl a figyelmet, amely nem a szerző hibája, sokkal inkább a kiadói szerkesztőé. 1. Nincs tartalomjegyzék! Ez kezelhetlenné teszi a kötetet, amely 23 különböző szakaszból áll (fejezetek, életrajzi közbevetések stb.). 2. Nincs névmutató! Úgy vélem, egy történelmi tárgyú műnek – különösen, ha nyolc ország politikusai szerepelnek benne – ez is elengedhetetlen része. 3. Pontatlan az irodalomjegyzék, ráadásul éppen a könnyen ellenőrizhető magyar kiadványok címei hibásak: Marosán György: *Az úton végig kell járni* – helyesen: „mennni”, Hegedűs András: *Egy eszme árnyékában* – helyesen: „Élet egy eszme...” (225–226. o.).

Mindezt csak azért tartottam szükségesnek megemlíteni, mert nincs az a kitűnő könyv, amelynek értékét ne lehetne néhány technikai ballépéssel lerontani. Ettől függetlenül Hódos György könyvének ott a helye a közelmúlt történelme iránt érdeklődők könyvespolcán.

Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói³⁸

A széles közvélemény számára az MTT kérdése a rendszerváltozással vált ismertté. 1989. május 9-én az MTA közgyűlése hatálytalanította azokat a rendelkezéseket, amelyek az Akadémia 1949. évi „átszervezése” miatt gyakorlatilag megfosztották tiszteleti, rendes vagy levelező tagságtól a testület java részét. A visszaminősítettek számára az akkor létrehozott „tanácskozó tagság” üres lózung volt csupán, amely az MTA 1956. évi alapszabályában – mint címhasználat – már csak a Vegyes intézkedések között szerepelt, s az 1970-es alapszabályból teljesen eltűnt. 1989 nyarán a sajtó részletesen foglalkozott a rehabilitálásokkal, sőt az Akadémiai kislexikon az MTA címszónál külön felsorolta a jogaikba – jórészt sajnos csak posztumusz – visszahelyezett tudósokat, irodalmárokat. (II. kötet. Akadémiai Kiadó, 1990. 122–124. o.) Megélénkült a figyelem az 1948–49-es „átszervezés” eseménytörténete iránt is.

³⁸ Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

Persze, nem minden előzmény nélkül. A *Magyar Tudomány* hasábjain Szelei László és Kónya Sándor már korábban is foglalkoztak a témával (1969. 4. és 7–8. szám, ill. 1974. 12. szám). A nyilvános megkövetés kapcsán azonban szaporodtak a publikációk. Péteri György a *Századvégben* (1989. 1–2. szám), Kónya Sándor ismét a *Magyar Tudományban* (1989. 6. és 1990. 2. szám). Pótó János a *Történelmi Szemlében* (1994. 1–2. szám) szolgáltat adalékokkal e kortörténetileg is tanulságos eseménysor megismeréséhez.

E feldolgozások ellenére Huszár Tibor most megjelent könyve mégis hiányt pótol. Nem mintha csupa eddig ismeretlen adatot tárna fel. A megközelítési mód az egyedi, mind tartalmában, mind módszerében. A szerző ugyanis nem az Akadémiáról kívánt írni. Könyve a Magyar Tudományos Tanács történetét dolgozza fel, s ezáltal tér ki – szükségképpen – az MTA-val kapcsolatos kérdésekre. A végeredmény lehet éppen azonos, de a kiindulópont más. Módszertanilag a lehető legszélesebb levéltári forrásbázisra támaszkodik, és írásmódja sok tekintetben szociológiai szempontokra alapozott. (Hipotézisként négy kommunikációs teret feltételez: az MTA Igazgató Tanácsát és osztályait, a Tudományos Tanácsot, a Pártkollégiumot, s végül a szovjet–magyar kapcsolati hálót.) Nem mellőzi a táblázatok, számok, névsorok közlését, részletesen idézi a felhasznált dokumentumokat, szövegeket. Az egyes részterületeket rendkívüli gondossággal körüljárja: mondanivalóját a 18 fejezeten belül összesen 76 (!) alfejezetbe sorolja. (Közbevetés: a XVIII. fejezet 1. alfejezete után a 3. jön – a tartalomjegyzékben is! –, vagy elírás, vagy kimaradt a 2.) A témakör illetően megközelítése vezeti rá az olvasót a mögöttes tartalomra: Huszár a Magyar Tudományos Tanács egész történetét esettanulmányként fogja fel, amely a kiépülő pártállami hatalom rejtett dimenzióira világít rá; s ezzel a dolog úgy, ahogy van, általánosítható. Így a kötet főcíme is a helyére kerül. Politikai szociológiai elemzést olvasunk tehát, s nem történelmi monográfiát – habár ennek jegyei is felismerhetők.

De miről is van szó pontosan? Időbelileg az 1948. évi XXXVIII. tc.-kel létesített és az 1949. évi XVII. tv.-nyel megszüntetett Magyar Tudományos Tanács fennállásának bő egy esztendejéről (1948. szeptember 8. – 1949. december 13.). Az előzmények és az utórezgések azonban bővítik az intervallumot. Az MTT ötlete az MKP vezérkarában született a párt Értelmiségi Bizottsága gesztorságával. A tudomány egységes irányításának vágya egybecsengett az MTA megújításának igényével, s mindez egy formálisan kormányzati alárendeltségű testület létrehozásában öltött testet. Ám ez csupán deklaráció maradt mert az MTT sohasem működött testületként, és elnöke, Gerő Ernő révén közvetlen pártfelügyelet alá került.

A kötet talán legérdekesebb része annak a felismerésnek és következményeinek bemutatása, amikor a pártvezetés rádöbbsen: a Magyar Tudományos Akadémia nem hagyható figyelmen kívül, ha a tudományos élet újjászervezéséről van szó. Gerő számára egyértelmű szovjet jelzés érkezett: az MTT mint független intézmény, nem tartható fenn. A szovjeteket persze nem holmi morális okok készítették a véleménynyilvánításra, az MTT egyszerűen „kilógott” a sztálini rendszerből. Ennek következtében az Akadémia bármennyire igyekezett is megfelelni az újkor követelményeinek, nem kerülhette el az MTT-vel való egyesítést, amely magával vonta a teljes tagrevíziót és a klasszikusan önigazgató köztestület pártállami középírányító szervvé degradálását.

Az MTT működése azonban nemcsak az MTA beolvasztásában merült ki. Fontos szerepet játszott az egyetemi intézetek önálló kutatóintézetekké történő átműködésében; az egyetemi tanárok leváltásában, kényszernyugdíjazásában és az újak kinevezésében; illetve egyáltalán a professzorok megalázó „minősítési eljárásaiban”. A szerzőnek különösen ez utóbbi kérdéskörnél kellett ügyelnie a személyiségi jogok védelmére és az esettanulmány-jelleg megfelelő összhangjára.

A kötet második fele már teljes egészében az Akadémia bekebelezésével foglalkozik. Huszár minden eddigi feldolgozásnál részletesebben veszi sorra e folyamat állomásait, amely gyakorlatilag a jogszabályi (alapszabályi) feltételek megteremtéséből, valamint az ezzel szorosan összefüggő tagrevízióból állt. E részletezés indokoltsága aligha vitatható; tudományos érdemeik okán egykor szabályosan megválasztott akadémikusok politikai és más szempontú „kirostálása” mind jogilag, mind morálisan elképesztő eljárás. A tagság számára okozott trauma oly mértékű volt, hogy pl. 1957-ben Erdey-Grúz Tibor azért kényszerült lemondani főtitkári tisztségéről, mert tanácskozási taggá lefokozott akadémikusokat akart nagy számban behozni a testületbe, s ez ellentétben állt a Kádár-féle politikai vezetés szándékaival is. (Vö.: *Az MSZMP ideiglenes vezető testületének jegyzőkönyvei*, III. kötet, szerkesztette Baráth Magdolna és Feitl István. Intera Rt., 1993., 100. o.) A kontinuitás eme pregnáns példája epilógusszerűen Huszárnál is megjelenik, amikor „mintha a történet újrakezdődne” jelzővel beszámol néhány 1957-es utóregzésről: az Értelmiségi Bizottság, a Tudományos és Felsőoktatási Tanács létrehozásáról stb. De ez már valóban más (?) történet.

Végezetül néhány szót a kötethez csatolt életrajzi adattárról (307–372. o.). Az akadémiai tagsággal kapcsolatos adatokat az összeállító Nattán Júlia a teljesség igényével kívánta bemutatni, hiszen a szerző által tárgyaltak szempontjából rendkívül fontos, hogy a szereplőkről hiteles képet kapjunk. Egy, az Akadémiáról szóló, az Akadémiai Kiadó által meg-

jelentetett műben az MTA-tagsággal kapcsolatos adatoknak egyébként is par excellence pontosnak kell lenniük. Éppen ezért nem mehetünk el szó nélkül néhány téves és hiányzó adat mellett. A nyilvánvaló sajtóhibáktól (pl. Illyés Gyula Kossuth-díjai Irk Albert neve mellett szerepelnek stb.) természetesen el kell tekintenünk, ám a leírtakkal ellentétben 1989-ben Alföldi A. rendes tagságát, Förster A. tiszt. tagságát, Keresztury D. 1948. évi levelező tagságát, Varga I. levelező tagságát állították helyre. Gerő E. csak 1957-ig volt tiszt. tag, Simonyi K. 1993-ban levelező, 1994-ben rendes tag lett. A közöltekkel ellentétben Laki K. 1983-ban, Zsigmond L. 1992-ben elhunyt. A hiányzó adatok (abc sorrendben): Bay Z. tiszt. tag 1981, Finkey F. tiszt. tag 1940, Fónagy I. külső tag 1990, Gábor L. rendes tag 1979, Gallai T. levelező tag 1990, Király I. rendes tag 1979, Kónya A. rendes tag 1976, Kumorovitz B. rendes tag 1990, Nemes D. levelező tag 1958, rendes tag 1964, Osztrovszky Gy. rendes tag 1976, Preisich G. levelező tag 1990, rendes tag 1991, Radnót M. rendes tag 1976, Szemere S. levelező tag 1945 – posztumusz helyreállítva 1989, tan. tag 1949, Tariska I. levelező tag 1982, Tarján G. levelező tag 1951, rendes tag 1976, Thienemann T. levelező tag 1923 – megfosztva 1949 – posztumusz helyreállítva 1989, Váczy P. rendes tag 1990, Varga Jenő tiszt. tag 1955, Wellmann I. rendes tag 1990.

Az életrajzi adattár pontatlanságai természetesen nem minősítik Huszár Tibor lényegretörő és a rejtett mozgások mélységeit feltáró munkáját. Az MTA történetének jobb megismeréséhez úgy segít hozzá a most ismertetett kötet, hogy egyben az ország szovjet blokkba történt betagozódásának értelmezéséhez is új szempontokat ad.

Majerszky Klára: A Sántha-ügy³⁹

1990. március 15-én az alig néhány hónapja létező Magyar Köztársaság ideiglenes elnöke első ízben adott át Széchenyi-díjakat. A posztumusz kitüntettek között volt Sántha Kálmán orvosprofesszor is. A tudományos életmű eme kései elismerése újra előtérbe állította a nagy hírű debreceni idegsebész munkásságát, személyiségét. Életpályája – amely az ötvenes évek elejéig mind tudományos, mind közéleti szempontból töretlenül alakult – 1951-ben kettétört, megszakadt. A sztálini típusú hatalom, amely veszélyesnek tartott minden, a sémákba nem szorítható egyéniséget, megfosztotta a professzort akadémiai tagságától és egyetemi katedrájától, s a szakma peremére száműzte. Ismerve – s ma már jól

³⁹ Majerszky Klára: *A Sántha-ügy*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.

ismerve – az ötvenes évek első felének történéseit, Sántha Kálmán esete nem egyedi. Hogy mégis rendkívül tanulságos a róla szóló könyv elolvasása, annak más oka van. Sántha ugyanis nemcsak, hogy fikarcnyit sem volt hajlandó engedni demokratikus meggyőződéséből és szakmai hitéből, de az ellene folytatott fegyelmi kampányokat is mintegy „kívülállóként” élte meg, pontosan értve és alkalmi bírónak szemébe mondva a rendszer mechanizmusát.

Ezt a kötetet nem lehet érzelmek nélkül végigolvasni. A kéz meg-megáll, mielőtt továbblapozna, hogy elgondolkodjon a tudományosságot megcsúfoló, szakmai döntésnek álcázott politikai lépéseken, s hogy megpróbálja felfogni Sántha elképesztően öntudatos, a hatalom előtti meghajlásnak még a látszatát is elkerülő magatartását.

Mi is történt valójában?

Sántha Kálmán, a debreceni egyetem Orvostudományi Karának fiatal professzora, volt dékánja, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az Ideiglenes Nemzetgyűlés volt alelnöke „nemkívánatos” közéleti személyiséggé vált. Megengedhetetlen „burzsoá pacifizmussal” vádolták a lapok hasábjain, mert 1948-ban volt mersze lemondani a Magyar Szabadságharcos Szövetség megyei elnöki tisztéről. Egy évre rá ismét világosan fogalmazott, amikor – a kultúrpolitika, s azon belül a tudomány fejlődési irányával való azonosulásának hiányára hivatkozva – megvált a Magyar Tudományos Tanácsban viselt elnökségi tagságától. Aztán 1951-ben termelési értekezletet (!) tartottak az idegklinikán, ahol egy ifjú párttitkár a professzori tekintély semmibe vételére buzdított, és Sántha hiába tiltakozott a dékánnál: ellenvetéseit pártellenesnek tekintették. Sántha politikai „halálát” végül egy tudományos előadása okozta, amelyben orvosi szempontú utalásokat tett a túlfeszített ütemű, monoton munkavégzés káros hatásaira. Az MTA Elnökségéhez mint „sztahanovizmus-ellenesség” jutott el a hír, és kezdetét vette egy megalázó, áltudományos vitákkal és koncepciók vádakkal tarkított eljárásorozat, amelynek végén a professzort kizárták az Akadémiáról; és egy fegyelmi eljárás, amelynek folyamánként klinikájáról elbocsátva a balassagyarmati kórházba helyezték. Sántha sziklaszilárdan viselte el a nyilvánvalóan hamis állításokat; az ellene folytatott eljárásban részt vett, egyébként nagynevű orvosprofesszorok tettének tükrében személye még kimagaslóbb.

A történet itt véget is érhetne, de nem így alakult. A Nagy Imre-féle „új szakasz” a politikai perek felülvizsgálata mellett Sántha tudományos rehabilitációját is elindította. Az MTA vezetői – különösen az orvosként és elnökként duplán kompromittálódott Rusznyák István – számára fölöt-
tebb kínos időszak következett, hiszen alig néhány esztendővel ezelőtti

döntéseket kellett felülvizsgálni és hatályon kívül helyezni. Sántha viszont semmilyen „együttműködésre” nem volt hajlandó, abszolút tisztáz és nyílt rehabilitációt akart, és egyetlen kezdeményező lépést sem tett. A közvetítés – amely Környey István akadémikus érdeme volt – végül teljes sikerrel járt; 1956. augusztus 1-jén az MTA Elnöksége hatálytalanította az 1951-es kizárást. Sántha megrendült egészségét azonban nem hozhatták helyre; a professzor 1956 decemberében elhunyt. 53 éves volt.

Majerszky Klára, az egykori feleség, valamennyi fellelhető dokumentum szövegű ismertetésével, az események láncolatának, és ok-okozati összefüggéseinek világos bemutatásával példaértékűen alapos munkát végzett. A korabeli jegyzőkönyvek és levelek olykor komikumba hajló, a látszat megmentését bármi áron elérni kívánó szövegei azonban rejtett üzenetet hordoznak. Legyen ez a kötet mementója minden esztelen ideológiai harcnak és minden igazságtalanul kettétört szakmai karriernek! Hiszen az alkalmi „nyertesek” percmemberkéi voltak. A vesztés viszont – helyrehozhatatlanul – mindig az egyetemes tudomány.

Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956⁴⁰

Történeti irodalmunk újabb értékes kiadvánnyal gazdagodott. Erdmann Gyula, a Békés Megyei Levéltár igazgatója nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy megvilágítsa a magyar mezőgazdaság történetének egy „sötét” szegmensét: a begyűjtési–beszolgáltatási rendszer 1945–1956 közötti történetét. E témával az utóbbi évtizedben is jórészt csupán utalásszerűen foglalkoztak (pl. Simon Péter: *A magyar parasztság sorsfordulója 1946–1949*. Kossuth Könyvkiadó, 1984.; *Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953*. Szerk.: Balogh Sándor, Gondolat Könyvkiadó, 1986. stb.), és sajnos ezek között is találunk nem tárgyi, hanem indulati alapon született művet (Kávási Klára: *Kuláklista*. Agora Kiadó, 1991.). A kiadvány tehát kétségtelenül újdonság, hiszen ilyen összefoglaló, szintetizáló igényű feldolgozásra még nem került sor.

Az állami beavatkozás a mezőgazdaságba nem új keletű jelenség. 1945 előtt – részben a világgazdasági válság, részben a világháború miatt – már ismert volt a beszolgáltatás, a kötött készletgazdálkodás és forgalmazás, a termelési kényszer. E történeti előzményekre való utalás után a szerző az 1956 közötti időszakot kronologikusan követi végig, három szakaszra osztva: 1945–1948, 1948–1953 és 1953–1956.

⁴⁰ Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956* Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1992.

A háborút követő új beszolgáltatási rendszer Faragho Gábor közellátási miniszter nevéhez köthető; az ő minisztériuma szabályozta ke-retrendelkezőkkel a front átvonulása utáni teendőket, és hozott létre ennek megfelelő szakigazgatást. Az első szakasz második lépcsője a szerző szerint 1946–1947-re tehető. A gazdasági stabilizációval ér-telemszerűen felerősödött a kötött gazdálkodás iránti igény, s ennek szervezeti konzekvenciái is lettek, amennyiben a ténylegesen Vas Zol-tán által vezetett Gazdasági Főtanács irányítása alá került a mezőgaz-dasági termelés-szabályozás. A közellátási válság miatt meghirdették az ún. „kenyércsatát”. Ezek után a világviszonylatban is párját ritkító pénzügyi stabilizáció valóban óriási tett volt, de az agrárszektorban az iparhoz képest igen rossz árviszonyok alakultak ki. Összefoglalva e pe-riódust a szerző úgy véli: „A magyar agrárpolitika ... 1945–1948 között lényegében a szovjet NEP-rend szerhez mulat hasonlóságot ... azzal, hogy nem hiányoztak belőle a hadikommunizmushoz hasonló jegyek sem”. (67. o.)

Az 1948 után következő, 1953 júniusáig tartó szakaszban – mint Erdmann írja – megindult és kiteljesedett a mezőgazdasági politika eltorzulása. Az MDP II. kongresszusának határozata nyomán meg-oldhatatlan feladatokkal terheltek meg az agrárszektor, s „miközben állami támogatás nem létezett, az erőltetett léptékű iparosítás egyik fő finanszírozója, az elvonás jellegű adó- és árrendszer révén, éppen a mezőgazdaság volt”. (86. o.) 1948 nyarától a beszolgáltatási rendszer megszüntetése már szóba sem került, a szocialista gazdasági élet „evidens velejárójának” (87. o.) nyilvánították. A beszolgáltatási kulcsok folyamatosan emelkedtek, s a kuláknak tekintettek számára külön me-zőgazdaság-fejlesztési járulék fizetését írták elő. 1951-ben leszállították a begyűjtés alól mentesítést adó birtokterületi minimumértéket. A „koronát” minderre az 1952 januárjában kihirdetett 1952. évi 2. tvr., a beszolgáltatási rendelet jelentette. Ennek következtében 1952–1953 telére súlyos válság alakult ki: az országban mintegy 800 ezer gazda-ság működött (?) hiányos ellátottsággal.

A begyűjtés lebonyolítása „több tízezres apparátust mozgatott” (137. o.). A rendelkezések azonban mindig késedelmesen láttak napvilá-got, lehetetlen helyzetbe hozva ezzel a termelőket. A begyűjtési ter-veket ugyanis az Országos Tervhivatal készítette el, és a Begyűjtési Minisztérium csupán végrehajtotta azokat. A begyűjtési hivatalsszerve-zet 1949–1952 között egyébként is permanensen változott. 1949-ben megszüntették az Országos Közellátási Hivatalt, és feladatkörét a bel-kereskedelmi és a könnyűipari tárcákra ruházták. 1950 decemberé-ben e két minisztériumból leválasztották az Élelmezési Minisztériumot,

amely 1952 januárjában tovább bomlott Begyűjtési Minisztériumra és Élelmezési Minisztériumra.

A szerző kifejti: a beszolgáltatási rendszer enyhítését a Nagy Imre-féle „új szakasz” politikája tette lehetővé. Az új kormányfő jól ismerte e szak-területet, minthogy korábban ő vezette az élelmezési, majd a begyűjtési tárcát. A közvetlen példát viszont, érdekes módon, az NDK adta; ott már 1953 januárjában mérséklésekről határoztak. A Nagy Imre-kabi-netben augusztustól készült az új szabályozás tervezete, és decem-berben meg is jelent. Ez volt az 1953. évi 27. tvr. A kormány több évre előre rögzített rendszert vezetett be, amely mindenekelőtt 25–50%-os beszolgáltatási enyhítéseket, helyettesítési-választási lehetőségeket, adókedvezményeket és a kuláktérhek mérséklését foglalta magában. A politikai változásoknak megfelelően az 1955. márciusi párthatározat után „beindult a beszolgáltatási gépezet visszaállítása az 1952–1953-as vonalra” (202. o.). Az új miniszter, Szobek András pártfőiskolai elő-adásban tett hitet a begyűjtési rendszer szükségessége mellett. Beve-zették a „kötelező szabadfelvásárlást”, majd a „kényszerített kötelező szabadfelvásárlást”. Ismét vetési előírások jelentek meg. Beindult a végrehajtás, a hátralékosok elszámoltatása.

A szervezeti racionalizálási program kifulladt, bár a minisztériumban 1953 őszén külön albizottság létesült e célra. 1954-re felállították a me-gyei begyűjtési hivatalokat. A kádergondok viszont megoldhatatlanná váltak: a begyűjtési végrehajtók 1955-re már 45%-os fluktuációval mű-ködtek! „Lassan nem akadt olyan ember, aki a szemébe mert nézni ... a parasztnak” (282. o.). Mindezek következtében 1956 tavaszára az egyéni terhelhetőség a lehetőségek határáig ért, s a politikai vezetés-ben két irányzat alakult ki. Az egyik a tsz-ek terhelését kívánta növelni, a másik az enyhítés mellett tett hitet. A vitát 1956 októbere döntötte el, amikor Gyenes Antal begyűjtési miniszter 31-én eltörölte a beszorgál-tatási rendszert, amit a Kádár-kormány is – igaz, saját rendeletként – elfogadott.

Az előzőekben felvázolt folyamat csupán kivonatos vázlata Erdmann Gyula sokoldalú, alapos és adatokkal gazdagon alátámasztott gondo-latmenetének. A szemléletességet több mint 100 szöveg közötti táblá-zat és további 24 áttekintő tábla biztosítja a mellékletek között. A szerző 50 „korjelző dokumentumot” is közzétesz a kötet végén, amelyek hatá-rozatokat, bírósági ítéleteket, levélrészleteket tartalmaznak.

Világos magyarázatok, megalapozott következtetések és nem minden-napi adatgazdagság teszi valóban élvezhetővé Erdmann Gyula mun-káját, amely a magyar gazdaságtörténet-írás egyik jelentős alkotása.

Veljko Mićunović: Tito követe voltam⁴¹

A Szovjetunió történetével, a szovjet politikával, a vezetésen belüli hatalmi harcokkal foglalkozó munkák között mindig figyelmet érdemelnek azok, amelyek jugoszláv politikusok tollából valók. (Gondoljunk csak Kardelj *Visszaemlékezéseire*, vagy Gyilas *Találkozások Sztálinnal* című könyvére.) Ők ugyanis olyan sajátos szemszögből figyelhették és értékelhették a folyamatokat, amely lehetőség a szovjet érdekszférára többi országa vezetőinek nem adatott meg. S bár a titói makacs különutasság a negyvenes évek végétől elszigetelte Jugoszláviát a „béketábor”-tól, Sztálin halála után annál erősebbé vált a Szovjetunió törekvése a helyzet javítására. Így az SZKP XX. kongresszusa után ismét sor kerülhetett a nagykövetek cseréjére.

Veljko Mićunović 1946 óta dolgozott a jugoszláv-szovjet kapcsolatok vonalán. Tito őt jelölte ki misszióvezetőnek. E poszt akkori jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. A Kominform Jugoszláviát elítélő határozata óta nyolc év telt el, s ez elég hosszú idő ahhoz, hogy meggyökereszen egyfajta gondolkodásmódot, hozzáállást mindkét ország vezetőiben. Ilyen légkörben hatékonyan dolgozni nem látszott könnyű feladatnak. Az új nagykövetnek tudnia kellett, hogy Moszkvába érkezése a szovjetek részéről nem jelenti korábbi álláspontjuk vezényszóra történő megváltozását. Mićunović mégis helyzeti előny birtokában utazhatott. Ő maga írja: „Úgy gondolom ... a mi pozíciónk lényegesen előnyösebb, mint a szovjeteké. Az ellenségeskedést az oroszok kényszerítették ránk, s nem fordítva.” (7. o.)

Az új nagykövet 1956. március 24-én érkezett Moszkvába, és 31 hónap múlva, 1958. október 14-én utazott vissza hazájába véglegesen. A napló ezt a bő két és fél esztendő feléle fel, az előzményekkel együtt, azaz 1956. március 2-től. A kötet szövegét Mićunović – korabeli jegyzetei alapján – később állította össze, s minthogy az események leírása folyamatosan, elbeszélésszerűen olvasható, a dátumokkal történő felosztás inkább csak formalitás. Memoárkötetről van tehát szó, amely naplószerű jegyeket hordoz.

A mű legfőbb mondanivalója röviden összefoglalható: Mićunović jugoszláv szemmel láttatja Hruscsov megerősödésének és a vezetésen belüli győzelmének folyamatát, s ehhez a legfontosabb informátora maga az első titkár volt, aki – Titóhoz fűződő baráti viszonyára való tekintettel – személyesen avatja be a nagykövetet még a belső hatalmi harcokba is.

A naplót olvasva meglevenedik a fogadások, a félrehúzódo sarokbeli beszélgetések, az elejtett megjegyzések, az értelmes és a semmitmondó pohárköszöntők világa, ahol a protokoll és a ceremónia mellett komoly véleménycserékre és tárgyalásokra is sor került. Az ilyen beszélgetések – melyeknek tartalmát jegyzőkönyvszerű pontossággal igyekszik visszaadni a szerző – igen jó jellemzéseket adnak Hruscsovon kívül Bulganyinról, Molotovról, Kaganovicsról, Vorosilovról, Mikojanról, Gromikórról, Sepilovról, Zsukovról. Megismerkedhetünk a diplomáciai testület tagjaival is, igaz, éppen a népi demokráciák, köztük Magyarország misszióvezetőiről nem ír semmit Mićunović; annyira szürkének és önálló véleményalkotásra képtelennek tartotta őket.

Számos külföldi politikus is felbukkan a könyvben: Mao Ce-tung és Csou En-laj, Gomulka és Kim Ir Szen, Enver Hodzsa és Szukarno, Gerő és Kádár. Mićunović ugyanis nemcsak a szovjet belpolitika, hanem a nemzetközi helyzet változásait is figyelemmel kísérte. Olvashatunk a szuezi válságról és többször szó esik a magyar 1956-ról is. Végigkövethető például Hruscsov álláspontjának változása, aki 1956. július 13-án még Rákosit támogatta, de három nap múlva már ellene volt. A követ leírja: Hruscsov már október 24-én sem hitt a politikai megoldásban! Dokumentum értékű beszámolót kapunk a brioni találkozóról, amelyen csupán Hruscsov és Malenkov, valamint Tito, Kardelj, Ranković és Mićunović volt jelen, s ahol eldőlt, hogy Kádár fog kormányt alakítani. S megtudhatjuk azt is, hogy Hruscsov – bár kínos volt számára – egyetértett Nagy Imre kivégzésével.

Visszatérve a szovjet belpolitikára: találhatók a naplóban tényszerű felsorolások is – adatokkal, jogszabályokkal –, minthogy Mićunović részletes elemző jelentéseket küldött haza kormánya számára. Igazi politikai thriller viszont annak a levélnek a közlése, amelyet a nagykövet Titónak írt a Hruscsov elleni puccskísérlet részleteiről. A közlés – akár csak a brioni találkozó esetében – itt is dokumentum értékű, ugyanis az első titkár 1957. július 5-én, egy másfél órás beszélgetésben maga mesélte el a történeteket Mićunovićnak. (Ezzel szemben a Varsói Szerződés országainak nagykövetei csupán Patolicsev félórás „bizalmas” tájékoztatóját hallgathatták meg.)

Ami igen érdekes: Mićunović már rögtön odaérkezése után tapasztalta a szovjet vezetésen belüli szembenállást, és helyesen ismerte fel az erővonalakat. 1956 májusában egy fogadás kapcsán ezt jegyezte fel: „Bulganyin és Mikojan viselkedéséből arra lehetett következtetni, hogy ... ők ketten állnak legközelebb Hruscsovhoz ... Molotov, Malenkov és Kaganovics végig passzívok maradtak.” (46. o.) Később Hruscsov külön tájékoztatta Mićunovićot Zsukov leváltásának a tervéről is.

⁴¹ Veljko Mićunović: Tito követe voltam. Moszkva, 1956–1958. Fordította: Bojtár B. Endre. Interart Stúdió, Budapest, 1990.

Az első titkárral kialakított majdhogynem baráti viszony nem jelentette persze azt, hogy Hruscsov ne alkalmazott volna kevésbé fair módszereket Jugoszláviával szemben. Mikojant például az 1956. júliusi budapesti látogatása után Belgrádba küldte „szabadságra”, azt a látszatot keltve a külvilág előtt, mintha előre megállapodtak volna Rákosi sorsáról. Az október eleji krími találkozón sem tudtak Titóék előre Gerő jelenlétéről. De volt durvább eset is: 1957. július 19-én Hruscsov vacsorán látta vendégül Kardeljót és Rankovićot, és a dácában „véletlenül” Enver Hodzsa és Todor Zsivkov is jelen volt. Másnap a lapok „négy ország vezetőinek baráti találkozásjáról” számoltak be, s a jugoszlávoknak ezt a békát is le kellett nyelniük. (282–283. o.)

Mićunovićot 1957-ben Mongóliába is akkreditálták. Ottani nagyköveti minőségében hosszas beszélgetést folytatott az Ulánbátorba száműzött Molotovval, aki szinte „légüres térben” mozgott, hiszen mindenki bojkottálta a vele való kapcsolattartást. Különösen szembetűnő volt mindez az 1958. márciusi MNFP-kongresszuson, ahol még a szovjet delegáció tagjai sem beszéltek az ex-külügyminiszter-nagykövettel. Egyedül Mićunović merete megtörni e fagyos légkört, s beszélgetésüket naplójában is megörökítette.

1958-ban ismét megromlott a szovjet-jugoszláv viszony. Ennek oka a JKSZ programtervezete volt, melyet a VII. kongresszusukra készítettek, s melyet a szovjetek sok tekintetben kifogásoltak – eredménytelenül. Az ellentétek az állami kapcsolatokra is kiterjedtek: Moszkva felmondta a hitelegezményt stb. Mićunović ebben a feszült légkörben vett búcsút állomáshelyétől és utazott haza. Ám Hruscsovval való jó viszonya okán mintegy nyolc órát (!) töltött az első titkár tengerparti nyaralójában, búcsúlátogatás gyanánt. E jó viszony lehetett a szálla később Brezsnyev szemében, amikor Mićunović, 1969–1971 között, második nagyköveti periódusát töltötte Moszkvában, rideg, szigorúan csak a protokollra szorítkozó légkörben.

Néhány szót még a kötetrel kapcsolatos technikai jellegű kérdésekről. A fordítás remekül sikerült. Bojtár B. Endre jól visszaadja Mićunović fordulatos, szellemes stílusát. Kár, hogy néhány névhiba található a szövegben, amelyeket ki lehetett volna javítani: Ignatov neve következetesen Ignjatovként szerepel (269., 340., 351. stb. o.); az egykori ukrán vezető Koszior volt, s nem Koszjov (32. o.); a magyar nagykövet Boldoczki, s nem Boldóczi (120. o.); parlament Elnökségének titkára Georgadze, s nem Georgaze (339. o.); Muhitdinov (340. o.) neve pedig helyesen Muhitgyinov. Téves Molotov apai nevének megjelölése is: ő Mihajlovics volt, s nem Ivanovics (349. o.). Nem ártott volna kontrollálni Mićunović saját lapalji jegyzeteit sem, mert pl. nem helytálló, hogy a

Nagy Imre-per minden elítéltje kormánytag lett volna. (395. o.) És végül célszerű lett volna névmutatót csatolni a kötethez.

Végeredményben mégis elmondható: Veljko Mićunović naplószerű memoárkötet nemcsak fontos kortörténeti forrás, de élvezetes és tanulságos olvasmány is, amely új szempontokat ad közelmúltunk kelet-európai történelmének megértéséhez.

1956. A forradalom kronológiája és bibliográfiája⁴²

Fölöttébb időszerű segédkönyv közreadására vállalkozott a Századvég Kiadó, az Atlanti Kiadó és az 1956-os Intézet (az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete), amikor a címben jelzett kötetet megjelentette. Az utóbbi néhány évben ugyanis – különböző állami és magánkiadók jóvoltából – szinte elárasztották a piacot a témával kapcsolatos, színvonalas és kevésbé színvonalas értékelések, dokumentumkötetek, memoárok. Ugyanakkor nem jelent meg 1956-ról igazán részletes, önálló kronológia. A laikus olvasó reménytelenül válogatott a könyvesboltokban vagy az aluljáróban, s nem tudott eligazodni a bőséges választékban. Legalábbis ennek az összeállításnak a megjelenéséig.

A kötetet Király Béla előszava vezeti be, s ezt követi a két fő szerkezeti egység: a kronológia és a bibliográfia. Mindezek használhatóságát névmutató segíti.

Király Béla előszavában rövid történeti áttekintést ad az 1953–1956 közötti időszakról. Nagy Imre első kormányát a reformkorral, 1956-ot 1848-cal állítva párhuzamba. Tömör és jól szerkesztett mondanivalóját „az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról” szóló, 1990. május 2-án hozott törvény szövegének a közlésével zárja.

A *kronológia* tulajdonképpen második kiadásnak tekinthető, minthogy egyszer már megjelent – rövidebb változatban – *A forradalom előzményei, alakulása és utóélete. Tanulmányok és kronológia* című kötetben. (Magyar Füzetek, Párizs – Atlanti Kiadó, New Jersey, 1987. Adalékok az újabb kori magyar történelemhez, 7. szám). Összeállítói (Hegedűs B. András, Kozák Gyula, Litván György, Pető Iván, Szabó Miklós és Varga László) anyaggyűjtésük során elsősorban a korabeli sajtóra támaszkodtak (elkerülve a „hivatalos” kronológiák sajtótermékek közötti választásának egyoldalúságát), valamint bírósági iratokra, amelyek segítségével be tudták mutatni az 1956 novembere után elkezdődött

⁴¹ 1956. A forradalom kronológiája és bibliográfiája. Szerkesztette: Varga László. Századvég kiadó – Atlanti kiadó – 1956-os Intézet. Budapest, 1990.

megtorlást: a halálos ítéleteket és kivégzéseket, a börtönbüntetéseket. Ezek az adatok, a hosszú és rideg felsorolások az összeállítás legmegdöbbentőbb részei.

A kronológia, bár 1953. március 5-én, Sztálin halálával kezdődik, és 1963. március 21-én, az általános amnesztia bejelentésének napjával ér véget, mégsem öleli fel teljes mértékben ezt a tíz esztendőt. Csak a témához szorosan kapcsolódó események kaptak itt helyet. Az 1953–1955-ös évekről mintegy 15, 1956-ról 53, 1957–1958-ról 19 és 1959–1963-ról csupán 3 és fél oldalnyi szöveg olvasható. A hangsúly tehát az 1956-os esztendő történésein van, amelynek minden bizonnyal ez az eddigi legrészletesebb időrendi bemutatása.

Ám a szerkesztő, az Amerikai Egyesült Államokban élő Varga László, egy tekintetben következetlen volt. A kötetben közük ugyanis az 1956 utáni legfontosabb pártdokumentumok megjelenési időpontjait, azokét, amelyekben utalások, illetve hivatkozások találhatók az „ellenforradalomra” vonatkozólag, pl. a „burzsoá nacionalizmusról” (1959. augusztus), a „filozófiai front helyzetéről” (1960. augusztus), „irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról” (1961. február) stb. Ám nincs feltüntetve „Az MSZMP művelődéspolitikájának irányelvei” (1958. július-augusztus), a népi írókról szóló állásfoglalás (1958. június), vagy a „munkáosztály helyzetéről” szóló KB-határozat (1958. október). Így az MSZMP korabeli „hivatalos” megnyilatkozásainak, lépéseinek (cikkek, felszólalások, állásfoglalások) kikereséséhez – biztos, ami biztos – vissza kell nyúlnunk a kronológia bevezetőjében egyik forrásként említett *A szocializmus útján* című kötethez (Akadémiai Kiadó, 1982.).

A Csicskó Mária által összeállított *bibliográfia* egyik jellemzője, hogy annotált, tehát lényegre törő és rövid értékelésekkel ellátott, a másik, hogy nem törekszik a teljességre, tehát válogatott. Összesen 274 tételt tartalmaz külföldi és hazai kiadású művekről, kilenc csoportba sorolva. Az osztályozás szempontjai (összefoglalók, életrajzok, dokumentumok, propagandakiadványok stb.) logikusak, érthetőek. Ez alól talán csak az utolsó, a IX. csoport a kivétel: az „évfordulós publikációk”. Az itt közölt művek ugyanis – eltekintve néhány ténylegesen évfordulóra írt emlékbeszédetől – besorolhatók lettek volna a témakörüknek megfelelő csoportokba, így a memoárok, az általános áttekintések, vagy a dokumentumok közé. De fordítva is felmerül a kérdés: a Magyarországon 1986-ban megjelent kiadványok éppúgy minősíthetők lettek volna „évfordulósoknak” (Berecz János, Hollós Ervin és mások műveiről van szó), mégis ezeket – helyesen – a megfelelő csoportokba osztotta be a szerkesztő.

Mivel a bibliográfia hangsúlyozottan válogatott jellegű, talán nem etikus dolog hiányosságokat keresni benne. Ám, úgy vélem, arra érdemes

felhívni a figyelmet, hogy mind időszerűbbé válik az 1956-os forradalom *teljes körű*, elsődlegesen könyvészeti szempontokon alapuló bibliográfiájának összeállítása. Ehhez pedig ál kell nézni az e bibliográfia által nem vizsgált kiadványokat is, így többek között a kereskedelmi forgalomba nem került, belső terjesztésű műveket (pl. *Együtt az ifjúság tömegeivel. Tanulmányok, visszaemlékezések 1953–1960.* Szerk.: Feitl István, KISZ KB, 1987.), vagy kevésbé közismert folyóiratokat (pl. *Ifjúsági Szemle* stb.) és különkiadványokat (pl. *A tények válaszolnak 1956–1986. A Népszabadság cikksorozata. 1956.*). Érdekesesek lehetnek a volt szocialista országokban napvilágot látott értékelések is.

Visszatérve az ismertetett kötethez: ez a kronológia és bibliográfia hasznos segítséget ad a témában elindulni kívánó olvasók és kutatók számára egyaránt. Közelmúltunk eseményeiről szóló ilyen jellegű alapvető segédkönyvek összeállítása és megjelentetése történettudományunk közös érdeke és felelőssége.

Ember Judit: Menedékjog – 1956⁴³

Megint napvilágra került valami, amiről eddig nem lehetett szó. Ember Judit könyvének alcíme: *A Nagy Imre-csoport elrablása*. A rendező, aki új filmjének szövegkönyvét tette közzé, ismét nagyszerű témát talált – gondoljunk csak a korábbi *Határozat* vagy *Pócspetri* című filmjeire. A kötet kilenc beszélgetést tartalmaz. Megszólal Vásárhelyi Miklós, a Nagy Imre-per egyetlen Magyarországon élő résztvevője, Donáth Ferencné, Szilágyi Józsefné, valamint Vas Zoltánné, Újhelyi Szilárd és mások. Helyet kapott egy korábban készült Lukács György-interjú is. A százhatvan oldal végigolvasása után az ember dühöng és megdöbben. Mert kiderül, hogy a diplomáciai mentesség csak akkor ér valamit, ha úgy akarják; hogy a legitimáció elérésére legjobb út az ellenfelek internálása, majd koncepciók pere; hogy a hozzátartozók tájékoztatása az ítéletekről és a végtisztesség megadása, illetve meg nem adása „gyakorlat”. Milyen különös, hogy egy olyan régi kommunista, mint Vas Zoltán zaklatásoknak volt kitéve emlékiratainak túlzott szókimondása miatt. Így már nem is meglepő, hogy Marosán György emlékiratai is csak 1948-cal bezárólag jelenhettek meg. De az sem, hogy a ma élő tanúk (Apró Antal, Biszku Béla, Fock Jenő, Kádár János, Kállai Gyula) keze nem áll rá az írásra.

Múltunk megismerése kétoldalú folyamat. Szükségesek ehhez a feltáró jellegű munkák, de igény is kell az ismeretszerzéshez. Ha mindkét té-

⁴³ Ember Judit: *Menedékjog – 1956. A Nagy Imre-csoport elrablása*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989.

nyező fennáll, csak tanulhatunk. Ezért ajánlom elolvasásra e könyvet. amelyet a Szabad Tér Kiadó jelentetett meg. Apropó, szabad tér... Ez a harmadik tényező.

Rendőrségi napi jelentések, 1956⁴⁴

A politikai rendszerváltozások hatására mindig fellendül a forráskiadás. A korábbi évtizedek iratait őrző levéltári raktárak ajtajai hamar megnyílnak, s a levéltári dokumentumok gazdag tárháza várja a kutatókat. Ez nemcsak 1989 óta van így. A kiegyezés után fellendült a XIX. század és az azt megelőző korok feldolgozása. 1945 után bőségesen meríthettek kutatóink a Horthy-korszak és a második világháború hagyatékából (történeszi életművek jöttek létre csak forráskiadásból!). S most, az 1989–1990-es rendszerváltozás utáni években is felbukkannak új és új kötetek. A forráskiadás jelenlegi fellendülésének sajátossága az állami intézmények támogatási hajlandóságának növekedése. A Belügyminisztérium is bekapcsolódott e folyamatba, s ez annál kevésbé meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a Legfelsőbb Bíróság jóvoltából már négy kötetes az *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* című dokumentumkiadvány-sorozat.

A most elindított *Belügyi iratok* című sorozat első és második kötete 1956-os rendőrségi napi jelentéseket ad közre. Mielőtt azonban ennek ismertetésére rátérnénk, érdemes megállni Kuncze Gábor belügyminiszternek az első kötethez írott előszavánál. Gondolatait követve válik világossá a „kutatásbarát politikai környezet” lényege.

Miről is van szó? A polgári nyilvánosság oly sokat emlegetett fogalmáról, amely 1989 előtt szinte nem létezett. Ahogy Kuncze írja: „Ahelyett, hogy a végrehajtó hatalom eszközeit ellenőrizhették volna, épp a Belügyminisztérium szervei voltak hivatottak a szólás szabadságát elfojtani”. A miniszter ezért civil szakértőket kért fel a Belügyminisztérium irattárának állagfelmérésére. A bizottság 1995. június 30-án kelt zárójelentése – mintegy annak a ténynek a deklarálásaként, hogy nem vállalható a folytonosság a néhai rendőrmisztériummal – kimondta: „Az 1990. május 31-e előtt keletkezett iratok vonatkozásában a mai BM radikális szemléleti fordulatot hajt végre; a történettudományra bízva a néhai diktatúra minden titkát”.

E fordulat eredménye az előttünk fekvő két kötet. S ezzel olyan 1956-os iratokat tesznek közzé, amelyek a hivatalos hatalom szemével és szemléletével ábrázolják a forradalom napjait. A szerkesztői tájékoztatóból kiderül, hogy válogatásra nem volt szükség. Az 1956. október 23. – december 31. közötti bő két hónap alatt keletkezett rendőrségi jelentések belefértek két kötetbe. A gyűjtemény sajnos nem teljes, és ez a legkevésbé a szerkesztőn múlt. Az október 24–25-i és az október 30. – november 5. közötti iratok nem lelhetők fel; ugyancsak hiányoznak a november 11. – december 12. közötti budapesti jelentések. Emiatt az összeállítás legfőbb erénye a vidéki helyzet bemutatása; ahogy a szerkesztő megjegyzi: „kárpótol azzal a körképpel, amit a forradalom eddig kevésbé ismert vidéki utóvédharcáról ad”. S ez igen komoly szempont! Egyrészt azért, mert enyhíti az 1956-os kutatások főváros-centrikus jellegét, másrészt elősegíti az „utóvédharcok” mibenlétének tisztázását. A 768, teljes terjedelmében közölt irat keletkezése szerint három csoportba osztható. A központi ügyelet megyei beszámolókon, illetve a felderítő járőrök közlésein alapuló összefoglaló jelentéseiből a két kötet 107-et tartalmaz. A túlnyomó többség maguktól a megyei rendőrkapitányságoktól származik. Az iratok harmadik típusát vegyes eredetű jelentések alkotják. Ezek között vannak központi utasítások, és talánunk számos összefoglalót az ún. Hazatelepítő Központok munkájáról. E gyűjtőtáborokat 1956. november 28-án miniszterhelyettesi utasítás hozta létre, azzal a céllal, hogy az Ausztriából önként visszatért menekülteket, illetve a határátlépéssel kísérletezőket – a „megfelelő intézkedések” lebonyolítása után – hazaszállíttassák. Ilyen központok működtek Győrben, Szombathelyen és Zalaegerszegen – szinte három szektorra osztva a nyugati határsávot. Ezek a központok többé-kevésbé rendszeresen beszámoltak az Országos Rendőrkapitányságnak a „forgalomról”.

Egy ilyen dokumentumkötet nyilván nem folyamatos olvasásra való. Aki konkrét megyék, városok eseménytörténete iránt érdeklődik, az a tartalomjegyzék és a helységnévmutató alapján könnyen eligazodik. Aki pedig csupán böngészni óhajt – nos, az sem fog unatkozni. E jelentések az akkori közállapotok jellemzésének kitűnő forrásai. A rendőrök ugyanis sok eseményről beszámoltak; nemcsak a köztörvényes vagy politikai bűncselekményekről, hanem például a szovjet hatóságok által végrehajtott indokolatlan és feszültségkeltő elhurcolásokról is. A kért intézkedésekre vonatkozó reagálás más – e köteteken kívüli forrásokban – keresendő...

Igen érdekesek az Országos Rendőrkapitányság Felderítő Osztálya munkatársainak hangulati elemeket is tartalmazó jelentései, amelyek a

⁴⁴ Rendőrségi napi jelentések. 1956. október 23. – december 12. (első kötet); 1956. december 13. – december 31. (második kötet), összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Kajári Erzsébet. Belügyminisztérium – 1956-os Intézet. Első kötet: 1996. második kötet: 1997.

főváros mindennapjairól nyújtanak bizonyos képet. A hazatelepítő központok jelentéseiből naprakészen követhetjük a sikertelenül Nyugatra távozni akarók, illetve az onnan saját elhatározásukból hazaérkezők számának változásait. Képet kapunk a statáriális bíraskodás bevezetését követő letartóztatásokról. A vidéki közhangulatot befolyásoló tényezők közül különösen szemléletesek a karhatalom gyarapodására, a közellátási gondokra, a tüntetésekre és szétzavarásukra, a vasúti rongálásokra, a termelészövetkezetek bomlására vonatkozó adatok. A kötetekből jól érzékelhető a Kádár-kormány politikájával való szembenállás; a jelentések rölapokról, falfestésekről – és ahogyan krízishelyzetekben történni szokott – rémhírek terjedéséről szólnak.

A tallózást befejezve, az érdekesség kedvéért – s itt most a jelentést készítő személyre gondolunk – említsük meg a 147. számú dokumentumot. Az 1956. december 6-án a Nyugati pályaudvar környékén lezajlott – lövöldözéssel végződött – tüntetésről ugyanis nem más tudósított, mint Mág Bertalan rendőr őrnagy, a későbbi népszerű krimiíró. (Ha azonban valaki a tucatnyi megjelent Mág-kötetben keresne 1956-os „megtörtént bűnügyeket”, aligha találna ilyeneket.) A történelem parabolái, íme, felülmúlhatatlanok.

Sajnos, néhány bíráló megjegyzést kell tennünk a kötet borítójával kapcsolatban. Egy forráskiadványnak ugyanis – amely hivatkozásként vélhetően számos későbbi publikáció jegyzetapparátusában fellelhető lesz – nem szabad hiányos vagy megtévesztő tipográfiával megjelenie. Zavaró, hogy más címszöveg szerepel a kötet gerincén, mint a védőborító gerincén. Míg az előbbin az „Első kötet”, illetve a „Második kötet” felirat, az utóbbin az „1956. Október 23. – December 12.” illetve az „1956. December 13. – December 31.” felirat áll (nem beszélve arról, hogy a hónapok nevei kis kezdőbetűvel írandók). A „Belügyi iratok 1.” és a „Belügyi iratok 2.” sorozat-megjelölés viszont csak a védőborítón olvasható, nincs nyoma sem a kemény borítón, sőt, magában a kötetben sem! Márpedig a pontosságra nemcsak azért kellett volna ügyelni, mert jelen esetben éppen egybeesik a kétfajta „első kötet” (ti. a jelentések első kötete és a sorozaté), hanem azért is, mert a legtöbb könyvtárban a védőborítót eleve eltávolítják a polcra helyezéskor. Azaz: információ vesz el. Természetesen ez nem csökkenti a két kötet értékét a *Rendőrségi napi jelentések* fontos és hasznos összeállítás 1956-ról. Érdeklődéssel várjuk a *Belügyi iratok* újabb kötetait.

Pataki diákok az '56-os forradalomban⁴⁵

A rendszerváltozás óta eltelt közel két évtized során az 1956-os forradalom emlékeinek feldolgozására irányuló kutatói törekvések újabb és újabb szempontú megközelítésekre adtak módot. A napvilágot látott források, monográfiák és gyűjteményes kötetek sorát most olyan kiadvány gazdagítja, amely a forradalom vidéki vonatkozásainak teljesebb körű megvilágítását segíti elő. Aligha vitatható ugyanis, hogy 1956 októbere mást jelentett a fővárosiak és mást a kisvárosi, falusi lakosság számára. A polgárok az országon belül a régiók fejlettségétől, az ott élők társadalmi gyökereitől, a települések fizikai megközelíthetőségétől függően élték meg a forradalmat vagy annak érzését. Az alulról jövő, közvetlen részvétel lokális értelemben jóval egyértelműbben jelentkezett, mint Budapesten, a politikai irányzatok közötti küzdelemben. A most ismertetett könyv azonban nem a „vidék forradalmát” vizsgálja és nem is földrajzi értelemben ábrázolja az eseményeket, hanem a Sárospataki Református Kollégium hatásmechanizmusát állítja középpontba: az iskola által kibocsátott értelmiségiek azonos gondolkodásmódját és szerepvállalási hajlandóságát kutatja. A Sárospataki Református Kollégium Alapítvány támogatásával megjelent, *Pataki diákok az '56-os forradalomban* című kötet tehát az 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium és az 1956-os magyar forradalom kölcsönhatásaiba enged bepillantást, eddig nem publikált vagy csak nehezen hozzáférhető dokumentumok, visszaemlékezések közzétételével. S pataki diákon egyaránt érti az 1956-ban tényleges gimnazistákat és a már végzeteket.

A forradalomban részt vett, s miatta utóbb meghurcolt pataki diákok évek óta sürgették a visszaemlékezések, élmények, hősies tettek összegyűjtését az utókor számára. A 2003. évi gimnáziumi érettségi ún. „nagy találkozón” erre nyilvánosan is felhívta a figyelmet Csávás Imre (*A Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumának és Általános Iskolájának 475. éves jubileumi évkönyve, összeállította: Sinkóné Tóth Zsuzsanna, Sárospatak, 2006, 80–81. o.*). Az óhajokat tettek követték, s 2005-ben megkezdődtek a kötet előkészületei. Az emlékek beküldésére vonatkozó szerkesztői felhívás azonban csak sokára érett kéziratokká. Az elképzelésekről és a kötet tervezett tartalmáról a szerkesztő 2006. október 28-án, a Sárospataki Diákok Budapesti Egyesülete klubestjén beszámolt (*Szabó Csaba: Október hősei. Pataki diákok az 1956-os forradalomban = Zempléni Múzsza, 2006. 4. szám, 81–84. o.*).

⁴⁵ Pataki diákok az '56-os forradalomban. Szerkesztette és az interjúkat készítette: Szabó Csaba. For You Bt., Budapest, 2008.

A mű szerzői között írók, költők, művészek, tudósok, valamint a rendszerváltozás után ismert politikussá vált egykori pataki diákok egyaránt megtalálhatók. A könyv a forradalom sárospataki vonatkozásait két szemszögből közelíti meg: egyrészt a gimnáziumban lezajlott események és következmények, másrészt a volt pataki diákok forradalmi eseményekben való részvételének felidézésével.

A gimnáziumi események értelmezéséhez tisztában kell lennünk az iskola történetével és akkori helyzetével. A 20. század első felében már Sárospataki Református Főiskola néven működő intézmény oktatási egységei a második világháborút követő fordulat után fokozatosan megszűntek, vagy állami kezelésbe kerültek: a tanítóképző államosítására 1950-ben került sor, a teológiai akadémiát 1951-ben zárták be. Utolsóként a gimnáziumot vették el az egyháztól: 1952. augusztus 1-jétől állami Rákóczi Gimnáziumként működött tovább. Az egykori Kollégiumból csak a Nagykönyvtár maradt meg egyházi intézményként, s később Református Tudományos Gyűjteménnyé bővülve, őrizte a jogfolytonosságot. Mindebből látható, hogy a forradalom a gimnázium immár pártjávahagyással kinevezett új igazgatója, illetve a városi, járási és megyei pártvezetők számára több szempontból is aggodalomra adhatott okot. Mindenekelőtt azért, mert Sárospatak esetében alig négy éve állami kezelésben levő, korábban erős identitású egyházi iskoláról volt szó, amelynél minden potenciális restaurációs helyzet fokozott veszélyt jelentett. Ugyancsak óvatosságra intettek az intézmény hagyományai: a tanárok és a diákok a történelem során mindvégig élen jártak a reformokban és a szabadságküzdelmekben (Rákóczi-szabadságharc, reformkor, 1848/49). A helyzetet pikánssá tette az a tény is, hogy 1956. május 18-án, tehát alig pár hónappal a forradalom kitörése előtt, a Rákóczi Gimnáziumnak a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa „érdemes és eredményes munkássága elismeréséül” a Munka Vörös Zászló Érdemrendje kitüntetését adományozta (6-9/5/1956. NET. határozat). Ez a döntés az iskola alapításának 425. évfordulója alkalmából született, és nyilvánvalóan nem az államosítás óta eltelt négy év munkáját honorálta, hanem – a korszak kitüntetési politikájának jellegzetes logikájával – az iskolát, mint állami intézményt kívánta legitimálni.

E körülmények miatt különösen érdekes Cseh Gézné *A pataki diákság az októberi napokban* című, a kötetben olvasható visszaemlékezése. Az egykori gimnáziumi tanár szemtanúként élte át az iskolában lezajlott eseményeket. Írása egyedülálló, hiszen a témáról eddig semmilyen publikáció nem jelent meg. Szavaiból kiderül, hogy a lélekjelenlét megőrzése Szabó Gyula igazgató-helyettesnek (az 1952 előtti utolsó igazgatónak) volt köszönhető (a regnáló igazgató éppen a Szovjetunió-

ban járt, tanulmányúton). A diákok szervezeten vettek részt a helyi civil megmozdulásokban, majd az iskola vezetése rendkívüli tanítási szünetet rendelt el. 1957 tavaszán a megtorlás hulláma elérte Sárospatakat is, több tanárt és diákot kihallgattak, rövid időre őrizetbe is vettek. Végül négy diák kizárására került sor, őket más iskolák vették át.

A kötetben több mint harminc személlyel kapcsolatban olvashatunk 1956-os szereplésükről, emlékeikről. A fejezetek szerkezetileg rövid életrajzból, majd a róla szóló, illetve tőle származó szövegből állnak. Mindenkiről találunk arcképet, néhány egyéb személyes korabeli és mai fotót, továbbá az 1956-os helyállásért a rendszerváltozás után kapott magyar állami kitüntetések másolatait, esetleg egyéb dokumentumokat, amelyeket az emlékező a kötet rendelkezésére bocsátott. Műfaji szempontból a legtöbben kifejezetten a kötet számára készítettek visszaemlékezést vagy adtak interjút. Néhányan a már publikált memoárjaik újraközléséhez járultak hozzá. Végül van, akiről a szerkesztő maga állított össze portrét, felhasználva az illetőről korábban megjelent írásokat.

A kötet szereplői közül egyesek 1956 után disszidáltak és ma is külföldön élnek. Mások 1989 után itthon politikusok lettek (Balás-Piri László, a TIB alelnöke; Nagy-Bozsóky József országgyűlési képviselő), ismét mások tudósként alkottak maradandót (Gulya Ernő CSc, orvos; Szepecsi Gábor DSc, vegyész-mérnök). A megidézettek sorából kiemelendő az a három vértanú, akik a budapesti harcokban estek el: Batka Ferenc lelkész a Kossuth téri sortűzben, Szentkirályi Klára önkéntes vöröskeresztes és Tatay Zoltán állatorvostan-hallgató pedig utcai harcokban. A róluk szóló írások között anonimitását megtartó szemtanú emlékezése, és már publikált visszaemlékezés (*Confessio, Magyar Nemzet*) egyaránt található.

A többiek forradalmi részvétele igen sokszínű. Egyesek fegyveres harcoként álltak helyt, mások orvosként mentettek életet, ismét mások Gödöllőn, Debrecenben, Miskolcon és a fővárosban egyetemi hallgatóként szervezték az ifjúságot. Közülük is kiemelkedik Csávás Imre, aki a MEFESZ IB-tagjaként küzdött a demokratikus átalakulásért. Az események tudósítói között találjuk Tukacs Bélát, aki a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselőjeként volt szemtanúja a Kossuth téri sortűznek, vagy Somogyi Dezsőt, aki az újjáalakult Független Kisgazdapárt székházát védte. Pataki diákok a vidéki résztvevők között is akadtak (Cigánd, Kemecse, Ózd), a legmagasabb posztot Fekete Pál érte el, őt a Békéscsabai Forradalmi Bizottság elnökévé választották.

Sajátos színt kölcsönöznek a kötetnek a volt pataki diák írók, művészek. Béres Ferenc dalénekesről a felesége visszaemlékezését olvashatjuk.

Fekete Gyula író a *Hitel*-ben már megjelent memoárját teszi közzé, mellette dokumentumot közöl: az 1956. november 19-én Budapesten járt háromtagú szovjet íródelegációval történt írószövetségi találkozó jegyzőkönyvét. Képes Gézától forradalmi ihletésű verseket találunk.

A könyv igazi kuriózumát jelentik Dévai Jenő 1956-os fotói. Az egykori pataki gimnáziumi tanár elsőrangú amatőr fényképész volt, és 1956 novemberében Budapestre utazott, hogy a forradalom nyomait megörökítse. Nem volt könnyű dolga, hiszen a fotózás ekkor már nemkívánatos tevékenységnek számított, neki mégis sikerült, rejtve, sorozatot készítenie. A képeket otthon előhívta és környezetében nem is titkolta létezésüket. A politikai rendőrség hamarosan elkobozta a negatívokat és a nagyításokat, de elkerülte a figyelmüket, hogy Dévai egy sorozatot már beadott a Református Nagykönyvtárba. A fényképek természetesen nem kaptak leltári számot, így hamarosan el is kallódtak (vagy az előrelátó munkatársak rejtették el őket). 2006 nyarán azonban, a könyvtár rendezésekor, előkerültek, így a kötetben – a fotók hátoldalán szereplő, a Nagykönyvtár igazgatójától származó korabeli annotációkkal együtt – most nyilvánosságot kaptak. Összesen 42 fényképet vehet szemügyre az olvasó, ezek elsősorban ferencvárosi és józsefvárosi embereket, utcaképeket, a harcok nyomait ábrázolják (Kiskörút, Nagykörút, Üllői út, Bakáts tér, Rákóczi út, Baross tér), de van köztük Móricz Zsigmond körtéri és kispesti helyszínű is.

A kötet szerkesztőjével egyetértésben valljuk: e könyv szereplői hősök voltak, akik fegyverrel vagy fehér köpenyben, tollal, röpcédulával vagy az ügy melletti kiállással, félelmet nem ismerve, a kockázatot vállalva, s akár életüket adva is, hazafiként viselkedtek. Bebizonyították, hogy a pataki Kollégium nevelése örök életükre szóló tartást és a magyar nemzet iránti elkötelezettséget plántált beléjük. Büszkék vagyunk rájuk.

Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány⁴⁶

A történettudománynak időre van szüksége az események objektív megítéléséhez. A közelmúltban sokan és sokszor sürgették a Kádár-korszak feldolgozását, s úgy látszik, a rendszerváltozás óta eltelt közel tíz esztendő valóban hozzásegített néhány komoly mű megszületéséhez. Ilyen Révész Sándor *Aczél és korunk* című monográfiája, vagy Ständeisky Éva *Az írók és a hatalom 1956–1963* című kötete. A tudományos feldolgozás igényeinek elsősorban az utóbbi felelt meg, és e csoportba sorolható Kalmár Melinda munkája is. Az *Ennivaló és ho-*

mány (a cím jelentéséről még szólunk) a Kádár-rendszer 1962-ig terjedő szakaszának ideológiai célkitűzéseit és a megvalósítás módjait vizsgálja; lényegében az MSZMP helyének és szerepének megalapozásáról van szó. Mielőtt azonban a részletekre rátérnénk, két kérdést érdemes megvizsgálni.

Az első a korszakhatár kérdése. Az 1962/63-as fordulópont, mint a kádári szocializmus első szakaszának lezáródása, nem újdonság. Az 1989 előtti munkásmozgalom-történet a „szocializmus alapjainak lera-kását” kötötte az 1962. novemberi VIII. pártkongresszushoz; ekkorra fejeződött be ugyanis „a mezőgazdaság szocialista átszervezése”, a téészesítés. Ugyancsak nem elhanyagolható jelentőségű, hogy Kádár e kongresszuson emelte pártprogrammá az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelmondatot. Az 1989 utáni történetírás az 1963-as amnesztia-rendeletől, egyben a nemzetközi elszigeteltség enyhülésétől számítja az új szakaszt. A filmtörténetben például Jancsó Miklós 1963-ban bemutatott *Oldás és kötés*-ét tekintik fordulópontnak. Kalmár Melinda szerint „a kádárista pártvezetés már 1962-ben kiadta a kulturális és ideológiai párthatározatok teljes gyűjteményét, ezzel is mintegy jelezve, hogy számára a ... fundamentális ideológiai korszak lezárult”. Mindezek alapján immár bizonyosra vehető, hogy 1962/63 korszakhatár. Nem azért, mert egy fontos esemény történt (mint pl. 1526-ban, 1825-ben vagy 1918-ban), hanem azért, mert több, azonos fajsúlyú.

A „kádárizmus”, mint korszakjelölő kifejezés felbukkanása tulajdonképpen szükségszerű. A huzamos időn át vezető pozíciót betöltő személyek – legalábbis a 20. században – törvényszerűen „izmusokká” váltak. Hitleristákról, sztálinistákról, rákosistákról frunk és beszéltünk, így a kádárizmus sem meglepő.

A kádárizmus lényege viszont éppen az, hogy nem „izmus”! Kádár ugyanis az MSZMP és a kormány élén nem akart új ideológiát teremteni. Nyilvánvalóan belátta, hogy elméleti felkészültsége miatt alkalmatlan az eszmei iránymutatásra. A (vulgár-)marxista frazeológia ugyan nem veszett ki a korai hatvanas évek közéletéből, de Kádárnál ez sosem terjedt túl a mindennapi gyakorlat alátámasztásánál. „Egyébként én már régen mondtam, hogy lesz magyar irodalom, mert olyan lakodalom még nem volt, ahol volt menyasszony, volt vőlegény, ennivaló, hozomány és zene nem volt...” – mondta egy 1962-es politikai bizottsági ülésen, s e mondat szinte summázata politikai felfogásának. A kádárizmus ideológiájának első alaptétele tehát az „úgyis csatlakozni fognak” alapelv. Azaz: fölösleges dolog az egyes társadalmi csoportok – különösen a szellemi elit – megnyeréséért különharcot vívni, ha kiszámítható politikát folytatunk, a többség mellénk fog állni. (Szó, ami

⁴⁶ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány*. A kora kádárizmus ideológiája. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1998.

szó, valóban ez történt.) A második fontos alapelv, amely Kalmár könyvéből lesűrhető, az „argumentatio ad absurdum” elve. Kádár meg volt győződve arról, hogy értelmetlenek a magasröptű elméleti fejtegetések. Hétköznapi gondolkodásával, fanyar humorával adott irányt valamennyi elvi kérdés tárgyalásakor, s mondanunk sem kell, hogy minden elfogadott pártdokumentum dominánsan az ő felfogását tükrözte.

Mindezekből magától értetődően szűrhető le a legfontosabb konklúzió: Kádár János rendszere alapvetően praktikus-pragmatikus alapon állott. A korlátozott modernizációra törekvő kísérlete a Rákosi-rendszer szanálásán túl a módszerváltás (s nem a rendszerváltás!) jegyeit hordozta magán. Kádár az irodalmi élet helyett a sajtóra bízta a hatalmi szó közvetítését, egyúttal szélesebb értelmiségformáló politikára tartott igényt. Kalmár Melinda bő forrásanyag és levéltári dokumentumok alapján veszi sorra a korai kádárizmus ideológiai életének szegmenseit: a művelődéspolitikai irányelveket, a könyvkiadást, az irodalmi élet újjászervezését, a Lukács-kérdést, az ünnepeket. Elemzése alapos, következtetései logikusak. Mindez azt igazolja, hogy az 1989 óta eltelt évek műhelymunkái a történettudományban is komoly sikerek Kovácsává váltak.

Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963⁴⁷

E kötet megjelenése két ok miatt is várható volt. *Általában* azért, mert az 1956-os forradalom utáni három és fél évtized történetének vizsgálata a rendszerváltozás után azonnal megindult, tehát a levéltári kutatások eredményeinek nagy valószínűséggel, sőt szükségképpen el kellett érniük a forráskiadáshoz elegendő feldolgozottsági szintet. Ezzel összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy Glatz Ferenc már 1990 szeptemberében, az MTA Történettudományi Intézete igazgatói tisztére benyújtott pályázatában megfogalmazta a Kádár-korszak kutatására vonatkozó legfontosabb alapelveket. Elsőként a kézikönyvszerű adatfeltárást szorgalmazta, amelyek a tudományos megalapozáshoz nélkülözhetetlenek. Másodsorban alapkérdés szintjére emelte az addig csupán publicisztikai szinten vizsgált problémát, hogy milyen mérvű volt a kontinuitás a Rákosi- és a Kádár-éra között? S végül, de nem utolsósorban rámutatott a reform húzóágazatainak (agrárpolitika, kultúrpolitika) fontosságára, azaz: mennyire voltak pragmatikusak e

területek az ideológiai-politikai dogmák keretei között? (Vö. Glatz Ferenc: *Az ú.n. Kádár-korszak kutatásáról = História*, 1991/4. szám) A most ismertetett kiadvány jellegénél fogva szinte mindhárom szempontnak megfelel. Forráspublikáció, tehát adatfeltárás. Az 1956 utáni éveket illusztrálja, tehát hozzásegít a kontinuitás-kérdés vizsgálatához. S végezetül kultúrpolitikai témájú, tehát szempontokat ad a későbbi aczéli művelődéspolitikai megértéséhez.

De számítani lehetett erre a kiadványra *különösen* azért is, mert a három szerkesztő tollából ebben a témakörben folyamatosan napvilágot láttak közlemények, sőt monográfia is készült. (Pór Edit – Cseh Gergő Bendegúz: *A hatalom és az újságírók 1956–1958 = História*, 1995/9–10. szám; Pór Edit: *A kádári tájékoztatáspolitikai (1956–1962) = Kritika*, 1997/2. szám; Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*, Magvető Könyvkiadó, 1998.). Nyilvánvaló, hogy a feldolgozás során átnézett levéltári fondok legérdekesebb, legtanulságosabb lapjait vétek lett volna kiadatlanul hagyni. Így születhetett meg e forráskiadvány.

Mielőtt azonban a dokumentumok ismertetésére térnénk, célszerű megvizsgálni az időhatár kérdését. A levéltári kutatás ugyanis – mint látjuk – 1963-mal lezárul. E fordulópontot más szerzők is alkalmazzák (pl. Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*, 1956-os Intézet, 1996.), és nyilván még sokan alkalmazni is fogják. A dátum – egész pontosan 1962/63. fordulójára – korszakhatár-jellegének vizsgálata azonban több egyszerű kronológiai kérdésnél, hiszen olyan év(ek)ről van szó, amely mind az 1989 előtti, mind az ezutáni történetírásban fordulópontnak számít, de – és ez a lényeges – más-más okok miatt!

A munkásmozgalom-történet kontinuitás-párti szemléletének kitűnő példája volt *A magyar népi demokrácia története 1944–1962* című kötet (szerkesztette: Balogh Sándor és Jakab Sándor, Kossuth Könyvkiadó, 1978.). Ez a – korának megfelelően egyébként jól megírt – mű három szakaszra osztotta a címében jelzett közel két évtizedet: a felszabadulástól a szocialista forradalom győzelméig terjedő időszakra (1944–48), a szocializmus alapjainak lerakásáért folytatott küzdelem periódusára (1948–56), és a néphatalom helyreállításától a szocializmus alapjainak lerakásáig terjedő évekre (1956–62). A végpontot az MSZMP VIII. kongresszusa (1962. november 20–24.) jelentette. Nemcsak azért, mert itt emelte Kádár János pártprogram szintjére az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelmondatot, hanem elsősorban azért, mert határozatilag kimondták, hogy „a mezőgazdaság szocialista átszervezésével egész népgazdaságunkban osztatlanul uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok, befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását. A ma-

⁴⁷ Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963. Dokumentumok. Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz, Kalmár Melinda, Pór Edit. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

gyar nép ... a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett.” (A *Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve*, Kossuth Könyvkiadó, 1963. 430. o.).

Ez a korszaklezárás kétségtelenül deklaratív. Az *Ennivaló és hozomány* c. könyvében Kalmár Melinda is ily módon vélt indoklást felfedezni, amikor kijelentette: „a kádárista pártvezetés már 1962-ben kiadta a kulturális és ideológiai párthatározatok teljes gyűjteményét, ezzel is mintegy jelezve, hogy számára a ... fundamentális ideológiai korszak lezárult” (i. m. 12–13.o.). E kötet (*Pártdokumentumok az ideológiai és a kulturális munkáról*. Szerkesztette Feles Györgyné, Kossuth Könyvkiadó, 1962.) megjelenése kétségtelenül sugallt egyfajta célzatosságot, mint ahogy A *Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai* sorozat első kötete is az 1956–1962 közötti éveket tartalmazta (szerkesztette Feles Györgyné, Kossuth Könyvkiadó, 1964.). 1962/63 korszakhatár jellegének alátámasztására azonban szélesebb összefüggéseket is kereshetünk. Az 1989 utáni történetírás számára ilyen fordulópont mindenekelőtt az amnesztiarendelelet. Kádár János 1963. március 21-én az Országgyűlésen jelentette be az általános amnesztiát, amelyet az Elnöki Tanács 1963. évi 4. számú törvényerejű rendelete hirdetett ki. Ma már tudjuk, hogy e bejelentés egyenes összefüggésben állt azzal, hogy az Egyesült Államok 1962. december 18-án határozati javaslatot terjesztett elő az ENSZ-ben a „magyar kérdés” napirendről való levételéről. Ezt megelőzően a kádári pártvezetés nemcsak a Rákosi-korszakkal próbált meg végérvényesen leszámolni (Az *MSZMP KB határozata a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénytörő perek lezárásáról*, 1962. augusztus 16.), hanem saját baloldali ellenzékét, az elvhű, de immár szalonképtelen vezetőket is félreállította. (A ténylegesen Kádár helyetteseként kezelt Marosán Györgyöt 1962. október 12-én felmentették központi bizottsági, politikai bizottsági és titkársági tagságából; az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága egykori elnökét, Kiss Károlyt, 1962. november 24-én visszahívták a Politikai Bizottságból.) S ha Glatz Ferenc a reformok „húzóágazatairól” beszélt, érdemes megemlíteni, hogy a gazdasági reform atyjaként tisztelt Nyers Rezsőt 1962. november 24-én a KB titkárává és a PB póttagjává választották. Kultúrpolitikai szempontból pedig igen jelentős, hogy az új magyar filmművészet születésnapja is ezekre a hónapokra esik: a Jancsó Miklós által rendezett *Oldás és kötés* bemutatója 1963. március 28-án volt.

Talán kissé hosszúra nyúlt a korszakhatár-kérdés vizsgálata, de nem alaptalanul. A gyakorlatilag lezárult XX. század egészét tekintve, úgy vélem, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a hatvanas évek első harmadá-

nak vége a Kádár-korszak történetében periódushatárnak tekinthető. Rátérve most már a kötetre, rögtön szembetűnik a dokumentumok három csoportban történt elhelyezése: irodalompolitika, sajtópolitika, tájékoztatás és külpolitikai propaganda. Mindhárom fejezet elején rövid bevezető tanulmány található, amelyekben egyébként nyomon követhetők a szerkesztők korábbi publikációinak egyes szövegrészei. Ez is igazolja, hogy hosszú kutatómunka eredményét tartjuk a kezünkben. Az irodalmi élet szanálásáról szóló tanulmány rávilágít arra, hogy a hivatalos irodalmi élet meghatározó intézményeit 1957 és 1962 között alakította ki a kormányzat. A szerző által „szanálásnak” nevezett folyamat visszafordíthatatlanul megteremtette a később „konszolidációnak” minősített működés alapjait. Ebbe beletartoztak a hivatalos pártokumentumok (állásfoglalások a népi írókról, a felszabadulás utáni irodalomról, határozat a párt művelődéspolitikájáról), az irodalmi élet szervezeti kérdései (az írószövetség újjászervezése), s végül a tetszhalott irodalmi élet lassú magára találásának (helyesebben magára találtatásának) kezdő lépései.

Az irodalompolitikai fejezethez tartozó 77 dokumentum a fenti témákhoz kapcsolódik. Levélváltásokat olvashatunk az irodalmi lapok és az írószövetség sorsáról, tervezeteket és vázlatokat a készülő párthatározatok szövegeiből, feljegyzéseket az íróársadalom vezető személyiségeivel folytatott „beszélgetésekről” (Déry Tibor, Illyés Gyula, Németh László, Tersánszky Józsi Jenő, Veres Péter, Zelk Zoltán stb.). A dokumentumok egyötöde Lukács Györggyel foglalkozik, ami nem meglepő. A magyar pártvezetésnek – beleértve az MDP-t is – húsz éven át volt akut problémája a Lukács Györgyhöz fűződő viszony, és a helyzet tragikomikus voltát igazolja, hogy a nemzetközi munkásmozgalom egyetlen, Európa-szerte elismert magyar politikai gondolkodója csupán élete utolsó éveiben tekinthette magát „befogadottnak”. A dologhoz hozzátartozik persze, hogy Lukács nézetei nem változtak, csak azok hivatalos megítélése módosult, rendszerint fél évtizedenként 180 fokkal. Az 1957 utáni évekről közölt dokumentumok is a pártvezetés kétségbeesett erőfeszítéseit világítják meg, de mert nem léphették át saját árnyékukat (elvégre Lukács részt vett a Nagy Imre-kormányban), a „kiegyezés” elmaradt.

A második fejezet bevezető tanulmánya az 1956–63 közötti tömegkommunikáció helyét, szerepét és működését vázolja föl, rendkívül szemléletes kádári „elszólással” kezdve: „A Népszabadság rögtön a puskák után jön!” Az első titkár-miniszterelnök 1957 februárjában figyelmeztette így kollégáit, amikor a sajtó szerepéről volt szó. A média megrendszabályozása még az írókénál is sürgősebb feladatot jelentett az új

MSZMP-nek, hiszen politikájuk napi propagandájáról volt szó. A sajtó harsány agitatori szerepének visszafogásával, a hírek és állásfoglalások körültekintőbb adagolásával a pártvezetés célt ért, és a korszak végére bebizonyosodott, hogy míg Révai az irodalomnak szánta az élcsapat-tudat kialakításának eszmei bázisát, addig Kádár – és megbízottja, Szirmai István – számára e funkció a sajtóban testesült meg. Ez persze nem ment könnyen. Sztrájkoló újságírókat kellett megtörni, ellenállók letartóztatni, szakmai szövetséget feloszlatni és újjáalakítani. Kádár megerősödésével és új lapok alapításával a helyzet fokozatosan konszolidálódott, s nem utolsósorban a jelentős bérrendezés is a magukkal viaskodó hírlapírók kiegyezés iránti vágyát erősítette. Kézben tartásukra a KB apparátusában sajtóelosztály szerveződött, a kormány mellett Tájékoztatási Hivatal alakult. Kádár affinitását szemléletesen jelzi, hogy feleségét a Hivatal sajtóigazgatási főosztályán helyezte el. A Rákosi-korszakhoz képest a legszemléletesebb változást azonban a cenzúra átalakulása jellemezte: az előzetes jóváhagyást fölváltotta az utólagos ellenőrzés, amely relatíve erősítette ugyan a lapok önálló műhely-jellegét, egyúttal azonban fokozta a főszerkesztők személyes kiszolgáltatottságát.

A dokumentumok között tallózva legszembetűnőbb a sajtóval kapcsolatos testületi ülések jegyzőkönyvi részleteinek, előzetes jelentéseinek és határozatainak sokasága. Az első fejezettel összevetve egyértelműen látszik, hogy míg az irodalompolitikában a hangsúly az írók személyes meggyőzésén volt, a sajtó területén a személytelen jellegű adminisztratív intézkedéseket preferálták. Több dokumentum foglalkozik a Tájékoztatási Hivatal működésével, és találunk szerkesztőségi iratokat is (panaszlevelek, fegyelmi ügyek stb.). A fejezetben helyet kapott néhány, a Magyar Rádióval kapcsolatos dokumentum is.

A kötet harmadik fejezete két szempontból is eltér az előzőektől. Egyrészt terjedelmileg ez a legrövidebb – mindössze 39 dokumentum –, másrészt tematikailag ez a legsokoldalúbb. „Külpolitikai propaganda – belső tájékoztatás” – ahogy a bevezető tanulmány címe fogalmaz, „országimázs” – ahogy napjaink szóhasználatában szerepel. Kádár számára a nemzetközi elszigeteltségből való kitörés életbevágóan fontos volt, nem csoda tehát, hogy eszközök sokaságát vetette be a cél elérése érdekében. A fő feladatot az ENSZ Közgyűlés napirendjén szereplő „magyar kérdés” mielőbbi ad acta tétele jelentette, úgy, hogy emellett semlegesíteni kellett a számottevő nyugati emigráció erőteljes befolyását is. Mindez együtt járt a külföldről beáramló sajtótermékek megszüntetésének igényével. A bizalmas információknak az erre jogosult személyekhez történő eljuttatását szolgálták az MTI speciális kiadvá-

nyai, illetve az ún. „zárt könyvkiadás” keretében közreadott kötetek. A fejezethez tartozó dokumentumok között érthetően a külügyminisztériumi feljegyzések vannak többségben (ENSZ-ügyek, emigráns-témák). Találunk azonban iratokat a „zárt” könyvgyűjtemények létesítéséről, a nyugati sajtótermékek könyvtári kezeléséről, a külföldi újságírók meghívásával kapcsolatos teendőkről. Szó esik több intézmény és testület külpolitikai propaganda szerepéről is (Hazafias Népfront, a kormány Kulturális és Tájékoztatási Bizottsága, Kulturális Kapcsolatok Intézete, Magyarok Világszövetsége).

Ebben a jól megtervezett és kivitelezett kötetben egy szerkesztési (vagy nyomdatechnikai?) hibát sajnos felfedeztünk. A szerkesztők ugyanis a 14. oldalon köszönetet mondanak a Névmutatóban szereplő életrajzok összeállítóinak, de a Névmutató (535–541.o.) életrajzokat egyáltalán nem tartalmaz! Lehet, hogy terjedelmi okokból maradtak ki a biográfiai, és az erre történt utalás elkerülte a korrektor figyelmét. Mindez azonban semmit sem von le a három szerkesztő által elvégzett munka magas színvonalából és értékéből. Egyetérthetünk a könyv hátsó borítóján olvasható ajánló sorokkal: „A párt- és állami iratoknak ez a gyűjteménye fontos forrásmunka lehet a dinamikus folyó jelenkortörténet-kutatás számára és hasznos segédanyagként szolgálhat az egyetemi oktatásban.”

Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban – A fogoly Bibó István vallomásai...⁴⁸

Bibó István életműve végre elfoglalhatta az őt megillető helyet a magyar politika- és tudománytörténetben. Aligha túloz a közelmúltban napvilágot látott egymondatos meghatározás: „Az 1945 utáni Magyarország legjelentősebb politikai gondolkodója volt.” (*Magyar életrajzi lexikon, 1978–1991*. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Akadémiai Kiadó, 1994. 93. o.) Az elmúlt évtizedekben Bibót a legrosszabbra kárhoztatták, amit tudós valaha átélhet: szinte vitára sem méltatták, egyszerűen nem vettek tudomást róla és munkásságáról. Ennek következtében generációk számára jelentett élményt „újralfedezése”; csupán a kortársak tudták, hogy írásai mindig is léteztek, sőt terjedtek – többnyire illegálisan. Bibó szerteágazó életműve és politikusi tevékenysége újra és újra megihleti a korszak kutatóit. Mielőtt azonban a két új kötet ismertetésére rátér-

⁴⁸ Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban. Válogatta és összeállította: Huszár Tibor. 1956-os Intézet – Osiris Kiadó – Századvég Kiadó, Budapest, 1995. A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról. Összeállította, bevezette és jegyeztelte Kenedi János. 1956-os Intézet, 1996.

nénk, célszerűnek látszik röviden kitérni a Bibó-kiadásokra és a vele kapcsolatos legális hazai szakirodalomra.

Az első, bőségesnek mondható hazai Bibó-kiadás a *Válogatott tanulmányok* című háromkötetes mű volt, összesen 2300 oldal terjedelemben (Magvető Könyvkiadó, 1986). Az első kötet az 1935–1944, a második az 1945–1949, a harmadik az 1971–1979 között keletkezett Bibó-írások javát tartalmazta. A válogatást Huszár Tibor, a szerkesztést Vida István és Nagy Endre végezte, s a munkálatokban közreműködött ifj. Bibó István is. E vállalkozás kétségkívül óriási jelentőségű volt. Jelezte azt is, hogy az 1980-as évek közepére az aczéli kultúrpolitikában a „tílt” kategória eltolódott a „tűr” irányába. A kötetek fülszövegét egyébként nem kisebb személyiség, mint Illyés Gyula jegyezte. Ugyancsak említésre érdemes, hogy a harmadik kötet végéhez Huszár Tibor *Bibó István – a gondolkodó, a politikus* címmel 150 oldalas életrajzt csatolt. A három kötet válogatási időhatárai világosan mutatták, hogy hiányzik az 1950 és 1970 közötti két évtized. Az 1956-os cikkek és tanulmányok újraközléséről 1986-ban, a harmincadik évfordulón szó sem lehetett. Így aztán a Magvető Könyvkiadó 1990-ben bocsátotta közre a negyedik kötetet, 810 oldal terjedelemben, a hiányzó írásokkal. Ezt ifj. Bibó István szerkesztette, a válogatásban Huszár Tibor is közreműködött. Huszár a könyv utószavában elégedetten írhatta: „A fülszövegíró is joggal jegyezhetette meg: »Kötetünk így minden nyugati és itthoni kiadásnál teljesebb.«” (Az utalás elsősorban Bibó összegyűjtött írásaira vonatkozott, amelyeknek négy kötete Bernben jelent meg 1981–1984 között, Kemény István és Sárközi Mátyás jóvoltából, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában.) Itt még egy kiadványról kell szólni, annál is inkább, mert szorosan kapcsolódik az egyik ismertető könyvhöz: a Huszár Tibor által írt és összeállított *Bibó István (Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok)* című kötetéről (Magyar Krónika, Kolon Lap- és Könyvkiadó, 1989. 373 o.), amelyben Huszár közreadta a Bibóval készült életút-interjú szövegét. Kiegészítésül korabeli leveleket, hatósági állásfoglalásokat, Bibó-önéletrajzokat is csatolt. Mindezek előrebocsátása után lássuk most már az új kiadványokat.

Elsőként a *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban* címűt, amelyet Huszár Tibor rendezett sajtó alá. Előszavában Litván György ezt írja „Bibó István ... immár 15 esztendeje nincs közöttünk ..., de mindmáig nem készült róla komoly életrajz.” Ezt a hiányt kívánta pótolni az 1956-os Intézet egy olyan életrajzi kötetével, amely – egyelőre – nem monográfia ugyan, de „mégis kiadja egy nagy élet több mint vázlatos rajzát”. Huszár Tibor a kötet összeállításakor alapvetően az 1989-ben megjelent interjúkat használta fel. A dialógus azonban nem folyamatos.

Évszámok szerint hét részre oszlik, az egyes részekben belül az interjú-szöveget dokumentumok egészítik ki, összesen 244 darab.

A kronológiai tagolás a bibói életút fordulópontjaihoz kötődik. Ennek megfelelően az első rész az 1911–1945 közötti éveket öleli fel. A családi háttér, az iskolai és egyetemi évek, a külföldi tanulmányok mellett az időszak vége felé előtűnik a politikus is: Bibó 1937 októberében csatlakozott a Márciusi Fronthoz, s néhány hónapra rá már az Erdei Ferenc által készített programtervezet pontosításán fáradozott. A mozgalom szétszóródása után Bibó a tudományos közélet aktív alakjává vált: karrierje e tekintetben az 1940-es évek első feléből eredeztethető.

Jóval rövidebb intervallumot, öt évet fog át a második rész. 1945 és 1949 között Bibó életét két tényező határozta meg. Egyik: a demokratikus átalakulásba vetett töretlen hite folyamatosan arra készítette, hogy munkásságát ennek szolgálatába állítsa. Közigazgatási reform-elképzelései, publicisztikai, politikai közírói művei mai mércével nézve is jelentős hatásúak. Ugyanakkor el kellett viselnie egy autoriter rendszer mind nyilvánvalóbb tényreését, s ez volt a másik tényező. Passzív szereplőjévé vált egy játszmának, amelynek anatómiáját Huszár Tibor is megvilágította a közelmúltban megjelent *A hatalom rejtett dimenziói* című könyvében. (Akadémiai Kiadó, 1995.)

A harmadik és a negyedik periódus meglehetősen sovány. Aligha kétséges, miért: 1949 és 1956 között Bibót gyakorlatilag csak „pofonok” érték. Akadémiai tagságától és egyetemi katedrájától megfosztották, rendelkezési állományba helyezték, s végül könyvtárosként dolgozhatott. 1956 forradalmi napjai pedig rövid időt engedtek az érdemi munkára, noha Bibó cselekvési lehetőségei – átmenetileg – nagyságrendekkel megnöttek.

A két utolsó rész (1957–1963 és 1963–1979) nemcsak Bibó személye szempontjából érdekes. Itt ugyanis végigkövethető az 1956 által okozott trauma számos, mások sorsát is példázó összetevője: a politikai fogság és ennek nemzetközi visszhangja, az 1963-as amnesztia és a kiszabadultakkal szembeni politikai bizalmatlanság. A volt akadémikus a KSH könyvtárosa lett. Útlevelet nem kapott, s a büntetett előélet jogkövetkezményei alól csupán halála előtt 10 hónappal mentesítették. A konszolidáció rendszerében minden megbélyegzett ember mozgástere minimalizálódott.

Nyugodtan állíthatjuk: ami Bibó életéről saját írásaiból megtudható, az ebben a kötetben benne van. Huszár helyesen tette, hogy nem próbált tömöríteni. Az ilyen típusú dokumentumköteteknek szükségképpen jellemzője a terjedelmesség, ráadásul itt képmellékletet és mutatókat is találunk. Ez a kötet ismét bebizonyította, hogy biográfia nem csak

monografikusan készíthető. (Ismét, hiszen a hazai könyvkiadásban volt már példa hasonló próbálkozásra; gondoljunk a *Marx élete dokumentumokban* című vagy az Engelsről szóló, hasonló, az 1970-es évek végén megjelent kötetekre.)

A másik ismertetett kiadvány közreadója Kenedi János. *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról* című könyv – mint azt Kende Péter előszavában megjegyzi – „az *Életút dokumentumokban* összeállítás szerves folytatása, kiegészítő fejezete is”. A kapcsolódás kézenfekvő, hiszen a Huszár Tibor-féle kiadvány már csak terjedelmi okokból sem válogathatott bőven az 1958-as peranyagból. De valószínűleg nem is lett volna szerencsés, ha e merőben eltérő iratfajta ott domináns szerepet kap.

A Bibó vallomásait sajtó alá rendező Kenedi János egészen újszerűen közelítette meg a nem mindennapi feladatot. A kötet elé írt terjedelmes bevezetőjében példamutató forráskritikai érzékről tesz tanúbizonyságot. Nem érdektelen sorra venni szerkesztési alapelveit.

1. A bizonyosság, azaz a történész bizonyossága abban, hogy Bibó nyilvánosságra szánt írásai minden hátsó gondolat nélkül, minden más forrásnál hitelesebben fejezik ki magatartását. 2. Az óvatosság, azaz „óvatosság Bibó előrelátó képességével szemben, mivel olyan szentül hisz logikus érveinek kifejtő erejében”. 3. A „Bibó szándékára alapított szerkesztési elv”, azaz; annak a ténynek a tudomásul vétele, hogy Bibó „védekezését ... mindvégig cselekedeteinek és nyilvánosságra szánt írásainak törvényességére alapozta”. Ez volt – Kenedi szavaival – az úgynevezett „védett terület”.

S itt most álljunk meg egy pillanatra! Ennek az elvnek az érvényesítése ugyanis a szerkesztő számára azt jelentette, hogy a) a kötet időrendi tagolású fejezeteinek élén Bibó nyilvánosságra szánt írásai kaptak helyet; b)/ a korabeli szövegeit követő kihallgatási jegyzőkönyvek nem a kihallgatások sorrendjében olvashatók, hanem Bibó írásainak és cselekedeteinek kronológiáját követik! Ahogy Kenedi fogalmaz: „Olvasónk, ahogy lapoz előre, nem a perhez kerül egyre közelebb az időben, hanem a Bibóval 1956-ban megélt történelem krónikáját követi egy év távlatából.” Részben ezekből adódik a 4. szerkesztési elv, amely annak a felismerésnek az elfogadása, hogy a valóság „harmadik szférája” (ti. a kihallgatási szituáció jelen idejének és a tárgyalt cselekmények múlt idejének „egyidejűsége”) hiteles, „mert a jegyzőkönyvek a forráskritika próbáját kiállják, ha Bibó nyilvánosságra szánt íásaival együtt olvassák őket”.

Nem hiszem, hogy e recenzióban érdemes lenne szemelgetni Bibó vallomásai közül. Bízunk az olvasóra, hogy – felismerve a szerkesztés

újszerűségét – saját belátása szerint merüljön el a dokumentumokban. Nem fogja megbánni.

Befejezésül még valamit: Kenedi jó előre felhívja a figyelmünket arra, hogy a Bibó–Göncz–Regéczy-per tényhű történetét nem találjuk meg a kötetben. Ehhez ugyanis legalább két tényező nélkülözhetetlen: a teljesség és a hitelesség. Sajnos, a jelen formában rendelkezésre álló iratokból maximum Bibó „hamis mártíromságát” lehetne kibontani. A per operatív anyagai ugyanis nem kutathatók, márpedig a per e nélkül hitelesen nem publikálható. Ez a felismerés – Kenedi 5. szerkesztési alapelve – szemléletesen fejezi ki a sajtó alá rendező szakmai korrektségét és azt, hogy tisztában van a történettudomány követelményeivel.

Történelmi utunk⁴⁹

Megjelent a *Társadalmi Szemle* különszáma, benne az MSZMP történelmi albizottsága közel 80 oldalas, mégis vázlatos tanulmánya, amely az elmúlt 44 évet kívánja bemutatni. A megközelítési mód újszerű. A szerzők (Berend T. Iván, Horn Gyula, Ormos Mária, Tőkei Ferenc) szakítottak az eddigi sztereotip jellemzésekkel, amelyek különösen egy mai történelemkönyvvel való szembesítéskor látszanak igazán.

A népi demokrácia megítélésében a szovjet modell szélsőségesen szolgai másolása, az SZDP 1948-as beolvasztása, az eltúlzott államosítások, a kiüldözött külföldi tőke és szakembergárda, a kollektivizálás során alkalmazott falusi terror, a kultúrpolitikai „térítés”, a „fasiszta nemzet” elmélete – nos, ezek a fogalmak eddig bomlasztó gondolatoknak számítottak a hivatalos történetírásban. Ugyancsak szokatlan, de jogos az 1953-as Nagy Imre-féle reformfolyamat párhuzamosságának hangsúlyozása a jelenlegi politikánkkal, nem beszélve arról, hogy a szerzők a kádári konszolidáció több eleméhez is hozzárendelték – zárójelben – a Nagy Imre-i gyökereket.

1956: népfelkelés. S hogy ne legyen minden újdonság; ezt Kádár János maga is elismerte az 1956. november 1-jei rádióbeszédében (lásd: *História*, 1988. 6. szám). A Kádár-korszak megítélésében ugyanúgy helyet kap a nagy felfutás időszaka, a reform, mint a törvénytelenül szétvert munkástanácsok. Nagy Imre kivégzése, a megtorló túlkapások. A reform lefékeződésének folyamatát a szerzők nevekkkel ellátva teszik közzé, főleg ma élöket említve. Figyelemre méltó a közelmúlt kritikus szemlélete, a nagyberuházások bírálata.

⁴⁹ Történelmi utunk. Társadalmi Szemle, XLIV. évf. különszám. Budapest, 1989.

A tanulmány, amely a tavalyi pártértekezlettel zárul, vitaanyag, tehát nem végleges változat. A viták során pedig, történelmünk e szubjektív okok miatt nehezen megítélhető korszaka bizonyára világosabbá válik.

Pozsgay Imre: 1989⁵⁰

A hazai történeti-politikai irodalomra mindig jellemző volt a memoárok sokasága. A nyolcvanas évek második felétől – különösen a rendszerváltozás közeledtével, illetve bekövetkeztével – a visszaemlékezések száma még inkább megnőtt. Ezek között talán legérdekesebbek azoknak a volt vezetőknek az önéletírásai, amelyek a Kádár-korszak utolsó éveit, évtizedeit ölelik fel, s amelyek eltérő nézőpontokból és ideológiai torzítás nélkül helyeznek új megvilágításba eseményeket és jelenségeket.

A sort 1989-ben Havasi Ferenc kezdte, akinek visszaemlékezései interjú formájában jelentek meg (Koltay Gábor – Bródy Péter: *Érdemei elismerése mellett*. Szabad Tér Kiadó). 1990-ben Berecz Frigyes lépett színre *Tévtúton* című könyvével (Magvető Könyvkiadó). A *Cölöpök*, Horn Gyula tollából, 1991-ben látott napvilágot (Zenit Könyvek). S most Pozsgay Imre is közzétette emlékeit.

Pozsgay olvasmányos és adatgazdag könyvet írt, amelyben, bár egész életútját végigkövette, a hangsúlybeli eltolódások nagyok. A gyermekkorától kulturális miniszterré váló kinevezéséig terjedő évtizedek (1933–1976) elfértek 30 oldalon. A kormánytagság és a népfront élén eltöltött időszak (1976–1988) 50 oldalt tesz ki. A visszaemlékezések túlnyomó részét, több mint 100 oldalon, az 1989-es esztendő eseményeinek taglalása tölti ki. Úgy látszik, mintha Pozsgay igyekezne minél hamarabb túljutni az előzményeken, hogy rátérhessen végre az „ő évére”. Ezt az aránytalanságot ő is észrevette, hiszen az epilógusban így ír: „tudósításom kétségtelenül hiteles, de fölöttébb hézagos” (191. o.). Nyilván ez indokolta, hogy a kötet címe 1989 lett, amely némileg ellentmond az alcímnek.

Az 1989 előtti történések halmazából számos érdekes mozzanat kiemelhető. A teljesség igénye nélkül vegyünk sorra néhányat!

Aczél György szerepe. Pozsgay egyetlen percig sem titkolja, hogy pályafutását Aczél György egyengette. S minthogy a kultúrpolitikai reformok és az „ahhoz képest szabadság” irányvonalát a pártvezetés Aczélon át bontakoztatta ki, a Pozsgay által érzékletesen és tényszerűen leírtak új szempontokat adnak az „Aczél-korszak” értelmezéséhez.

Pozsgay egyébként külön fejezetet szentel e vezető kultúrpolitikus jellemzésének, nem titkolva vitáikat sem, amelyek főleg személyi kérdésekben jelentkeztek. Kádár egyébként sohasem rajongott Pozsgayért, és élete végén mindent Aczél számlájára írt: „Aczél tehet arról, hogy Pozsgayból, mint politikusból mi lett. Minden, Pozsgayra vonatkozó javaslatát mindig jóváhagytam.” (Kimmel Emil: *Végjáték a Fehér Házban*. Téka, 1990. 131. o.)

Káderpolitika. Pozsgay életútja láttatni engedi a Kádár-korszak olykor paródiába hajló személyzeti politikáját. A „kompromisszumok robotosa” nem nyugodott bele semmi olyan megoldásba, amely a legkisebb mértékben is megkérdőjelezhette volna a vezetés egységét. Szemléletesen illusztrálja ezt Pozsgay népfront-főtitkárrá választásának procedúrája. S hogy káderkérdésekbe mennyire nem volt beleszólásuk még az érintetteknek sem, arra a KB-tagok választási rendje a legjobb példa. Pozsgayt 1980-ban megkérdezése nélkül választották KB-taggá, s – nem lévén kongresszusi küldött – még csak jelen sem volt a szavazáson.

Reformerség. Pozsgay nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy reformelkötelezettségéről, az új iránti fogékonyságáról, dinamizmusáról ne csak általánosságokat írjon. Események, dátumok bizonyítják, hogy már minisztersége előtt – a *Társadalmi Szemle* szerkesztőségében, a KB sajtóosztályán vagy megyei párttitkárként – felkarolt és támogatott minden arra érdemes elképzelést. Otthonosan mozgott a médiumok között, és álláspontját elméletileg is megalapozta, bár az 1969-ben megvédett kandidátusi disszertációja (*A szocialista demokrácia és a politikai rendszer fejlesztése*) nem jelenhetett meg. A szintén elméleti igényrel összeállított, az 1981. decemberi KB-ülésen elhangzott beszéde pedig – fél évvel később – kormánytagsága elvesztését vonta maga után.

Rátérve az 1989-es évre Pozsgay írásmódja nem változik. Időrendi sorrendben követi végig az eseményeket, s e „katalógusból” fejezetenként egy-egy fajsúlyosabbat kiemel. Ezt figyelembe véve Pozsgay 1989-e – nem számítva a külföldi utakat – az alábbi csomópontokra épül: január: 1956 átértékelése a rádióban; március: 15-én, Győrött, az egyetlen közös ünnepség az országban, Pozsgay szónoki beszédével; április: reformkörök tanácskozása Kecskeméten, a pártszakadás elmarad; június: négytagú MSZMP-elnökség Pozsgay részvételével; Nagy Imre temetése; a kerekasztal-tárgyalások kezdete; szeptember: a kerekasztal-tárgyalások vége; október: az MSZP alakuló kongresszusa; november: a „négy igenes” népszavazás, amely gyakorlatilag megfosztja Pozsgayt a köztársasági elnöki tisztségtől.

⁵⁰ Pozsgay Imre: 1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban. Püski Kiadó, Budapest, 1993.

Ha pontosan akarnék fogalmazni, azt mondhatnám: Pozsgay jóvoltából feltárul ugyan az 1989-es esztendő kronológiája, de rejtve marad az anatómiája. Az eseményáradatból nem tűnik elő a rendszerváltás íve. Pozsgay saját cselekedeteit dokumentálja, sok adattal, de kevés kommentárral. S eközben elmulasztja megrajzolni azokat a kapcsokat, amelyek egységes egésszé fűznék össze gondolatait.

Még két további benyomás a teljes kötettel kapcsolatban:

1. Nemcsak az 1989-es fejezeteknél, hanem a kötet többi részében is alapjában jellemző Pozsgayra, hogy kerüli az elmélkedő részeket. Eszmei fejlődésére a nagy eseményáradat közepette nem veszteget sok szót. Saját cselekedeteit utólag rendre értékeli, de akkori belső vívódásai nem tűnnek elő. S bármennyire úgy véli: „korainak érzem még a mögöttünk hagyott korszak, s a velem történtek részletes értékelését” (191. o.), az indoklás sántít. Hiszen pl. Berecz Frigyes képes volt „töprengő” könyvet írni, megvilágítva a vezető politikus mindennapi gyötrelmeit. Az ok sokkal inkább az lehet, hogy Pozsgay nem tartotta lényegesnek mindezeket a kétségbevonhatatlan rendszerváltásbeli szerepéhez, még illusztrációként sem.

2. A másik jellemző a személynevek gyakori mellőzése. Amennyire pontosak a dátumok, annyira elnagyoltak a szereplők. Az olyan mondatok, mint „amikor a miniszter nyugdíjba ment” (36. o.), arra készítetik az olvasót, hogy segédkönyvekhez folyamodjon: ki is volt ekkor ennek-annak a funkciónak a betöltője. De más mondatoknál, pl. „a fél Politikai Bizottság a nyakamra járt” (66. o.), ez nem járható út, hiszen személyes emlékekről van szó. Pedig talán éppen itt kellene pontosan megjelölni a körülményeket.

A könyv végén, a *Mellékletek* fejezetében 17 dokumentum található, az 1981–1991 közötti időszak szemelvényei. A legérdekesebb közöttük kétségkívül az első és a második, azaz Pozsgay Aczélhoz írt tézisei, és beszédének szövege az 1981. decemberi KB-ülésem. Itt vannak aztán a „klasszikusok”: a lakitelki MDF-alapítást publikussá tevő *Magyar Nemzet*-interjú, az 1956 átértékeléséről szóló, a 168 órában elhangzott rádiónyilatkozat. Nem érzem ugyanakkor idetartozóknak a választási harccal, az MSZP-vel és az NDSZ-szel kapcsolatos anyagokat, mint-hogy a visszaemlékezéseket Pozsgay csupán 1989 végéig vezette el. Az eddig elmondottakból kitűnik: Pozsgay Imre könyvét nehéz egyetlen jelzővel megítélni. Hogy mégis elolvasásra javaslom mindenkinek, annak oka az, hogy egy olyan politikus életútja és szereplése követhető benne végig, aki vesztese maradt a részben általa véghez vitt rendszerváltásnak, pedig vitathatatlanul a győztesek között lett volna a helye.

Pozsgay Imre: Koronatanú és tettestárs⁵¹

A hazai politikai memoáirodalomban lényegében háromféle típus különíthető el. Az elsőbe a lineárisan felépített, az életpálya minden részletére kiterjedő, többkötetes emlékiratok tartoznak, mint pl. Kállai Gyula, Marosán György, Sík Endre, Vas Zoltán munkái. Egy másik típus a teljes életút ábrázolásának szintén lineáris, de egykötetes összefoglalása, amelyre Havasi Ferenc, Horn Gyula, Nógrádi Sándor, Uszta Gyula művei példák. A harmadik megközelítés az, amikor a szerző az életpályának csupán egyetlen fontos állomását vagy periódusát ragadja ki, esetleg e szemszögből pillant vissza, röviden, az előzményekre. Ilyen pl. Bányász Rezső, Berecz Frigyes, Horváth István, Kulcsár Kálmán, Lakatos Ernő visszaemlékezése, s ilyen volt Pozsgay Imre első, 1989. *Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban* című memoárja is, amely 1993-ban látott napvilágot.

Mindezeket azért idéztük föl, mert a most megjelent *Koronatanú és tettestárs* a felsorolt három típus közül egyikbe sem illeszthető be! Pozsgay nem folytatást írt, hanem más szempontok szerint dolgozta föl mindazt, amit eseménytörténeti összefüggéseiben az előző kötetben már leírt. Az 1989 tények rögzítésére, bemutatására törekedett. Az életrajzi bevezető után elsősorban a rendszerváltozás történéseit elevenítette föl. A szerző a korabeli tetteit ugyan értékelte, de saját eszmei fejlődésére, belső vívódásaira, egyáltalán az általa megtett út érzelmi és értelmi feldolgozására nem fordított figyelmet. Az 1989 kitűnő kronológiai áttekintésnek bizonyult, de tartalmát Pozsgay személyisége nem hatotta át. A szerző ezt nyilván maga is felismerte, s talán ezért döntött úgy, hogy folytatást ír, amelyben interpretálja politikusi pályafutásának elemeit, a létező szocializmus viszonyrendszerében.

A *Koronatanú és tettestárs* szerkezeti felépítése csupán annyiban egyezik meg az előző kötettel, amennyiben mellékletként válogatást közöl interjúkból, beszédekből és cikkekből. A sort Pozsgaynak a Nemzeti Demokrata Szövetség alakuló ülésén elmondott 1991-es programbeszéde kezdi, és egy 1998. januári interjúja zárja. A több mint száz oldalon közölt 12 dokumentum a jelenről szól, noha bennük többször előbukkan a múlt. Ezek tehát nem elsősorban a memoárokhöz kapcsolódnak, hanem Pozsgay 1991 és 1998 közötti megnyilatkozásait reprezentálják. Kár, hogy a tartalomjegyzék a szövegek címeit nem tünteti fel.

Rátérve most már a visszaemlékezések érdemi részeire, Pozsgay két szempont köré építette fel mondanivalóját. Az egyik a Szovjetunióhoz fűződő viszony kérdése, a másik pedig a hazai párhierarchia felépí-

⁵¹ Pozsgay Imre: *Koronatanú és tettestárs*. Korona Kiadó, Budapest, 1998.

tése és működése. Mint szemtanú, alapvetően saját élményeiből és tapasztalataiból indult ki, de – és ez teszi különösen értékké vállalkozását – az emlékeket szociológiai módszerekkel kísérelte meg egészzé formálni. Ha az 1989-ből az *elmesélő* Pozsgayt ismertük meg, akkor a *Koronatanú és tettestársból* a *kutató* Pozsgay tekint ránk. Ez nagy erénye munkájának.

A Szovjetunióról szóló, mintegy száz oldalnyi elemzés telitalálat. A szerző három szovjetunióbeli tanulmányútját használja vázként, s ezek köré csoportosítja gondolatait. Az első élmények 1959-ből származtak. A második látogatást 1971-ben három hónapos továbbképzés jelentette, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján. S végül 1986-ban, ugyancsak a pártakadémián, hathetes kurzuson vett részt. A három időpont három különböző politikai korszakot fémjelez. Pozsgay első kézből szerezhettek ismereteket a hruscsovi, a brezsnyevi és a gorbacsovi országlás eredményeiről és buktatóiról. Visszaemlékezéseiben mégsem külön-külön értékeli, hanem – helyesen – a szovjet politikai valóság ívét próbálja ábrázolni. A – hivatalosan nem létező – nemzetiségi kérdés, a kirakatpolitika, a kommunizmus, mint valláspótlék szerepe, s ezzel összefüggésben a pártvezetés bizantinizmusa és a vezetők ikonizálása mind-mind olyan témák, amelyekről olvashatunk. Pozsgay érzékelteti a KGST ál-együttműködési procedúráit, a Brezsnyev-korszak pangásának és egyben állandóan hangoztatott fejlődésének ellentmondásait, de nem titkolja azokat a tényezőket sem, amelyek szerint Gorbacsov politikájában a rendszer önmegsemmisítését készítették elő. Jellemzi a pártapparátus tehetetlenségét és fékező erejét, a szovjet protokoll feudális külsőségeit. A szovjet rendszerről szóló elemzésével Pozsgay kitűnő munkát végzett, gördülékeny mondatfűzése és szemléletes stílusa alapján az itt leírtak akár iskolai tananyagként is felhasználhatóak lehetnének. Már csak azért is, mert a tankönyvek általában esemény- és politikatörténetre szűkítik a „rövid 20. század” eme legfontosabb államalakulatának jellemzését.

Ám éppen azért, mert az elemzés kitűnő, helyesbíteniünk kell néhány ténybeli tévedést, illetve pontatlanságot, amelyek ugyan a következtetések helytállóságát nem érintik, de a történeti objektivitáshoz hozzátartoznak. A 62. oldalon Pozsgay helyesen mutat rá arra, hogy az SZKP föderatív felépítése csak látszat volt, hiszen a tagköztársasági kommunista pártok tényleges önállósággal nem rendelkeztek. A szerző abban téved, hogy Orosz Kommunista Párttól is ír, amely azonban formálisan sem létezett. A legnagyobb tagköztársaságban az SZKP KB Oroszországi Irodája volt a csúcsszerv, amelyet a párt mindenkorai főtitkára vezetett. Oroszország Kommunista Pártja csupán 1990. június 20-án, a Szovjetunió felbomlása előtt másfél évvel önállósult. A

Goszplan (81. o.) nem tervhivatal, hanem Állami Tervbizottság, azaz kormánybizottság volt. Borisz Jelcin pedig sohasem lett tagja a Politikai Bizottságnak (83. o.), csupán tagjelölt (a hazai fordításban: póttag) volt, 1986–88 között. A 92. oldalon arról olvasunk, hogy az orosz nemzetiségű Kolbin kazahsztáni pártvezetővé való kinevezésével Gorbacsov „empátiából rosszul vizsgázott”, mert „megsértett egy hagyományt, amelyet még Sztálin is tiszteletben tartott”. E megállapításhoz két megjegyzés kívánczik. Elsőként az, hogy nem jellemzően ugyan, de a Szovjetunió fennállása alatt többször is megtörtént, hogy más nemzetiségű politikus került egy tagköztársasági kommunista párt élére. Éppen Kazahsztánban 1954–55 között az ukrán Ponomarenko, 1955–56-ban az orosz Brezsnyev volt az első titkár. (Erről szól Brezsnyev *Szűzföld* című önéletrajzi írása {*Kis föld – Újjászületés – Szűzföld*, Kossuth Könyvkiadó – Kárpáti Könyvkiadó, 1980}.) A másik megjegyzés Gorbacsov akkori helyzetére vonatkozik. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az 1986-ban eltávolított kazah pártvezető, Kunajev, kis megszakítással negyedszázada irányította a tagköztársaságot, így tartományúri oligarchiájának megtörését csak külső emberre lehetett bízni. Ez indokolta Kolbin kinevezését (akit három év múlva egyébként ismét kazah nemzetiségű pártvezető követett: Nazarbajev).

A memoárok második része a magyar párthierarchiával foglalkozik. Pozsgay 33 éven át volt tagja ennek a nómenklatúrának, hivatásos pártalkalmazottként, miniszterhelyettesként, miniszterként és népfőtitkárként. Megszerzett tapasztalatainak átadására itt is szociológiai szempontokat választott: az állampártra leginkább jellemző kategóriák elemzésével világítja meg a rendszer egy-egy szimptomáját. Az egyik ilyen csoportba sorolhatók a párt felépítésével kapcsolatos kérdések: a piramisszerűen felálló hierarchia és a hatásköri listák, a káderstabilitás elve (leváltani is csak „finoman” lehetett), a közvetlen ellenőrzést biztosító instruktori hálózat. A kádári személyzeti politika jellemzője volt az ún. „vezetői hármasság követelmény” (politikai megbízhatóság, szakmai alkalmasság, erkölcsi feddhetetlenség). A pártonkívüliek vezető posztjára állításának elve hasonló volt ahhoz, mint amit a kultúrpolitikában az Aczél-féle „marxizmus hegemoniája-elv” jelentett, a korábbi monopólium helyett. A nómenklatúra kiváltságai közül Pozsgay bemutatja a vezetői hírközlési rendszereket (K-telefon), a gépkocsi-jogosultságokat, az üdülési, a vadászati lehetőségeket. Érdekeselek a lobbizás kezdetekre utaló jelek, amikor is iparvállalati, mezőgazdasági vezetők KB-, sőt PB-tagság révén válhattak sérthetetlenné. Kádár János egyébként nem illett bele a szovjet blokk országainak vezetőiről kialakult általános képbe, „típuson kívülsége” nemcsak az általa folytatott politizálásban,

hanem személyiségében is megnyilvánult. Mindezt könyvében Pozsgay érzékletesen jellemzi. A volt főtitkár mániákusan ragaszkodott a „népi egyszerűséghez”, a sallangmentességhez. Így tükröződik vissza a munkásmajálisok öröksége a felvonulási dísztribün-tagok mű-hétköznapi lángos evésében és fröccsözésében.

Külön fejezetet szentelt a szerző a békés átmenet némely kulisszatitka-inak megvilágítására. E rész hasonlít leginkább az 1989 című kötethez. Pozsgay kronologikusan halad végig a vele megtörtént legfontosabb bel- és külföldi eseményeken, számot adva akkori érzéseiről. Mindent összevetve azonban azt kell mondanunk, hogy e szövegrészek a Szovjetuniót ábrázoló fejezeteknél kevésbé kidolgozottak. A jellemzések itt valamivel mechanikusabbak, bár a leírtak érdekességéhez nem fér kétség. Ami viszont a visszaemlékezések utolsó, *Sok hűhó...* című fejezetét illeti, ez az eszmefuttatás alighanem kihagyható lett volna a kötetből. A stanfordi Hoover Intézetnek felajánlott iratok (helyesebben iratmásolatok) ügye felbolygatta ugyan a napsajtót, de nem terjedt túl a szenzációhajhászás szintjén. Pozsgay minden bizonnyal fontosnak tartotta, hogy „védőbeszéde” e kötettel szélesebb nyilvánosságot kapjon, bár erre, véleményem szerint, nem volt szüksége. Ha igaz a mondás, hogy minden csoda három napig tart, úgy különösen áll ez a Pozsgay-iratokra. A „szenzációkat” az utókor rendszerint elfelejti, így idővel a rájuk adott válaszok is érdektelenné válnak.

Összefoglalásként elmondható, hogy bár Pozsgay Imre új memoárkö-tete sem tartalmi, sem szerkezeti szempontból nem homogén, az első kézből származó információk közreadásával és szakszerű elemzésével a szerző történettudományi szempontból is hasznos munkát végzett.

Kulcsár Kálmán: Két világ között⁵²

A hazai politológiának és a jövő történettudományának hosszú évtizedekre témát ad a magyarországi rendszerváltás-rendszerváltozás. Az eddig megjelent értékelések egyaránt nevezik „le nem zajlott forradalom-nak” (Guy Sorman: *Kifelé a szocializmusból*. Editorg Kiadó, 1991. 211. o.), vagy éppen „demokratikus forradalmi átmenetnek” (Bihari Mihály: *Demokratikus út a szabadsághoz*. Gondolat Könyvkiadó, 1990. 129. o.). Ami a tudományos értékelés számára hátrány (ti. az eltelt idő kevés), a memoárszerzőknek ihlető erő. S az 1988–1990 közötti évek fontosságát, „ihlető erejét” mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Németh Miklós kormányából immár a negyedik volt miniszter érezte szükségét vissza-

emlékezései közzétételének. Berecz Frigyes, aki az ipari tárcát vezette, 1990-ben (*Tévíton*. Magvető Könyvkiadó); az exkülgyminiszter Horn Gyula 1991-ben (*Cölöpök*. Móra Ferenc Könyvkiadó); a volt államminiszter Pozsgay Imre 1993-ban (1989. Püski Kiadó) publikálta emlékiratait. Berecz töprengő, magyarázatokat kereső könyvet írt harminc miniszteri hónapjáról. Horn teljes életrajzba ágyazottan, esszészerűen dolgozta fel saját múltját. Pozsgay részben önéletrajzi ihletéssel, kronologikusan követte végig „az igazság évét” (T. G. Ash kifejezése, in: *A balsors édes hasznai*. Európa–Századvég, 1991. 220. o.). A kötetével most színre lépett egykori igazságügy-miniszter, Kulcsár Kálmán „polgári foglalkozása” tapasztalatait felhasználva nem csupán emlékezett. A Kanadában töltött nagykövetségi éveket kihasználva, a napi politikától távol, tudományos alapossággal dolgozta fel a három év eseményeit. Összevetve az említett négy memoárt, Kulcsáré a legalaposabb anatómiai kísérlet.

„Magyarország az utóbbi százötven évben háromszor-négyszer élte meg a 'két világ közötti vándorlás' bizonytalanságát” – írja a szerző (104. o.). Nem pusztán szójáték tehát a kötet főcíme, bár emlékeztet Kállai Gyulának az 1945–1946-os évekről szóló emlékiratainak címére (*Két világ határán*. Kossuth Könyvkiadó, 1984.). Kulcsár az események felidézéséhez fontosnak tartja a személyi feltételekhez kötött mozgási lehetőségek alapos bemutatását. Kertelés nélkül leírja, hogy elődje, Markója Imre, már évek óta csak Kádár személyes közbenjárására őrizte posztját, s hogy a minisztérium belső élete és szellemisége távolról sem felelt meg az új gondolkodás- és cselekvésmód követelményeinek. Markója ízig-vérig apparátusi ember volt (1958-tól KB-alosztályvezető, 1963-tól miniszterhelyettes, 1967-től első helyettes, 1973-tól államtitkár, 1978-tól miniszter), ezzel szemben Kulcsár szabad értelmiségi felfogással, szakismerettel felvértezve került a tárca élére – kívülről. Ennek megfelelően cserélte le a minisztérium vezérkarát. Helyettesekként Kilényi Gézá és Sárközy Tamást vitte be, és minden téren támaszkodott külső szakértői elemzésekre. Kilényi a közjog területén futott be, később alkotmánybíróvá avanzsált. Sárközy megalkotta a társasági törvényt, ám az államigazgatás számára idegen világa végül visszaűzte őt az egyetemi katedrára. (Vö: *Fogyatkozó illúziók*. Szerk. Bede Rita. Figyelő Kiadó, 1994. 132–133. o.)

Kulcsár a kötet negyedik fejezetében veszi sorra azokat az eredményeket, amelyeket az általa vezetett Igazságügyi Minisztérium produkált. A legfontosabbak a közjogi törvények és alkotmánymódosító rendelkezések voltak, amelyek elfogadása nyomán az Alkotmány szövegében, ahogy mondani szokták, már csak egy eredeti mondat maradt 1949-ből: „Magyarország fővárosa Budapest”. Nem kevésbé jelentős lépés

⁵¹ Kulcsár Kálmán: *Két világ között*. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

volt a gazdaság jogi kereteinek átalakítása, amely a politikai átalakulással párhuzamosan zajlott. A társasági törvény jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni; a külföldiek magyarországi befektetéseiről szintén jogszabályok születtek. A harmadik nagy csoport a politikai perek problematikája: a törvénytelen ítéletek semmissé nyilvánítása és az egyedi perújrafelvételi eljárások nagyban hozzájárultak az átmenet békés jellegének megőrzéséhez.

Kulcsár szélesebb látókörű és igényesebb annál, hogy csupán miniszteri tevékenységéről írjon. Azonos súllyal szerepelnek kötetében a politikai átmenetre vonatkozólag tapasztalt összefüggések. A legmarkánsabb talán Kulcsár azon állítása, amely szerint az Ellenzéki Kerékasztallal történt tárgyalások az MSZMP részéről már nem fedték a valós erőviszonyokat. (Megfordítva: „Kormány, uralkodó párt nélkül” – ahogy az egyik fejezetcím mondja.) Az akkori ellenzék számára a közhatalmi jogosítványaitól megfosztott MSZMP tárgyalóküldöttségében Pozsgay sokkal inkább mint államminiszter képviselt erőt. Kulcsár nem titkolja, hogy ő a Németh-kormányt látta volna szívesen egyik félként a tárgyalásokon, ugyanakkor nem érződik szavaiból valamiféle irigység, amiért személy szerint ő kimaradt az egyeztetési mechanizmusból.

A teoretikus kérdések közül a magyarországi modernizációval és a kelet-európai hatalomváltásokkal kapcsolatos kérdések érdemelnek figyelmet. Kulcsár korábbi munkáiban sokszor és részletesen foglalkozott a modernizáció problematikájával; ezekre utalva kor- és helyzetspecifikusan mutatja be a rendszerváltozás előzményeit, elméleti vonatkozásait. A rá jellemző alapossággal támaszkodik a szakirodalomra, könyve végéhez nyolc oldal irodalomjegyzéket csatolt. Végigkövethetők a kötetben az annak idején nagy port felvert, s ma a rendszerváltozás domináns részeként értékelt események. A „négy igenes” népszavazás Kulcsárnál is hangsúlyos, de mindannyian tudjuk: az ő köztársasági elnökjelöltsége szempontjából távolról sem volt olyan nagy megrázkódtatás, mint mondjuk Pozsgay esetében. Szó esik az Antall-kormányral fenntartott kontaktusáról is, utalásokkal diplomáciai szolgálatára.

Kulcsár gondosan megszerkesztett munkát tett közzé. Ez műfajilag nem határozható meg egyetlen szóval, ráadásul szerkezetében és terjedelmében is elűt az eddig megjelent – s már említett – memoároktól. A megfogalmazott gondolatok szempontjából azonban feltétlenül e sorban a helye. Az eszmei mondanivaló – ha a memoárok esetében ez a kifejezés egyáltalán értelmezhető – valamennyiüknél azonos, mutatis mutandis, ahogy a Thermopülainál elesett hősök sírfelirata szól: „Itt fekszünk, vándor, vidd hírül a spártaiaknak: megcselekedtük, amit megkövetelt a haza!”.

II. Művészet és politika

Kossuth-, Állami és Széchenyi-díjasok 1948-2008¹

Közismert, hogy a Kossuth-díj a kulturális és művészeti, a Széchenyi-díj pedig a tudományos és műszaki alkotótevékenység legmagasabb szintű állami elismerésére szolgáló kitüntetés, amelyet kivételesen magas színvonalú, példaértékű, nemzetközi rangú teljesítményekért a kormány előterjesztésére a köztársasági elnök adományoz. A Kossuth-díjat az Országgyűlés 1948. március 3-án alapította, az 1948. évi XVIII. törvénycikkkel, „1848. március tizenötödikének a százados évforduló alkalmából való megörökítése céljából, a magyar alkotó munka jutalmazására”. Eredetileg az irodalmi és művészi értékeken kívül tudományos, műszaki, katonai teljesítmények, sőt az ipari, mezőgazdasági termelőmunka elismerésére is szolgált. Az 1963. évi 36. törvényerejű rendelet a tudományos, műszaki, gazdasági és oktatási teljesítmények elismerésére megalapította az Állami Díjat, a Kossuth-díjat tehát ettől kezdve alapvetően az irodalom és a művészetek képviselői kapták. Ezt a megosztást az Országgyűlés a rendszerváltozás hajnalán a Kossuth-díjról és a Széchenyi-díjról szóló 1990. évi XII. törvénnyel megerősítette, oly módon, hogy a Széchenyi-díj lényegében a korábbi Állami Díj helyébe lépett.

A hatvanadik alapítási évforduló tiszteletére jelentette meg a Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó az 1948–2008 között Kossuth-, Állami és Széchenyi-díjjal kitüntetettek adattárát. A mű nem előzmény nélküli. A Minisztertanács Titkárságának gondozásában már 1988-ban napvilágot látott egy összefoglaló kiadvány, amelyben közzétették a díjazottak adatait, fényképét és a díjak hivatalos indokolását, kiegészítve mindezt az átadások korabeli sajtóvisszhangjával, illetve a díjak történetét és jogszabályi hátterét bemutató áttekintéssel (*Kossuth-díjasok és Állami Díjasok almanachja 1948–1985. Szerkesztette: Darvas Pálné, Klement Tamás, Terjék József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988*). A most megjelent összeállítás előszavából az is kiderül, hogy 1998-ban is készült kislexikon, amely azonban kereskedelmi forgalomba nem került (*A Kossuth-díj, az Állami Díj és a Széchenyi-díj fél évszázada. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1998*). A jelen mű tehát a már publikált adatokon nyugszik, amelyhez forrásként a Magyar Közlöny szolgált. Az életrajzi információkhoz kormányzati kitüntetési iratokat, illetve közgyűjteményi adatokat használtak fel, a fényképek forrása pedig alapvetően a Magyar Távirati Iroda volt. Az 1988-as kiadványhoz képest jóval részletesebb az odaítélés jogsza-

¹ Kossuth-, Állami és Széchenyi-díjasok 1948–2008. I–II. kötet. Szerkesztette: Gyuricza Péter, Mórity Rita, Szalay Antal. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008.

bályi háttérének, benne a jelölőbizottságok rendszerének és személyi összetételének bemutatása.

A Kossuth-díj (és persze az Állami, majd Széchenyi-díj) története többé-kevésbé pontos fokmérőként tükrözi a 20. század második fele magyar történelmének hatalmi viszonyait, az „uralkodó elit” és az értelmiség között mindig eltérő intenzitással létező együttműködési kényszer elemeit. Az adományozás ugyanis – még a valós szakmai teljesítmények esetében is – nem csupán politikai esemény, hanem beavatási szertartás és legitimációs aktus volt egyben. Az ötvenes években az „udvari értelmiség” megteremtését, a Kádár-korszakban a hatalommal történő „kiegyezést” szolgálta. 1948-ban és 1990-ben – kivételesen – posztumusz díjakat is odaítéltek. Mindkét esetben rehabilitációról volt szó: 1948-ban Bartók Béla, Derkovits Gyula, Horváth István, József Attila és Somogyi Imre jelentették az eszmei viszonyítási pontot, 1990-ben pedig Dohnányi Ernő, Eckhardt Sándor, Hamvas Béla, Huszárik Zoltán, Jékely Zoltán, Kodolányi János, Kondor Béla, Latinovits Zoltán, Laziczius Gyula, Márai Sándor, Molnár István, Őze Lajos, Rajeczky Benjámin, Sinka István, Tóth Menyhért (Kossuth-díj), illetve Bibó István, Györfy Barna, Hajnal István, Jendrassik György, Johan Béla, Kerényi Károly, Mándy György, Náray Szabó István, Papp Simon, Sántha Kálmán, Szabó István, Varga István (Széchenyi-díj) kitüntetésével próbálta rendezni adósságát a politikai elit. Látható, hogy 1990-ben olyan személyek kaptak posztumusz díjat, akik a szocializmus időszaka alatt különféle megfontolásból, olykor csupán viszonylag korai haláluk miatt, de leginkább a rendszerrel való ideológiai szembenállásuk okán ezt nem érhatték meg. Az sem véletlen, hogy az 1956-os forradalom után, amikor az értelmiség különböző csoportjainak megnyeréséért folytatott erőfeszítések során a politikának nyilvánvalóvá kellett tennie szándékait, ehhez az 1957. március 15-én kiosztott Kossuth-díjakat is felhasználták. Ekkor tüntették ki többek között Borsos Miklóst, Fodor Józsefet, Fülep Lajost, Gillemot Lászlót, Heltai Jenőt, Marton Gézá, Medgyessy Ferencet, Molnár Antalt, Németh Lászlót, Szabó Lőrincet, Tímár Józsefet – így küldve kódolt üzenetet a „másként gondolkodóknak”. Jellemző az is, hogy Illyés Gyula és Kodály Zoltán három-három Kossuth-díja mindig egy-egy történelmi helyzetet szimbolizált. Kodálynál 1948 (a hatalmi fordulat), 1952 (a Rákosi-éra fénykora), 1957 (a Kádár-restauráció); Illyésnél (1948, 1953, valamint 1970: a Kádár-éra fénykora, a X. pártkongresszus). A díj szimbólumrendszere egyébként is tükrözte a pártállam történelemszemléletét: 1948–1963 között és 1990 óta minden év március 15-én, 1964–1988 között 2-3 évente április 4-én adták át. A ritkább díjazás a kiválasztottak körének szűkítését célozta.

A Kossuth-díjat (majd 1963-tól az Állami Díjat is) eredetileg több fokozatban, gyakran megosztva adományozták. 1948-tól arany és ezüst, 1951-től csillaggal ékesített arany, valamint arany és ezüst, 1953-tól bronz fokozatban is. 1955-től a Nagydíj, valamint az I, II, és III. fokozatok léptek a korábbiak helyébe, majd ez utóbbiak 1978-tól megszűntek. A Nagydíjat 1963–95 között nem adták ki. A díjjal járó pénzjutalom az évek során a fokozatokkal együtt, de attól függetlenül is, többször változott. A jelöléssel és a döntés-előkészítéssel kapcsolatos teendőket jelölőbizottság végezte, eredetileg a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, 1951-től a Népművelési Minisztériumban, 1953-tól a Minisztertanács Hivatalában. A testületet 1955-ben átszervezték a Minisztertanács mellett működő Kossuth-díj Bizottsággá, 1964-ben pedig Állami Díj és Kossuth-díj Bizottsággá. E néven működött 1990-ig, az új Kossuth- és Széchenyi-díj Bizottság létrehozásáig.

A kötet lapozgatása során felmerülő legérdekesebb kérdés kétségtelenül a kitüntetések politikai vonatkozásainak vizsgálata. Ilyen például az ismételt díjak rendszere. A Kossuth-díjnal az ötvenes évektől gyakorlat volt, hogy ugyanazon személy több ízben is részesült a kitüntetésben. Így lett háromszoros díjas a már említett Illyés Gyula és Kodály Zoltán mellett Bán Frigyes (1950, 1952, 1954), Fábri Zoltán (1953, 1955, 1970), Fischer Annie (1949, 1955, 1965), Keleti Márton (1951, 1953, 1954), Nádasdy Kálmán (1950, 1954, 1965) és Szőkefalvi-Nagy Béla (1950, 1953; 1978 – Állami Díj). Ez a gyakorlat utóbb fokozatosan elhalt, utoljára 1973-ban ítélték oda Kossuth-díjat másodszor (Illés György). A politika '70-80-as évekbeli elképzeléseihez már nem illett az ismételt díjazás gyakorlata, hiszen ellentmondott a fokozatosság elvének és a hierarchiára való törekvésnek. A rendszerváltozás után azonban visszatért az ismételt díjazás, 1991-ben Farkas Ferenc, majd 1996-ban Kurtág György zeneszerző esetében. 1997-ben a Bartók Vonós-négyes kapott megosztott Kossuth-díjat, amelynek tagjai közül ketten már Kossuth-díjas művészek voltak. 1998 óta pedig a – vitathatatlanok művészi teljesítmények mellett is – több ízben felismerhető kultúrpolitikai célzattal történtek duplázások (1998: Darvas Iván, 1999: Törőcsik Mari, 2005: Kocsis Zoltán, 2006: Petrovics Emil, 2007: Perényi Miklós, Psota Irén, 2008: Ránki Dezső). A Széchenyi-díj esetében a gyakorlat már az első adományozástól kezdve létezik az Állami vagy Kossuth-díjjal rendelkező tudósoknál, mint Ádám György (2007), Balogh János (1993), Czibere Tibor (2006), Keresztury Dezső (1996), Kosáry Domokos (1995, Nagydíj), Kulcsár Kálmán (1998), Lovász László (2008, Nagydíj), Mosonyi Emil (2006), Pécsi Márton (1990), Szöllősy András (2007), Ujfalussy József (2006), Vámos Tibor (2008) és mások. Sőt,

Rába György személyében utóbb Kossuth-díjjal kitüntetett Széchenyi-díjasunk is van (1993, 2008).

A Kossuth-díjat, mint életmű-elismerést, a művészeti díjak rendszerébe korábban semmilyen módon be nem illeszthető személyek részére az Antall-kormány vezette be, nem titkolt politikai üzenettel. Határon túli magyar írók, művészek elismeréséről volt szó: 1991-ben Határ Győző, 1992-ben Sütő András és Szóts István, 1993-ban Kányádi Sándor, 1994-ben Dobos László részesült Kossuth-díjban. A sor folytatódott Faludy György (1994. október 23-án!), Kallós Zoltán (1996), Lászlóffy Aladár (1998), Grendel Lajos (1999), Méhes György (2002) Fejtő Ferenc (2003), Tőzsér Árpád (2004) kitüntetésével. Néhány más esetben – ismét csak az egyébként elismerésre méltó tényleges teljesítménytől függetlenül – konkrétan is kimutathatók közvetlen összefüggések a fennálló politikai kurzusokkal. Ilyenek pl. a Horn-kormány időszakában Kertész Imre, Madaras József, Petri György, Ráday Mihály; az Orbán-kormány alatt Eperjes Károly, Kerényi Imre, Mészöly Dezső, Nagy Gáspár, Szervátiusz Tibor Kossuth-díjai. A Medgyessy-, majd a Gyurcsány-kormány idején pedig Bálint András, Eörsi István, Fischer Iván, Görgey Gábor tekinthetők e körbe tartozóknak. Mind közül kiemelkedik azonban a 2002-ben kitüntetett Ferenczy-Kovács Attila díjának indokolása, amely szerint azt többek között a Terror Háza kivitelezéséért kapta. Ilyen típusú közvetlen politikai indoklásra 1990 óta nincs hasonló példa. Ma már tudjuk, hogy a Kádár-korszakban az ideológiai szintjén megfogalmazott iránymutatásoktól és elvárásoktól függetlenül az elismerések rendszere egyenes vonalú egyenletes képet mutat. Különösen a 60-as évek közepétől a szisztéma kiszámíthatóvá vált, s a fokozatosság elve alapján a művészeti-tudományos teljesítmények értékelése betagozódott egy hierarchikus felépítménybe. Ezáltal nehezebbé vált a kiugró teljesítmények elismerése, viszont a politika számára lehetővé tette a hosszú távú tervezést. A különleges tehetségek számára ez a módszer természetesen elfogadhatatlan volt, ám az értelmiség egészében magáévá tette. A kitüntetési rendszer, s általa a politikai rendszer legitimálódott. A politikai rendszerváltozás után a kép sok tekintetben tisztult, ám az egyes irányzatokhoz kötődő tudósok, művészek „jutalmazása” – mint látható – nem veszett ki a gyakorlatból.

Glatz Ferenc bevezetőjében a kiadványt tanulságos „történelmi olvasókönyvnek” nevezi, nem véletlenül. Olvasása bizvást ajánlható mindazoknak, akik az utóbbi bő fél évszázad magyar kultúrájának tárgyi és szellemi örökségét emberi (alkotói) oldalról is szemügyre kívánják venni.

Magyar Örökség. Laudációk könyve I–II.²

Immár második kötetben láttak napvilágot az 1995-ben civil kezdeményezésként alapított Magyar Örökség Díj kitüntetettjeinek laudációi. Az első rész, az 1995–2000-ben odaítélt elismerésekről, még 2001-ben jelent meg; most a 2001–2005 közötti méltatások gyűjteményét is elolvashatjuk.

Egy kitüntetést mindenekeelőtt a kitüntetettek minősítenek. Nem mintha az adományozó személye másodlagos lenne, de a mégoly tekintélyes juttatással járó elismerés értékét is lerontja, ha a díjazottak teljesítménye a közmegítélés szerint másodrendű. A kitüntetési aktus tehát mindig kettős legitimáció: miközben értékeli a díjazottat, megerősíti az adományozót is. Nem véletlen, hogy a történetileg legjelentősebb hazai kitüntetések létrehozásánál mindig alapvető szempont volt az elismerés induló erkölcsi értékének megerősítése. Hadd utaljunk e tekintetben az 1930-ban alapított Corvin-láncra és -koszorúra, illetve az 1948-ban létrehozott Kossuth-díjra. Bár eltérő politikai kurzusok alatt keletkeztek, közös jellemzőjük, hogy az első díjazottak mindkét esetben az akkori kulturális, művészeti, tudományos közélet legkiválóbb képviselői. A Corvin-lánc első tíz kitüntetettje Berzeviczy Albert, Dohnányi Ernő, Herczeg Ferenc, Hubay Jenő, Klebelsberg Kunó, Korányi Sándor, Ravasz László, Teleki Pál, Wlassics Gyula és Zala György volt. A Kossuth-díj arany fokozatát pedig – bár ezt a „termelő munka” elismerésére szánták – az elsők között Bajor Gizi, Csók István, Déry Tibor, Egry József, Fejér Lipót, Ferenczy Noémi, Füst Milán, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Somlay Artúr, Szent-Györgyi Albert is megkapták.

A kiindulópont keresése azonban nemcsak az akkori kortársakra vonatkozott. Az adományozók mindkét esetben törekedtek a gyökerekhez való viszony meghatározására, ezért posztumusz elismerésekre is gondoltak. A Corvin-lánc kapcsán e célt szolgálta az ugyanekkor felállított Nemzeti Emlécsarnok, amelynek keretében a szegedi Fogadalmi templom terének árkádjai alatt száz nagy magyarnak állítottak emléket, Anonymustól Prohászka Ottokárig. A Kossuth-díj arany fokozatából 1948-ban szintén odaítéltek posztumusz díjakat Bartók Béla, Derkovits Gyula és József Attila részére.

Mindezen bevezetőt azért tartottuk szükségesnek, hogy rávilágítsunk a Magyar Örökség Díj hasonló ismerveire. Az alapítás körülményei 1995 őszére nyúlnak vissza. Farkas Balázs, a Magyarországért Alapítvány

² Magyar Örökség. Laudációk könyve 1995–2000. Szerkesztette: Farkas Mária. Magyarországért Alapítvány, Budapest, 2001; Magyar Örökség. Laudációk könyve II. 2001–2005. Szerkesztette: Poprády Géza. Magyar Örökség és Európa Egyesület, Budapest, 2009.

alapítója javaslatot tett az akkor Sunyovszky Szilvia által vezetett kuratóriumnak Magyar Örökség Díj megalapítására. Az indítvány célja a magyarság kiválóságainak és értékeinek széles közvéleménnyel való megismertetése volt. A díj koncepcióját Fekete György és Makovecz Imre dolgozták ki. Az előkészületek után az MTI 1995. december 5-én tette közzé a díjra vonatkozó közleményt, és az első díjkiosztás a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében még e hónap végén megtörtént. A díjat odaítélő, a kuratórium által felkért bíráló bizottság összetétele az első tíz évben lényegében változatlan maradt, függetlenül attól, hogy a kitüntetés gondozását 2003-ban a Magyar Örökség és Európa Egyesület vette át. A testület élén elnökként Hámori József állt, őt alelnökként és szóvivőként Fekete György segítette. A bizottság további, közel harminc tagja között olyan ismert személyiségeket találunk, mint Benkő Samu, Jókai Anna, Pungor Ernő, Roska Tamás, Szakály Sándor vagy Zelnik József.

Az odaítélés feltételeit a Magyar Örökség Díj statútuma pontosan meghatározta. Eszerint a díj olyan konkrét teljesítmények elismerésére adományozható, amelyek a nemzeti azonosságtudat kialakulása szempontjából meghatározóak. A díjjal csak oklevél jár, pénzjutalom nem, de az elismerést bejegyzik a *Magyarok Aranykönyvébe*. Az adományozásra bármely állampolgár javaslatot tehet, közülük a bíráló bizottság titkos szavazással rangsorolja a díjazandó teljesítményeket. Ezt követően a bizottság szakembereket kér fel a laudációk megírására, amelyek az átadáson nyilvánosan elhangzanak. Az ünnepélyes aktusra évente négyszer kerül sor, s alkalmanként legfeljebb hét díjat adnak át. A statútum szerint a bíráló bizottság 2015. december 31-én befejezi tevékenységét.

Az első hét díjazott 1995-ben László Gyula, Nemeskürty István, Neumann János, Papp László, Tőkés László, továbbá az *István, a király* c. rockopera és a *Valahol Európában* c. film voltak. Aligha kétséges, hogy a névsorból világos értékrend tükröződik. Áttekintve az 1995 decembere és 2005 decembere között odaítélt összesen 284 díjat és díjazottat, a személyek körében az arányok a művészek és irodalmárok dominanciáját tükrözik. Az előbbi kategóriában 83, az utóbbiban 42 díjat ítéltek oda, többek között Bessenyei Ferenc, Csoóri Sándor, Durkó Zsolt, Fekete Gyula, Gyurkovics Tibor, Illés György, Kallós Zoltán, Melis György, Sinkovits Imre, Sütő András, Tolnay Klári, Turczel Lajos részére. Tudósokat – mint Borsa Gedeon, Dávid Katalin, Jakó Zsigmond, Pap Gábor, Teller Ede, Vekerdí László és mások – 78 esetben ismertek el. Állami vagy egyházi közeleti személyiség, politikus – pl. Duray Miklós, Pozsgay Imre, Tempfli József – 35 alkalommal kapott díjat. Spor-

tolói életművet – Balczó András, Egerszegi Krisztina, Magyar Zoltán és mások – 16 esetben értékelték. A felsorolt kategóriákban, mint láttuk, már az első kiosztástól kezdve sor került posztumusz elismerésre, s e törekvés a későbbiek során rendszeressé vált. A díj első öt évében a bizottság 1945 utáni teljesítményeket ismert el, ám a második öt éves ciklusban a jelölés kezdő időpontját a 20. század elejéig, olykor a ki-egyezésig terjesztették ki. Ennek következtében e „szellemi pantheon” összetétele a korábbinál átfogóbban tükrözi az elismerésre érdemes életműveket vagy egyedi teljesítményeket, hiszen olyan személyek is a díjazottak közé kerülhettek, mint Antall József, Baross Gábor, Bartók Béla, Barcsay Jenő, Békésy György, Dohnányi Ernő, Fülöp Viktor, Hajós Alfréd, Kandó Kálmán, Kodály Zoltán, Latinovits Zoltán, Mikó Imre, Pilinszky János, Szentágothai János, Weöres Sándor, Wigner Jenő, Zsivótzky Gyula.

A többi díjazott intézmény volt, köztük iskolák (pl. Eötvös Collégium, Lakitelki Népfőiskola, Nagyenyedi Bethlen Kollégium, Sárospataki Református Kollégium, Semmelweis Egyetem Testnevelés és Sporttudományi Kara); művészeti együttesek (pl. Honvéd Együttes, Kolozsvári és Nagyvárad Színház, Magyar Állami Operaház); egyházi intézmények (pl. Pannonhalmi Bencés Főapátság, Szent Rókus Kórház, Tihanyi Bencés Apátság); közgyűjtemények és tudományos intézetek (pl. Erdélyi Múzeum Egyesület, Fővárosi Állat- és Növénykert, Magyar Nemzeti Múzeum); társadalmi szervezetek (pl. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Magyar Olimpiai Bizottság); sajtóorgánumok (pl. Duna Televízió, *Magyar Nemzet*, Magyar Rádió, *Tiszatáj*). Néhány esetben sportolói közösségek (pl. az Aranycsapat, a kajak-kenu sportág vagy az 1956-os vízilabda bajnokság); embercsoportok (pl. a holokauszt és a kommunizmus áldozatai vagy az árvízvédekezők); egyedi művészeti produkciók (pl. a *Másfélmillió lépés Magyarországon* c. sorozat vagy a *Tízezer nap* c. film), illetve történelmi-társadalmi jelenségek (pl. a Szent Korona, az emberközpontú Wekerle-telep vagy a csángó magyarok küzdelme a fennmaradásért) is felkerültek a listára.

A két kötet felépítése hasonló. A bevezető gondolatok után a díjazottak névsora olvasható, a díjkiosztások időrendjében. Ezután következnek az egyes kitüntetések méltatásai, amelyeket a jelöltek legfontosabb adatait tartalmazó életrajzok egészítenek ki. A kötetek használhatóságát a díjazottak és a laudátorok névmutatója segíti.

A Magyar Örökség Díj ma már beépült a hazai és remélhetőleg az egész Kárpát-medencei köztudatba. Ezt az állampolgároktól érkező több ezer javaslat is bizonyítja. Az 1995-ben fogant civil kezdeményezés értékállóságát igazolta az idő. A most ismertetett *Laudációk könyve*

1995–2000 és 2001–2005 nemcsak pontosan dokumentálja a díj történetét, hanem szinte lexikonszerűen hasznos áttekintő olvasmány nemzeti értékeink számbavételéhez. Reméljük, hamarosan kézbe vehetjük a sorozat 2006–2010 között odaítélt díjakról szóló következő kötetét is.

Színház és diktatúra a 20. században³

A művészetek történetét az ideológiai meghatározottság a legrégebbi idők óta jellemzi. Fülep Lajos már 1923-ban megfogalmazta, hogy a művészet örökkévalóság-jellegű formái világában a világnézet az igazi történeti fogalom, és minden olyan vállalkozás meddő, amely az egyéniségek, temperamentumok különféleségéből akarja értelmezni a művészetek alakulását. Az ideológiai kapcsolat meghatározta egyrészt a művészetek helyét a társadalomban, másrészt a politikai-gazdasági hatalom gyakorlóit és a művészek viszonyát egymáshoz. Hauser Arnold ezzel összefüggésben úgy vélte, hogy a művészetben az irányzatosság nemcsak azért jogos és szükségszerű, mert a művészi alkotómunka elválaszthatatlanul összefonódik a társadalmi gyakorlattal, hanem azért is, mert a művészet mindig rá akar beszélni valamire, tehát nem érheti be a pusztá ábrázolással.

Ilyen értelemben a közelmúltban megjelent *Színház és diktatúra a 20. században* című tanulmánykötet ismert művészetpolitikai körülményeket tárgyal. Megközelítésmódja mégis újszerűen hat, hiszen a kérdéskör effajta feldolgozása a hazai szakirodalomban egyedülálló. Különösen azért, mert nem egyszerűen a fasizmus vagy a kommunizmus felől közelít a témához, hanem szintézisre törekszik: a mögöttünk hagyott évszázad színháztörténeti folyamataiba építve mutatja be az európai országokban és az Egyesült Államokban fellelhető diktatórikus korszakokat, illetve vonásokat.

A kötet első részében Nyugat- és Észak-Európa országait vehetjük szemügyre. Györi László a *Színház a Harmadik Birodalomban* c. tanulmányában a színháznak a náci Németországban betöltött kiemelkedően fontos szerepét elemzi. Klaus Mann *Mephisto*ja, illetve Szabó István ebből készült Oscar-díjas filmje óta a weimari köztársaság, illetve a hitleri állam színházpolitikái eseményei a hatalom és a művész viszonyának örök kérdéseit is szimbolizálják. Török Tamara „az olasz színház és a fasizmus érdekházasságát” dolgozta fel. Mussolini a hatalomra kerülése után azonnal felismerte a művészetek szerepét, s erre konkrét

³ Színház és diktatúra a 20. században. Szerkesztette: Lengyel György. Társszerkesztő: Radnóti Zsuzsa. Corvina Kiadó – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, é. n. (2011)

színházi programot is kidolgoztak, a „tömegek színháza” elterjesztésére. Lakos Anna *A francia színház a német megszállás alatt* c. írásában a németek által okkupált területek és a Pétain-féle Vichy-bábállam színházpolitikájába egyaránt bepillantást enged. Az Észak-Európát vizsgáló közlemény Domsa Zsófia tollából született, s a világháború fősodráról távolabb eső régiót vizsgál. A „*Harc a sötét hatalom ellen*” Skandináv színház és színházi emberek a II. világháború éveiben c. cikke mindössze öt év (1940–45) eseményeit veszi sorra. Dánia és Norvégia megszállásának történetében sok az azonos momentum, Svédország ugyanakkor – formálisan – semleges maradt, így az államok színháztörténetében akadtak különbségek. A svéd művészek körében jelen volt a németekkel szimpatizáns vonal, míg a másik két országban már a harmincas évektől komoly antináci szemlélet bontakozott ki. Az első rész befejező írásában Kiss Tamás Zoltán a fasizmus fénykorát időben meghaladó periódust tárt fel. A „*Csend! Csend, ha mondom! Csend!*” *A spanyol színház a Franco-korszakban (1936–1975)* c. közlemény a hetvenes évek közepéig kalauzol bennünket, személetesen ábrázolva egy magát Európán kívül rekesztő európai ország színházpolitikai viszonyait.

A második rész egyetlen írásmű. Lengyel György *Kísértet járja be – Amerikát. Az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság / Az amerikai színház és film* című, félszáz oldalas elemzése rendkívül fontos kérdéseket vizsgál. A mccarthyizmussal Martin Ritt *The Front* c. (nálunk *A jőnévű Senki* címmel bemutatott), 1976-ban készült filmje – elsősorban Woody Allen alakítása miatt – fájdalmas humorral nézett szembe. Lengyel György tanulmánya – gazdag jegyzetapparátussal – történeti kontextusban dolgozza fel a kérdéskört. Az Amerikai Egyesült Államok színház- és filmművészetében máig erőteljes nyomot hagyó politikai boszorkányüldözés nem fogható föl pusztán antikommunista hidegháborús hisztériaként (noha tudjuk, hogy az ötvenes évek tudományos-fantasztikus filmjeinek ideológiai hátterében is sok tekintetben a Szovjetuniótól való félelem húzódott meg), hiszen a szóban forgó bizottságot már 1938-ban felállították – igaz, akkor még ideiglenes jelleggel. A jelenség kiteljesedéséhez kellett persze egy elvakult politikus (Joseph McCarthy wisconsinai republikánus szenátor), de a megértéséhez belpolitikai (republikánusok vs. demokraták), faji (antiszemitizmus), gazdasági (filmipar) és tömegkommunikációs (sajtóvisszhang) szempontokat egyaránt figyelembe kell vennünk. A tanulmány kronologikusan követi végig az események alakulását, külön alfejezetet szentelve Charlie Chaplin, Ronald Reagan, Bertold Brecht, Elia Kazan, Orson Welles és Arthur Miller ügyének.

A könyv III. része a Szovjetunió és a balti államok színházpolitikájáról tartalmaz közleményeket. Elsőként Kiss Ilona elemzi a húszas-ötvenes évek szovjet viszonyait (*Tenyér és ököl, A sztálinizmus színháza 1927–1953*). A szerző a kulturális igazgatás és az állambiztonsági szervek hálójában kialakuló struktúrát egy modell (a Művész Színház) és egy „antimodell” (a Mejerhold Színház) viszonyrendszerében mutatja be. Jaak Rähesoo Észtországról (*Az észt színház hosszú fogsága az elnyomó hatalmak börtönében*), Benedikts Kalnačs Lettországról (*A lett színház a totalitarizmus idején*), Aušra Martišiūtė pedig Litvániáról (*A kulturális ellenállás legendái a litván drámaírásban és színházban*) értekeznek. Mindhárom szerző alapvetően a balti államok szovjet uralom alatti időszakát (1940–91) tárgyalja.

A kötet negyedik részében az egykori szovjet blokk kelet-európai államairól kapunk képet, bár az egyes szerzők elemzéseikhez nem a második világháborút tekintették kiinduló pontnak. Győri László *Színház az NDK-ban* c. írása az alig negyven évet megélt „német munkásállam” színházpolitikai és színháztörténeti viszonyait taglalja. Balogh Géza *A gyökerestől kitépett fa. Cseh és szlovák színjátszás a német és a szovjet megszállás alatt* c. tanulmánya a müncheni egyezménytől 1989-ig vázolja a színházügy legfontosabb fejleményeit, a fontosabb csomópontokra koncentrálna. Kötő József Romániáról írt, beleértve az erdélyi magyar színjátszást is. *Politikum és esztétikum. Színház a totalitarizmus markában (1945–1989)* c. cikke szemléletes periódusokból építkezik: 1945–48: elvesztett illúziók, 1949–60: kísértő évtized, 1960–71: a mítosz genezise, 1971–83: önvédelmi színház, 1983–89: a játszma vége. Gerold László az egykori jugoszláv térséget tűzte a tolla hegyére. *Az állami cenzúrától az utcaszínházig. Diktatúrák packázásai a délszláv térségekben 1920-tól máig* cím világosan jelzi, hogy földrajzi határoktól és államformáktól függetlenül a régióban egymást váltották a diktatúrák, alapvetően meghatározva ezzel a színházügy helyzetét. Pályi András *Szobaszínház és függetlenségi eszme. Lengyel színház (1939–1989)* című tanulmánya az önálló lengyel állam bukásától a szovjet befolyás végéig terjedő fél évszázadot elemzi. Tudjuk, hogy az egymással szemben álló Németország és Szovjetunió (akárcsak korábban Poroszország és Oroszország) Lengyelország felosztásában mindig nagyszerűen megértette egymást. Nem meglepő tehát, hogy a szerző a lengyel színházpolitikát nem kronologikusan, hanem a nagy egyéniségek diktatúrákon átívelő munkásságán mutatja be.

A kötet utolsó blokkja a hazai viszonyokat követi nyomon, sajnálatos, hogy nem teljes értékűen. Gajdó Tamás *Színház és diktatúra Magyarországon 1919–1962* című nagy ívű áttekintésének kezdőpontja

a Tanácsköztársaság, végpontja nem csupán a kádári konszolidáció, hanem egy fontos színháztörténeti dátum: a Nemzeti Színházat 1945-től vezető Major Tamás igazgatói posztról történt távozása. A témához, mintegy epilógusként, két szerző csatlakozik: Lengyel György a forradalomtól 1970-ig tekinti át a hazai színházi viszonyokat, Radnóti Zsuzsa pedig a 70–80-as évekről írt. Mindketten vázaltszerűen, a főbb csomópontokat kiemelve, forrásokat nem vagy alig megjelölve. A téma tehát messze nem kidolgozott és további kutatásra vár.

A 20. századi diktatúrákban a művészetet használták politikai döntések legitimációs eszközeként. Alapfunkciója a propagandisztikus-mozgósító kategória felé tolódott el. Az ismertetett kötet jól példázza, hogy egyes művészetpolitikai jelenségek a hasonló történelmi helyzetekben, országoktól függetlenül, mindenhol egyformán megjelennek.

Eörsi László: „Megbombáztuk Kaposvárt”⁴

Az utóbbi évek színháztudományi kutatásaiban előtérbe került a politikatörténeti összefüggések vizsgálata. A közelmúlt kiadványaiból tallózva említsük meg a *Színház és politika* (szerk. Gajdó Tamás, OSZMI, 2007.), valamint a *Színház és diktatúra a 20. században* (szerk. Lengyel György, Corvina Kiadó – OSZMI, 2011.) tanulmányköteteket; Lengyel György *Színházi emberek* c. munkáját (Corvina Kiadó, 2008.); Heltai Gyöngyi *Az operett metamorfózisai 1945–1956* c. elemzését (ELTE Eötvös Kiadó, 2012.); vagy legújabban Imre Zoltán *A nemzet színpadra állításai* c. monográfiáját (Ráció Kiadó, 2013.). Valamennyi mű közös vonása annak illusztrálása, hogy a színházművészet és a hatalom viszonyrendszerében egyes művészetpolitikai jelenségek – eltérő történelmi helyzetekben is – mindenhol egyformán megjelennek.

A „Kaposvár-jelenség” kifejezés nem új keletű. Mihályi Gábor harminc évvel ezelőtt e címmel megjelent könyve (*A Kaposvár-jelenség*. Múzsák Kiadó, 1984.) interjúk keretében mutatta be a színház működését és elemezte legjellegzetesebb előadásait, elsősorban Zsámbéki Gábor főrendezői, majd igazgatói periódusára (1971–1978) fókuszálva. Eörsi László a most ismertetett kötetében más módszert választott. Nála az interjúk nem közlésre szánt egységek, hanem kiegészítő forrásként szolgálnak a történeti elemzés egyes megállapításainak alátámasztására. A szakirodalom, elsősorban a korabeli sajtó széleskörű felhasználása általában is jellemző a szerző munkamódszerére, a kétszáz oldalas könyv több mint 350 – sokszor terjedelmes – lábjegyzetet számlál.

⁴ Eörsi László: „Megbombáztuk Kaposvárt” A kaposvári Csiky Gergely Színház és a kultúrpolitika. Napvilág Kiadó – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2013.

Mindez mégsem teszi nehézkesé a művet, sőt, a szöveg néhol krimiszerűen fordulatos, s a térbeli-időbeli távolságtól függetlenül a mai olvasó számára is a beleélés lehetőségét és élményét nyújtja.

Eörsi a kötet elején leszögezi: csak azokkal az előadásokkal foglalkozott, amelyek valamely okból kultúrpolitikai tényezővé váltak, tehát nem színháztörténeti vagy esztétikai szempontok szerint szelektált. Azokra sem fordított figyelmet, amelyeket utólag, a rendszerváltozás után minősítettek áthallásosnak. A kötetből tehát kitűnik, hogy a szerző nem annyira a Kaposvár-jelenséget, mint inkább a Kaposvár-élményt vizsgálta és ábrázolta – bár ez a kifejezés a kötetben nem szerepel. Ettől függetlenül a színház alapításának és első másfél évtizedének áttekintése nem marad el, hiszen Kaposvár tényezővé válása az előzmények ismerete nélkül teljes körűen nem rekonstruálható.

Az Ascher Tamás, Babarczy László, Szőke István és Zsámbéki Gábor nevével indult periódusban a fordulatot Eörsi – Koltai Tamásra hivatkozva – az 1973-as *Homburg hercegétől* számítja, bár az 1971-es *Sirály* is áttörés volt, amennyiben újszerű „színházcsinálást” indított el. Budapesten a színház az *Ahogy tetszik* vendéjátékával hívta fel magára a figyelmet, az 1976-os *Állami Áruház* vígszínházi bemutatásakor már a jegyekért csata alakult ki. A kultúrpolitika nehezen talált fogást a színházon, amely ügyesen lavírozott az 1974-ben KB-titkári pozícióját elvesztő, miniszterelnök-helyettesé „buktatott” Aczél György-féle kézi vezérléses irányítás, az önálló útját kereső, Pozsgay Imre-féle kulturális tárca szakmai felügyelete, valamint a színházat lokálpatrióta büszkeséggel szemlélő Somogy megyei tanácsi és pártvezetés fenntartói követelményei között. 1978-ban azonban Zsámbékot (és Szolnokról Székely Gábort) a Nemzeti Színház élére állították, és az igazgatót Kaposvárról más művészek is követték a fővárosba. Mutakoztak ugyan válságjelek a társulaton, de az igazgatóvá kinevezett Babarczy kiváló érzékkel tartotta mederben az eseményeket, és Szőke István távozása után új rendezők váltak meghatározóvá: Ács János, Gazdag Gyula, Gothár Péter.

A történelem olykor elképesztő helyzeteket produkál. A kaposváriakkal a 80-as évek fordulóján kétszer is előfordult, hogy bemutatójuk olyan politikai szituációba keveredett, amely legkevésbé sem volt előre kiszámítható. Az 1980-ban színpadra állított *A nehéz Barbarának* a szovjet csapatok afganisztáni bevonulása adott különös pikantériát, míg az 1981-es, Peter Weiss-féle *Marat/Sade* mondanivalóját a Jaruzelski-féle szükségállapot bevezetése értékelte át. (Bár az is kétségtelen, hogy az igazán jó darabok minden korban megtalálják az áthallást.) Ugyancsak problémát okozott az 1982-es *III. Richárd*, amelyben egyes poli-

tikusok szintén lengyelországi párhuzamot véltek felfedezni. A társulat egyébként is a szakadék szélén táncolt: a Weiss-mű háttérfüggönyét a rendező Ács János a budapesti Corvin köz panorámafotójával töltötte ki, nyilvánvaló utalással az elbukott 1956-os forradalomra. A kép csak azért nem tűnt föl senkinek, mert a valóságban ilyen nézet nem létezik: a díszlettervező függőleges sávokban fotózta le az épületet, amelyből így kimaradt a teret uraló mozi sziluettje. A Kádár-korszakot közvetlenül nem ismerő mai olvasó számára elképzelhetetlen, mekkora kockázatot jelentett akkor egy ilyen lépés.

A 80-as évek elején a Köpeczi Béla által vezetett kultusztárca beavatkozásra szánta el magát, amelyet Tóth Dezső miniszterhelyettes és Knopp András KB-alosztályvezető hajtott végre. Az 1978-tól dramaturgként működő Eörsi Istvánnak el kellett hagynia a színházat, és szigorítottak a műsorterv „szocialista” jellegén is. A társulat egysége és vezetőinek elszántsága azonban töretlen maradt, és a 80-as évek második felében már érezhetően lazult a politikai számonkérés veszélye. A színház Eörsi István *A kihallgatás* és Mohácsi János *Ármány és szerelem* c. előadásaival búcsúzott el a Kádár-korszaktól, az utóbbi darab ismét aktuálpolitikai felhangú lett: 1989 decemberében a romániai forradalom szinte „lemásolta a színházat” – ahogy Koltai Tamás fogalmazott korabeli kritikájában.

A rendszerváltozást követő első évtized a színház életében a korábbiakhoz képest visszafogott, csendes építkezést jelentett. Babarczy érdekérvényesítő és szervezőképessége, a megváltozott helyi politikával való együttműködése (a színház a megyétől a város fennhatósága alá került) kiszámítható gazdálkodást és nyugodt műsortervezést tett lehetővé. Az első „robbanásra” az ezredfordulóig kellett várni. A Mohácsi-testvérek által írt és rendezett *Megbombáztuk Kaposvárt* kurrens témát keresett és talált: a taszári NATO-légibázis közelsége és a jugoszláviai háború tragédiája kínálta a témát a katonaság abszurdításának megjelenítésére. Az igazi felhőrdülést azonban mégsem ez a mű, hanem a 2001-es *Operett* váltotta ki, s még csak nem is politikai, hanem erkölcsi okok miatt: a színpadi meztelenség kavart vihart a magukat konzervatívnak valló önkormányzati képviselők köreiben. Többen előzetes cenzúra bevezetését szorgalmazták – évtizedekkel korábbi hatalmi mechanizmusokat idézve. A színház és a helyi hatalom közötti viszony fokozatosan kiéleződött, néhányan már Móricz *Rokonokjának* bemutatását is provokációként élték meg. A színház igazgatói állás-helyéért 2003 óta tartó pályázatási folyamat zaklatott körülményei között – Babarczy 2003-ban végül vállalt még egy utolsó ciklust –, szinte szükségszerűen bekövetkezett a pillanat, amikor az indulatok felszínre

törttek. Mindez egybeesett az 1956-os forradalom 50. évfordulójával. A Mohácsi János rendezésében színpadra állított *56 06 / Őrült lélek vert hadak* a hazai színházi életben addig nem tapasztalt botrányt kavart. A kivégzett Tóth Ilona történetén alapuló színdarabot – figyelmen kívül hagyva a mű fikciós jellegét – egy jogászprofesszor szabályosan feljelentette, személyiségi jogi pert kezdeményezve a darab írói, rendezője és a színház igazgatója ellen. Az Eörsi László által részletesen bemutatott hecckampány önmagán túlmutató jelentőségűvé vált, az alkotmányban (is) rögzített művészi alkotói szabadság betarthatatlanságának szimptomájává. Ilyen körülmények között a színházigazgatói pályázat is gellert kapott: az utódnak kinevelt Znamenák István csupán egyetlen évadot irányíthatott, ezután az önkormányzat Schwajda Györgyöt hívta meg igazgatónak. A Nemzeti Színház éléről visszavonult drámaíró reaktiválása meglepetést keltett. Schwajda megváltoztatta a műsorpolitikát, szabályozta az általa kaotikusnak tartott belső intézményi működést, és erejét elsősorban az épület felújítására koncentrált, amely jó apropót adott a színház gazdasági társasággá alakítására – és teljes személyi átszervezésére. A 2010-ben váratlanul elhunyt direktort Rátóti Zoltán követte, s ezzel már napjaink színházi közéletében járunk. Eörsi szerint az utolsó néhány év során az egykori Kaposvár-jelenség elhalt, s az intézmény besorolt a többi, általa kommersznek nevezett vidéki színház közé.

Eörsi László könyvének unikuma, hogy úgy mutatja be egy színházi műhely kultúrpolitikai szlalomozásait, hogy közben átlépi a történettudományban misztifikált cezúrát, az 1989–90-es politikai rendszerváltozás határvonalát. Nem színháztörténetet írt, hanem olyan kultúrpolitikai esettanulmányt, amely egyetlen (nem a szó közigazgatási értelmében *intézménnyé* vált) társulat életre kelését, továbbélését, túlélését – és elmúlását vizsgálja, s ezzel szemléletesen ábrázolja a színház(művészet) politikai kiszolgáltatottságát.

Magyar filmlexikon – Veress József: A magyar film története⁵

Napjaink talán legsokoldalúbb, de mindenesetre legtermékenyebb film-történésze Veress József. A Magyar Filmintézet ny. igazgatóhelyettese, egyetemi, főiskolai oktató, az irodalomtudomány kandidátusa, az MTA Színház- és Filmtudományi Bizottságának tagja a közelmúltban két, a maga nemében jelentős mű létrehozásával alkotott maradandót. Az általa szerkesztett kétkötetes *Magyar filmlexikon* 2005-ben, a szerzőként jegyzett *A magyar film története* című áttekintés 2006-ban látott napvilágot. Cikkünkben elsősorban e két kötetre kívánjuk felhívni a figyelmet. Ahhoz azonban, hogy a hazai filmtörténetben elhelyezhessük őket, nem kerülhetjük meg a visszatekintést a tárgykörben az elmúlt években, évtizedekben publikált művekre.

Magyarországon először a II. világháború alatt jelent meg filmlexikon.⁶ Már az ötvenes évek végén fölmerült új filmlexikon készítésének gondolata, de csupán a hatvanas évek közepén látott napvilágot egy rövidebb mű.⁷ Ennek jelentősen kibővített változata, a hetvenes évek elején megjelent kétkötetes *Új filmlexikon*⁸ viszont mérföldkőnek számított: évtizedeken át ez volt az egyetlen hazai filmtörténeti, filmművészeti és filmesztétikai kézikönyv. A szerzők között ott találjuk Veress Józsefet, aki az esztétikai és fogalmi szócikkeket jegyezte. Az *Új filmlexikont* az alkotók népszerű tudományos műnek szánták. Céljuk az volt, hogy ne csak a szakmabeliek, az újságírók és a filmmel igényesebben foglalkozók munkáját segítse, hanem a filmbarátok, a mozilátogatók és a televíziónézők érdeklődését is kielégítse. A legtöbb címszó a színészeket tárgyalta, de hasonló mértékben szerepeltek a rendezők és kevésbé az egyéb filmes alkotók. A lexikon nagy erénye volt, hogy a mutatóban felsorolta a szócikkekben megemlíttet valamennyi játékfilmet, magyar és eredeti címmel egyaránt.

Az *Új filmlexikont* követően a magyar filmművészet alkotóinak bemutatására a nyolcvanas évek elején történt kísérlet. A *Ki kicsoda a mai magyar filmművészetben* című kötet⁹ azonban – címével ellentétben

⁵ Magyar filmlexikon 1–2. kötet. Szerkesztette: Veress József, szerzők: Féja Sándor, Kóháti Zsolt, Sándor Tibor, Veress József. Magyar Nemzeti Filmarchívum, Budapest, 2005; Veress József: A magyar film története. Anno Kiadó, Budapest, 2006.

⁶ Filmlexikon. Szerkesztette: Castiglione Henrik és Székely Sándor, Budapest, 1941.

⁷ Film kislexikon. Szerkesztő: Ábel Péter, főmunkatársak: Nemeskürty István, Pozsonyi Gábor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

⁸ Új filmlexikon. Főszerkesztő: Ábel Péter, írták: Ábel Péter, Ábel Lóránd, Pozsonyi Gábor, Veress József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1. kötet: 1971, 2. kötet: 1973.

⁹ Ki kicsoda a mai magyar filmművészetben. Akik a magyar filmeket csinálják. Főszerkesztő: Papp Sándor, szerkesztő: Karcsai Kulcsár István, Magyar Filmgyártó Vállalat – MOKÉP – Magyar Filmtudományi Intézet, Budapest, 1983.

– inkább az életrajzi lexikonokhoz, mint a hagyományos értelemben vett, csak élő személyeket tartalmazó, „ki kicsoda” típusú művekhez állt közel. Szócikkei kereken megfogalmazott mondatokat, minősítő leírásokat tartalmaztak, az egyes alkotókat szövegkörnyezetbe ágyazottnak, olvasmányos jelleggel mutatták be. A kötet nem törekedett teljes körű és részletes adattár közlésére, hiszen e célra a rendszeres időközönként megjelentetett *Magyar filmográfiák*¹⁰ megfelelő adatbázist jelentettek. Ez a kiadvány sajnos minden értéke ellenére is rendelkezett néhány komoly hiányossággal. Egyrészt nem vette figyelembe az 1945 előtti filmgyártás alkotóit, még akkor sem, ha a művész pályája átvitt a második világháborút követő évekre. Másrészt – alkalmasint figyelmetlenségből – olyan művészek is szócikk nélkül maradtak, mint pl. Mensáros László.

Közel huszonöt évnek kellett eltelnie, mire sor kerülhetett az *Új filmlexikon* folytatására. Csala Károly és Veress József szerkesztésében, nem kevesebb, mint harminc szerző közreműködésével 1994-ben jelent meg a *Filmlexikon* című kétkötetes mű.¹¹ A szerkesztők nem a teljesség igényét tartották szem előtt: saját meghatározásuk szerint inkább a filmszótár műfajába illeszthető munkáról van szó. Nem fogalommagyarázó változatot kínáltak, hanem alkotói életrajzokat tartalmazó kötetet. Csak a második világháború utáni időszakkal foglalkoztak, hiszen az *Új filmlexikon* a korábbi évtizedekről elegendő információt tartalmazott. Kizárólag a moziforgalmazásra készült nagyjátékfilmek készítőiről adtak leírásokat, és ezek közül is csak a színészek és a rendezők szerepeltek. A lexikon végéhez csatolt filmográfia – közel háromszáz oldalon, mint az 1971-es kiadvány – tartalmazta a szócikkekben szereplő filmeket. A kötet terjedelmi és tartalmi korlátai ellenére is hiánypótló mű lett, s ezért is került sor öt év múlva a második kiadásra.

A *Filmlexikon* szerkesztői a feldolgozott anyag minél sokoldalúbb hasznosítására törekedve közreadták *Filmkalauz* című munkájukat is.¹² Ez a mű úttörőnek számított, hiszen a 'filmguide' típusú kiadványoknak Magyarországon korábban nem volt előzménye. A kötetben közel 2500 filmről adtak ismertetést, a legfőbb filmográfiai adatok mellett tömör eligazítást nyújtva a darab témájáról, műfajáról, cselekményéről, gondolatiságáról és formanyelvéről. A nemzetközi gyakorlatban számos

¹⁰ A magyar játékfilmekről a Filmintézet által időszakonként közreadott, házi sokszorosítással készített filmográfiák nyomdailag igényes kivitelben, összevont kötetben 1998-ban jelentek meg: *Magyar filmográfia. Játékfilmek, 1931–1997*. Felelős szerkesztő: Varga Balázs. Magyar Filmintézet, Budapest, 1998.

¹¹ *Filmlexikon*. Szerkesztette: Csala Károly és Veress József. Totem Kiadó, Budapest, 1994; második, bővített kiadás: 1999. A második kiadás külső borítóján az „1945-től napjainkig” kiegészítő alcím olvasható.

¹² Csala Károly – Veress József: *Filmkalauz*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2001.

filmguide létezik, a legismertebb talán a *Time Out* című lap 1989 óta rendszeresen megjelenő filmkalauza.¹³ A nemzetközi összehasonlítás persze nehéz, hiszen a *Time Out* fennállása óta több mint tizenötezer filmet szemlézett, így évente saját adatbázisából állíthatja össze a kötetet, míg Csala Károly és Veress József önálló anyaggyűjtés alapján, a filmek hazai forgalmazási adatait – például eltérő címváltozatait – is figyelembe véve kellett, hogy kialakítsa a kötet szerkezetét és tartalmát. (Ilyen szempontból a Karcsai Kulcsár István és Veress József által 1985-ben publikált *Magyar filmkalauz*¹⁴ nem tekinthető műfaji előzménynek, mert az a kötet egyrészt nem szócikkeket, hanem képekkel illusztrált részletes filmleírásokat tartalmazott, másrészt kizárólag hazai gyártású filmekkel foglalkozott.)

Említsük meg a filmgyártás centenáriumára megjelent, *Magyar filmek a világban* című, angol-magyar kétnyelvű enciklopédiát.¹⁵ A tizenkét szerző között ott találjuk Veress Józsefet is. A kötet olyan magyar vagy magyar származású filmművészekről adott áttekintést – dokumentumrészletekkel, interjúrészletekkel és filmográfiával kibővítve – akik Magyarországon kívül teljesítették ki pályájukat, vagy filmművészeti érdeklődésük kibontakozása már eleve ott kezdődött. Ugyancsak szólnunk kell a *Kortárs magyar színészlexikonról*,¹⁶ amely lényegében színészi „ki-kicsoda”, hiszen csak élő művészeket és általuk megadott adatokat tartalmaz, elsősorban a színházi tagságokra és szerepekre fókuszálva. Ilyen előzmények, illetve a magyar és az egyetemes filmtörténet terén végzett kutatások vezettek a *Magyar filmlexikon* megjelenéséhez, amelyben Veress József szerzői és szerkesztői tapasztalatai dominánsan érvényesülhettek. A mű – több esztendő munkájának és rendszerezésének eredményeként – a magyar film minden korábnál teljesebb enciklopédiáját adja az olvasó kezébe. A kötet lapjain mindazokat az alkotókat bemutatják, akik szerepet játszottak a hazai filmművészet történetében, köztük néhány vendégművészt is. Nem feledkeztek meg a filmélet más közreműködőiről a gyártókról, producerekről, kritikusokról sem. Helyet kaptak a dokumentum és az animációs műfaj képviselői, de azok az írók is, akik megihlették a vetített képek készítőit. A lexikonhoz kiegészítő fejezetek csatlakoznak, amelyek tartalmazzák a hazai filmélet eseménykrónikáját, beleértve az irányítás, a gyártási

¹³ *Time Out Film Guide*, 15. kiadás. Ed.: John Pym. Penguin Books, London, 2007.

¹⁴ *Magyar filmkalauz*. Válogatta és szerkesztette: Karcsai Kulcsár István és Veress József. Magyar Filmintézet – Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985.

¹⁵ *Magyar filmek a világban*. Szerkesztette: Gelencsér Gábor. Magyar Filmunió, Budapest, 1996.

¹⁶ *Kortárs magyar színészlexikon*. Szerkesztette: B. Fábri Magda. Magazin Kiadó, Budapest, 1991; *Új kortárs magyar színészlexikon*. Szerkesztette: B. Fábri Magda. Magazin Holding Kft., Budapest, 1999.

intézményrendszer, a forgalmazás, a szakmai szervezetek és a film-szemlék történetét. A lexikon bizonyos mértékben kiterjed a televíziós produktumokra is. Megtaláljuk a filmfesztiválok és -szemlék, tv-találkozók díjazottjait és a hazai filmsajtó történetét. A kötetet címmutató zárja. A *Magyar filmlexikon* jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Nemcsak azért, mert a magyar filmművészettel kapcsolatban álló személyekről minden igényt kielégítő lexikális összefoglaló készült, hanem azért is, mert a mű szakmai alapossága, szerzőinek felkészültsége, sokoldalúsága és a kötet hiánypótló jellege mind-mind azt a benyomást erősítik, hogy igen jelentős alkotásról van szó.

Ami a magyar filmtörténeti összefoglalásokat illeti, a hazai olvasóközönség évtizedekig kizárólag Nemeskürty István több kiadást megért munkájára¹⁷ támaszkodhatott. A Filmintézetben azonban 1956 után elkezdődtek és a mai napig tartanak a magyar filmtörténeti periódusokat feldolgozó kutatási programok, amelyek, bár a hatvanas évek végétől hoztak eredményeket, igazán 1989 után terebélyesedtek ki. A filmtörténeti korszakokat, és nem a művek megjelenési időrendjét követve említsük meg a némafilm történetéről Kőhádi Zsolt,¹⁸ az 1929–36 közötti évekről Balogh Gyöngyi és Király Jenő,¹⁹ 1945–56-ról Szilágyi Gábor,²⁰ 1954–69-ről Nemes Károly,²¹ a '70-es évekről Gelencsér Gábor,²² az évezred végéről Györfy Miklós²³ publikációit. A tematikus áttekintéseknek vagy az egyes korszakok meghatározott szempontok szerinti elemzésének se szeri, se száma. Átfogó igényű művek azonban sokáig nem láttak napvilágot, 1978-ban is csupán nyolc szerző – köztük Veress József – közreműködésével összeállított tanulmánykötetre²⁴ futotta az erőből.

¹⁷ Nemeskürty István: A magyar film története (1912–1963). Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1965; második, bővített kiadás: 1974.

¹⁸ Kőhádi Zsolt: Tovamozduló ember tovamozduló világban. A magyar némafilm 1896–1931 között. Magyar Filmintézet, Budapest, 1996.

¹⁹ Balogh Gyöngyi – Király Jenő: „Csak egy nap a világ” A magyar film műfaj- és stílus-története 1929–1936. Magyar Filmintézet, Budapest, 2000.

²⁰ Szilágyi Gábor: Tűzkereszttség. A magyar játékfilm története 1945–1953. Magyar Filmintézet, Budapest, 1992; uő: Életjel. A magyar filmművészet megszületése 1954–1956. Magyar Filmintézet, Budapest, 1994.

²¹ Nemes Károly: Miért jók a magyar filmek? Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1968; uő: Hol tart a magyar filmművészet? Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971.

²² Gelencsér Gábor: A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

²³ Györfy Miklós: A tizedik évtized. Palatinus Kiadó – MNFA, Budapest, 2001.

²⁴ A magyar film három évtizede. Szerkesztő bizottság: Gombár József, Karcsai Kulcsár István, Papp Sándor, Tárnok János, Veress József, MOKÉP – Magyar Filmtudományi Intézet, Budapest, 1978.

A rendszerváltozás után e téren (is) komoly változások történtek. A sort egy többszerzős összefoglaló nyitotta,²⁵ majd találkozhattunk interjú-gyűjtemény formájában szerkesztett áttekintéssel,²⁶ illetve filmismertetések filmtörténeti összeállított cikk-füzérével.²⁷

Veress József most megjelent könyve azonban mindezekről eltér. Stílusában talán Nemes Károly 1972-ben megjelent, népszerűsítő formában megírt munkájához²⁸ hasonlítható, de az említett mű csupán negyedszázadot ölelt át. Veress József művének legfontosabb jellemzője a teljes időbeli fejlődési ív bemutatása, emellett a szakszerűség és az olvasmányosság. A szerző az 1896-os első budapesti filmbemutatóval indít, majd az első hazai gyártású film, *A táncz* (1901) létrejöttének körülményeit taglalja. A könyv huszonhét fejezete alapvetően a történeti szakaszolást követi, a hatvanas évektől azonban tematikus blokkok (Balázs Béla Stúdió, Mészáros Márta-szindróma, stb.), illetve műfaji fejezetek (dokumentumfilmek, animáció, humor) színesítik a képet.

A magyar filmtörténet fordulópontja kétségtől a '60-as évek első felére-közepére tehető. A kötet 13. fejezete – mintegy „félidőben” – ezzel az „új hullámmal” foglalkozik. A szerző Fábri Zoltán *Húsz óra* (1965), Jancsó Miklós *Szegénylegények* (1965) és Kovács András *Hideg napok* (1966) c. filmjeivel, illetve ezek részletes elemzésével nyomatékosítja a változásokat. Ezt egészítik ki Szabó István művei (*Álmodozások kora* [1964], *Apa* [1966]). Véleményünk szerint több figyelmet érdemelt volna Jancsó Miklós *Oldás és kötés* (1963) c. filmje, amely többek – köztük a jelen sorok írója – véleménye szerint a hazai filmművészet egyik fordulópontjának tekinthető.²⁹ A magam részéről megemlítem volna a múlttal való szembenézés parabolikus ábrázolása miatt Bacsó Péter *Nyár a hegyen* (1967), a filmszatírák közül Zsombolyai János *Kihajolni veszélyes* (1977), az '56-os forradalom körülményeinek hiteles bemutatása miatt pedig ugyancsak Zsombolyai János *A halálraítélt* (1989)

²⁵ Balogh Gyöngyi – Gyürey Vera – Honffy Pál: A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1990.

²⁶ Zsugán István: Szubjektív magyar filmtörténet 1964–1994. Szerkesztette: Zalán Vince, Osiris Kiadó, Budapest, 1994.

²⁷ Kelecsényi László: A magyar hangosfilm hét évtizede Hyppolitól Werckmeisterig 1931–2000. Palatinus Kiadó, Budapest, 2003; bővített kiadása: Vászonszerkelem. A magyar hangosfilm krónikája 1931-től napjainkig, Noran Kiadó, Budapest, 2007.

²⁸ Nemes Károly: Sodrásban... A magyar film 25 éve, 1945–1970. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1972.

²⁹ Vö: Nemeskürty István: Word and Image. History of the Hungarian Cinema, Corvina Kiadó, Budapest, 1974. 198. o.; A film krónikája. Officina Nova, Budapest, 1995. 333. o.; Bori Erzsébet: Mesterek és művezető. A fordulat éve a moziban. In: Beszélő évek 1957–1968. Szerkesztette: Révész Sándor. Budapest, 2000. 343–344. o.; Bikácsy Gergely: Filmművészet Magyarországon 1960-tól napjainkig. In: Új Oxford filmenciklopédia. Glória Kiadó, Budapest, 2004. 813. o.; stb.

c. filmjét. Ezek azonban csupán a könyv erényeit és alaposságát nem érintő, szubjektív megjegyzések, hiszen a szerző a kezdetektől 2005-ig terjedő időszak roppant mennyiségű filmtermését feldolgozva és szelektálva hitelesen kíséri végig a hazai kinematográfia útját. S bár a kötethez – annak jellege miatt – név- és címmutató nem tartozik, bátran ajánlható mindazoknak, akik olvasmányosan és tömören szeretnének átfogó képet kapni a mozgókép hazai fejlődéséről, eredményeiről, tartalmi, stilisztikai, alkotói és műfaji jellegzetességeiről.

Bokor Pál: A siker helye Hollywood³⁰

Bokor Pál nevét a magyar olvasóközönség az MTI külföldi tudósítójaként ismerte meg. A hetvenes évektől sorra láttak napvilágot a Szovjetunióról, Kínáról, majd az Egyesült Államokról szóló útirajzai, riportjai. Később íróként, műfordítóként dolgozott, forgatókönyveket írt. 2007-ben lépett színre *A siker neve Oscar. Nyolcvan éves az Oscar-díj* című kötetével, amelyben átfogó képet rajzolt a világ legismertebb művészeti díjának történetéről. A műnek a következő évben folytatása született. *A siker helye Hollywood* című könyvében a szerző az újságírók bennfentességével és modorában, mégis informatívan és olvasmányosan mutatja be az amerikai filmgyártás fejlődését, a nagy filmstúdiók megszületését, fénykorát és leáldozását, az iparág pénzügyi és hatalmi viszonyrendszerét, s ezek meghatározó szereplőit. Ismertetésünkben a sok érdekesség közül most csupán egyetlen tényezőt emelünk ki: a filmcézárok zempléni gyökereit. Hollywood legnagyobb stúdióinak alapítói között ugyanis két olyan, magyar származású üzletember is volt, akik Sárospatak környékén születtek.

Adolph Zukor (eredetileg Czukor Adolf) 1873-ban zsidó családban látta meg a napvilágot, a bodrogi Ricsén. Korán árvaságra jutott, majd államsegéllyel 15 évesen emigrált az Egyesült Államokba. Szörmeüzlettel foglalkozott, de hamarosan felismerte a filmiparban rejlő kiterjesztési lehetőségeket. Előbb filmkölcsönző céget, majd filmvállalatot alapított és 1915-ben egyesült Jesse Lasky hasonló profilú cégével. A Famous Players-Lasky stúdiót 1927-től hívják Paramountnak, amely eredetileg egy másfél évtizeddel korábban beolvasztott kis filmcég neve volt. A Paramount története az alapítástól összefonódott Zukor nevével, aki 1916–36 között elnökként, majd 1964-ig az igazgató tanács elnökeként, s végül haláláig, 1976-ig (103 évesen hunyt el!), tiszteletbeli elnökként állt a cég élén. Zukor a húszas évek végére Hollywood egyik

legbefolyásosabb vezetőjének számított, és kiváló túlélési képességét bizonyítja, hogy a gazdasági világválság alatt is meg tudta őrizni pozícióját. Igaz, 1936-ban át kellett adnia a stúdió operatív irányítását, de továbbra is mértékadó személyiség maradt. 1949-ben a filmiparért végzett teljesítményét Oscar-díjjal ismerték el. Nem alaptalanul, hiszen már az Oscar-díjak első kiosztásán Paramount-produkció nyerte a legjobb filmért járó szobrocskát: az *Ifjú sasok*. Később pedig olyan sikerek öregbítették a stúdió hírnevét, mint a *Love Story*, a *Keresztapa*-trilógia vagy a *Forrest Gump*; Hitchcocktól a *Hátsó ablak* és a *Psycho*; az akciófilmek közül a *King Kong* és az *Indiana Jones*-filmek; a zenés műfajból a *Grease* vagy a *Szombat esti láz*. Zukor haláláig büszke volt magyar származására, már 1928-ban hazalátogatott, a falunak köztéri szobrot adományozott és sokáig komoly összegekkel segítette az itthon maradtakat. A község nem feledkezett meg róla: szülőháza ma felújítva áll, s a Zukor Adolph Művelődési Házát 2008-ban avatták fel. William Fox (eredeti nevén: Fuchs Vilmos) 1879-ben született a bormai meléséről híres Tolcsván, ugyancsak zsidó családban. Mindössze kilenc hónapos volt, amikor szülei kivándoroltak. Fox először több kisebb saját vállalatot alapított, majd 1915-ben hozta létre a Fox Film Corporationt, amelynek aztán másfél évtizeden át elnöke maradt. Fox elsősorban filmes üzletemberként alkotott maradandót: a húszas években 45%-os érdekeltséget szerzett a brit filmipar fellegvárában, a Gaumont-British-ben és ellenőrzést gyakorolt a hollywoodi Metro-Goldwyn-Mayer álmogár anyavállalata, a Loew's Inc. fölött is. Már csak lépésekre volt attól, hogy Amerika legjelentősebb filmmogulja legyen, amikor 1929-ben bekövetkezett a tőzsdekrach. A kormányzat trösztellenes intézkedései tovább súlyosbították helyzetét, ráadásul két hónapig autóbaleset miatt kórházban feküdt. Fox képtelen volt Zukorhoz hasonlóan túlélni a krízist, pillanatok alatt csődbe ment. Érdekeltségeit bankok vásárolták fel. A Fox Film 1935-ben egyesült a két évvel korábban alapított Twentieth Century stúdióval. Megalakult a 20th Century Fox, amelynek azonban – bár Fox nevét is viselte – már nem volt köze az egykor filmcézárhoz. A 20th Century Fox később olyan filmsikereket produkált, mint a *Csillagok háborúja* és folytatásai, a *Francia kapcsolat*, a *Kleopátra*, a *Nyolcadik utas: a Halál*, a *Pokoli torony*, a *Poszeidón katasztrófa*; a *Hello, Dolly!*, a *muzsika hangja* vagy a *Rocky Horror Picture Show* című musicalek, nem beszélve a Paramounttal közös produkcióban készült *Titanic*ről. Fox sohasem tért vissza Magyarországra, bár 1925-ben hazaküldött egy operatőrt Tolcsvára, felvételeket készíteni. 1952-ben visszavonultan halt meg. Pályája az amerikai filmipar vadkapitalista fejlődésének esettanulmánya, amely mély nyomot hagyott a kortársakban. Életrajzát

³⁰ Bokor Pál: A siker helye Hollywood. Mozi, művészet, pénz, hatalom. Atlantic Press Kiadó, Budapest, 2008.

már 1933-ban kiadták, s azt nem kisebb szerző jegyezte, mint a világ-hírű író, Upton Sinclair.

„A hollywoodi stúdiófilmgyártás ma is működő modelljének megépítése Adolph Zukor nevéhez fűződik, a hangosfilmgyártás megszervezése pedig William Fox érdeme.” – írja Bokor Pál. Könyvét – amely a többi filmgyárak (Metro-Goldwyn-Mayer, RKO, Universal, United Artists, Columbia, Warner Brothers, Dreamworks stb.) fejlődéséről is részletes képet rajzol – bizonyára örömmel olvassák majd az amerikai filmgyártás története és kulisszatitkai iránt érdeklődő olvasók.

Szilágyi Gábor: Tűzkeresztség³¹

Az 1945–56 közötti korszak filmtörténeti forrásainak feltárása 1971-ben kezdődött. Ez magában foglalta a rendezetlen levéltári anyagok feldolgozását, a kor sajtóanyagának áttekintését és a játékfilmek tartalmi elemzését. Ennek a több mint másfél évtizedes kutatómunkának az eredményét összegezte 1953-mal bezárólag Szilágyi Gábor, kandidátusi disszertációként is megvédett új könyvében, a *Tűzkeresztség*-ben. Egy korszak filmtörténete többféle módon megírható. Elképzelhető esztétikai, filmművészet-történeti megközelítés, és lehetséges a mondanivaló kortörténetbe ágyazott, adatszerű feldolgozása is. A szerző esetünkben ez utóbbit, a tudományos-történeti szempontrendszer választotta: könyvében adatokat és tényeket gyűjtött össze és rendszerezett. S ezt feltétlenül helyesen tette, hiszen valamennyi olyan kutatómunkának, amely eddig föl nem tárt ismereteket céloz meg, először a közvetlen forrásanyagot kell feldolgoznia, és csak ezt követheti a tanulságok levonása.

A *Tűzkeresztség* tehát történeti, s nem esztétikai elemző mű. A címe kétségtelenül találó. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy ez az 1952-ben elkészült film az egyéni paraszti gazdálkodás átalakulásának-átalakításának folyamatát dolgozta föl (a középparaszt útja a tsz-be), úgy a könyv a magyar filmszakma 1945–53 között bekövetkezett teljes átalakulását-átalakítását mutatja be. A kötet imponáló alapossággal, hatalmas forrásbázisra támaszkodva ad átfogó képet a tárgyalt időszakról és témáról.

A könyv szerkezetileg három fejezetre oszlik. Tagolásánál a szerző sikeresen ötvözni tudta a tematikus és a kronologikus tárgyalásmód elemeit, s ez változatossá, mi több: fordulatossá teszi művét. Az első fejezet az 1945–48 közötti esztendőkről szól. Megismerhetjük a film-

szakma háború utáni újjászervezésének folyamatát, az azt beárnyékoló politikai csatározásokat és a pártérdekek ütközését. Feltárul előttünk több, forgatás után betiltott film kálváriája (pl. *Ének a búzamezőkről*), s e döntések mechanizmusa. Különösen érdekesek a magánvállalkozók filmforgatási kísérleteiről szóló részek. Az élet újraindulásával ugyanis számosan próbálkoztak ilyesmivel, de a pénzhiány lehetetlenné tette a tervek megvalósítását. A filmipar általános, politikai-gazdasági válságát 1948-ban a filmgyártás államosításával és a központi irányítás bevezetésével kívánták megoldani. Mindez egybeesett a „fordulat évével”, a politikai hatalomváltás hónapjaival. S természetesen e hatalomváltás alapvetően meghatározta a filmszakma jövőjét is. A többszörös átszervezések után a filmgyártás teljesen elkülönült a filmforgalmazói hálózattól, bár mindkét szervezet a Népművelési Minisztérium közvetlen felügyelete alá került.

A kötet második fejezete „A politika szolgádlánya” címet kapta. Tartalma könnyen kitalálható. Azt a folyamatot követhetjük nyomon, ahogy az MDP vezetése – pontosabban személyesen Révai József – fokozatosan kézi vezérlés alá vonta a filmipart, és kijelölte az útjelző cölöpöket. Kötelező lett az éves tematikai terv (cél: a pártideológia képviselése, a propaganda, a mozgósítás). Ekkortól váltak meghatározóvá a forgatókönyvek a filmkészítésnél, s ezek megírására a legjelesebb írókat próbálták rábírní. (Korábban ugyanis a rendező személye határozta meg egy film arculatát, karakterét, ám mostantól a – legtöbb esetben kijelölt – rendező feladata csupán a forgatókönyv szó szerinti betartása lett.) Ügydöntő hatáskört kapott a Lektorátus és a Dramaturgia, s ez idő tájt jutottak korlátlan befolyáshoz a szovjet filmgyártás eltorzított sémái is, mint irányelvek, mégpedig Pudovkin személyes tanácsain keresztül. A filmszakma eközben továbbra is az állandó átszervezések időszakát élte, s nem voltak tisztázottak a műszaki-technikai feltételek sem.

A könyv legterjedelmesebb, harmadik fejezete az 1945–53 között készült filmeket, készítésük folyamatát elemzi, tematikus alfejezetekben, s azokon belül időrendben. Lássunk néhányat a címek közül: „A történelem torz tükörképe” (társadalombírálatra alapozott, iránymutatásnak, s egyúttal a hatalom számára öngazolásnak szánt filmek), „Kényszer volt egykor a munka, ma hősi tett” (az öntudatos munkásosztály legyőzi a nehézségeket és a reakciót), „Szántsd a földet, elvtárs...” (vesszen az uradalom, éljen a kollektivizálás, s a magyar falu felemelkedik), „Oly szép az élet...” (ideológia és humor, ifjúság és új élet stb.). A szerző az egyes filmek bemutatásakor a cselekmény ismertetését különválasztotta. A tartalmi összefoglalók – amelyekben a szerepeket alakító színészek nevei is föl vannak tüntetve – tipográfiailag igen találó megol-

³¹ Szilágyi Gábor: *Tűzkeresztség*. A magyar játékfilm története 1945–1953. Magyar Filmintézet, Budapest, 1992.

dással (bekeretezve, apróbb szedéssel) különülnek el a szöveg egyéb részeitől. Párhuzamosan pedig megtaláljuk a keletkezés körülményeinek, az előkészületeknek, a forgatásnak és a bemutatást követő kritikáknak az összefoglalását, sőt, a film paramétereit is.

A tartalmi összefoglalókkal kapcsolatban azonban hadd hívjam fel a figyelmet két hiányosságra! 1. A háború utáni első filmről, a *Tanítónőről* – még a kötetet elején – a szerző öt oldalt írt. Csupán azt felejtette el közölni, hogy a filmet Keleti Márton rendezte. 2. A *Valahol Európában* önálló alfejezetként szerepel. Talán belefért volna a színészek közül – Somlay Artúr mellett – legalább Gábor Miklós és Bánki Zsuzsa megemlézése.

Végezetül néhány, a kötet szerkesztésével kapcsolatos problémáról. A jegyzetapparátust rejtélyes módon négy részletben találja meg az olvasó: az I. fejezet végén (67–75. o.), a II. fejezet után (130–139. o.), a III. fejezet közepén (211–216. o.) és végén (329–341. o.), a számozás tehát négy ízben kezdődik előről, és ráadásul mindez nem szerepel a tartalomjegyzékben sem. A tartalomjegyzék más szempontból is hibás. A II. fejezet nem a 87., hanem a 79. oldalon kezdődik, „Név- és címmutató” pedig – bár a tartalom így jelzi – nincs, ugyanis a kötet külön Névmutatót (343–352. o.) és Címmutatót (353–355. o.) tartalmaz. Eme technikai hiányosságok mindazonáltal semmit nem vonnak le a könyv színvonalából és tudományos értékéből. Szilágyi Gábor *Tűzkeresztség* című munkájának ott a helye a filmtörténet, a művelődéspolitikai iránt érdeklődők könyvespolcán.

Szilágyi Gábor: Életjel – Sándor Tibor: Őrségváltás³²

Filmtörténeti, filmelméleti, egyszóval filmes szakkönyvek megjelentése manapság nem tartozik a legjövödelmezőbb vállalkozások közé. Be is szűkült – volna! – a kínálat rendesen, ha a Magyar Filmintézet föl nem vállalja e téren a hiánypótlást. Egyetlen hazai filmtudományi műhelyünk – amely filmarchívuma okán részben közgyűjtemény is – a Magyar Mozgóképförnyő Alapítvány támogatásával az utóbbi esztendőben is sorra jelentette meg kiadványait. Ezekből szeretném fölhívni a figyelmet kettőre.

Szilágyi Gábor a *Tűzkeresztség* (A magyar játékfilm története 1945–1953) után két évvel közrebocsátotta a folytatást, *Életjel* (A magyar filmművészet megszületése 1954–1956) címmel, amely cím egyrészt

³² Szilágyi Gábor: *Életjel. A magyar filmművészet megszületése 1954–1956*. Magyar Filmintézet, Budapest, 1994; Sándor Tibor: *Őrségváltás. A magyar film és a szélsőjobb*. A harmincas-negyvenes években. Magyar Filmintézet, Budapest, 1992.

jelenti Fábri Zoltán 1954-ben készített filmjét; másrészt utal a sematizmusból újjáéledő, megszülető magyar film „életjelére”. Miben összegezhető az 1954–56 közötti három év lényege? Hiszen ha az elkészült filmek darabszámát nézzük (1954-ben 8, 1955-ben 9, 1956-ban 11), egyenes vonalú, egyenletes mozgás tűnik elő. Szilágyi könyve választ ad a kérdésre. A lényeg egy paradoxon, amely abban áll, hogy míg a filmszakma – a társadalmi-politikai változásokkal párhuzamosan, illetve ezek következtében – a teljes bizonytalanság állapotába került, addig a korszak filmművészete soha nem látott, új, határozottan pozitív értékeket produkált.

A filmszakma bizonytalanságai több területen nyilvánvalóvá váltak. A formális struktúrák (hivatalok, szervezetek, hatáskörök) felbomlásával, a személyi változásokkal (gondoljunk csupán Révai József KB-titkár, népművelési miniszter, és testvére, Révai Dezső filmgyárigazgató menesztésére) egyfajta űr támadt a korábban pontosan kicentizhető rendszerben. Megnőtt a személyes kapcsolatok jelentősége. Ám ha azt hisszük, e kvázi-liberalizálás segítette az alkotókat, tévedünk. Éppen fordítva! A gyártásszervezésben – helyesebben a filmkészítés döntési mechanizmusában – megnyilvánuló bizonytalanság legszemléletesebb példája az a három film, amelyek közül az *Egy pikoló világos* 17 hónapot, a *Gázolás* 26 hónapot, a *Körhinta* 14 hónapot várt a filmnovella benyújtásától a forgatási engedélyig. Felmerülhet a kérdés: miért nem tudták a korszak jeles rendezői meggyorsítani a folyamatot? A válasz egyszerű: ők nem ezzel voltak elfoglalva. Sokkal inkább személyes soruk iránt aggódtak, tekintve, hogy egymást követték a koncepciók jellegű „ügyek”. Volt Bán-ügy, Kalmár-ügy, Keleti-ügy, Makk-ügy; kisebb-nagyobb retorziókkal. És mégis, minden bizonytalansági tényező ellenére, illetve azokkal egyidejűleg megszületett a magyar filmművészet! A filmi formanyelv tömegével vette át az olasz-francia neorealizmus által alkalmazott eljárásokat. Megjelent a montázs, az áttűnés, a fényárnyék hatások. Új szempontot kapott az operatőri technika, a vágás. Előtérbe került a narrátor, a korszak kilenc filmjében kommentálták ily módon a cselekményt. Megjelentek a kollektív főszereplős filmek, hatványozott lehetőséget adva a rendezői elképzeléseknek s a színészi játéknak. Ez utóbbi forradalminak számító változásokon esett át, amennyiben a korábban pozitív-negatív szerepkörbe skatulyázott színművészek számukra új, néha teljesen ellentétes karaktereket és jellemeket alakítottak, olykor meglepetően jó eredménnyel. S végül ott volt az eszmei mondanivaló, az „álcázott valóság” – ahogy Szilágyi fogalmaz. Különösen négy 1956-ban készült film – *A császár parancsára*, *A csodacsatár*, *Eltűszentelt birodalom*, *Hannibál tanár úr* – szolt

a kor nézőjéhez a kor problémáiról; történelmi-szatirikus köntösben, ám aligha félreérthetően. (Be is tiltották néhányukat.)

Összefoglalva: az *Életjellel* és a *Simon Menyhért* születésével elindult új periódus bizonyította a magyar filmművészetben rejlő lehetőségeket, nemcsak itthon, de külföldön is. A *Budapesti tavasz*, a *Gázolás*, a *Körhinta*, a *9-es kórterem* mind-mind azokat igazolták, akik éltek az „olvadás” nyújtotta esélyekkel, és szakítva az előző évek gyakorlatával, a tettek mezejére léptek.

A másik kötet címe – *Őrségváltás* – nem kevésbé szemléletes, ha rápillantunk az alcímre: *A magyar film és a szélsőjobboldal a harmincas-negyvenes években*. Sándor Tibor tanulmányok és dokumentumok segítségével világítja meg azt a folyamatot, amelyben a szélsőjobboldal – különösen a Turul Szövetség – célul tűzte ki az „elzsidósodott” filmszakma „megtisztítását”, s a harmincas évek végétől a „keresztény” filmélet megteremtését. A szerző nem titkolt célja továbbá, hogy emléket állítson Zsolnai Lászlónak, aki a két világháború között saját *Film-újságjával* egymagában szállt síkra a szélsőjobboldali erők programja ellen, jóllehet újságírói tevékenységét csak 1938-ig folytathatta. A kötet hét cikkét is közreadja.

Aligha szorul bizonyításra, hogy a zsidóellenesség a hazai társadalmi-politikai életben nem a harmincas években kezdődött. Ennek megfelelően a zsidótörvényekkel fémjelzett periódus elsősorban minőségi változásokat jelentett. Az 1938-ban Kiss Ferenc elnökletével létrehozott színház- és filmművészeti kamara alapfeladatát „a nemzeti szellem és a keresztény erkölcs követelményeinek érvényre juttatásában” határozták meg, s a filmszakmában csak kamarai tagok tevékenykedhettek. Az 1939-es zsidótörvény mindössze 6% zsidó származású kamarai tagságot tett lehetővé. A filmszakma szempontjából mindez súlyos töke- és szakemberhiányt eredményezett. S ha ehhez hozzávesszük, hogy a világháború alatt a nagy filmgyártó országok termékei folyamatosan kiszorultak Magyarországról – 1941-től az amerikai filmek sem érkeztek már –, nos, ez még inkább kikényszerítette a hazai filmgyárak termelésének maximális fokozását (1939-ben 27, 1941-ben 42, 1943-ban 52 film készült!). Ilyen körülmények között szükségképpen alakult ki a „tematikai válság”.

E válság megoldására a szélsőjobb kultúrpolitika kész recepttel szolgált. Megindult a „propagandisztikus célzattal készített, társadalmi-politikai szempontból elkötelezett játékfilmek” termelése. Két fő csoportja alakult ki e műfajnak: a háborús propagandafilmek és a népi filmek. A korszak legfelkapottabb rendezője, Bánky Viktor 21 filmet forgatott 1938–44 között, s ennek kb. egyharmada volt népi film. A negyvenes

évek szellemiségét a magyar filmgyártásban legmarkánsabban az ő munkái képviselték: az *András*, a *Bors István*, a *Dr. Kovács István*, az *Őrségváltás*. Volt azonban egy másik irányzat is, a „film noire”, amely egyfajta burkolt, individualizált tiltakozást fogalmazott meg a fennálló viszonyok ellen. Ez az irányzat nem élvezte a kultúrpolitika támogatását, de mivel nem hagyott támadási felületet, fenn tudott maradni. Ilyen, általában nagy közönségsikert arató filmeket rendezett például Kalmár László (*Halálos tavasz* stb.). S meg kell említeni a korszakban alig-alig jelenlévő, egyetemes filmművészeti értékeket felmutató rendezőket is (Szóts István, Radványi Géza), akik elvértve bár, de kamerához jutottak. Sándor Tibor mindazonáltal csupán megemlíti a két utóbbi irányzatot, s elemzését az elsőre, illetve annak két csoportjára korlátozza, könyve alcímének megfelelően. S e témához válogatta össze a dokumentumokat is; részben a filmszakmával kapcsolatos korabeli vitacikkekéből és kritikákból, részben – szemléltetésképpen – jogszabályokból. Az illusztrációk tanulságosak. A magyar szélsőjobb kultúrpolitika által preszcionált filmipar alkotásai történeti szempontból zárt világot képeznek, amelyek aligha kapnak helyet a magyar filmművészet panteonjában.

Sándor Tibor: *Őrségváltás után*³³

Nem könnyű olvasmány Sándor Tibor új munkája, s erről igazán nem ő tehet. Az alcím ugyanis (*Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944*) kényes problémát exponál. A mondanivalót eredendően fajsúlyossá teszi a tárgyalt téma jellege, másrészt a szerzőnek minden igyekezetére szüksége volt ahhoz, hogy – a közlésmód helyes megválasztásával – elkerülje a zsurnalizmus, a szenzációhajhászás – vagy éppen a bagatellizálás csapdáit. Szerencsére azonban Sándor Tibor rendelkezik azzal a tárgyilagos forráskritikai érzékkel, amelyet már első kötetében, az 1992-ben napvilágot látott *Őrségváltás*ban is sikerrel alkalmazott. Persze nem véletlenül. A szerző ugyanis, eredeti szakképzettségét tekintve, jogász és történész. Korábbi könyvében – amelyről annak idején a *Kritika* is hírt adott – a magyar film és a szélsőjobboldal kapcsolatát vizsgálta, főleg a harmincas évek második felének elemzésével. Az *Őrségváltás után* lényegében folytatása az előző könyvnek, noha nem mechanikusan. A szerző ezúttal nem a tanulmánygyűjtemény jellegét választotta, hanem a lineáris feldolgozás formáját. A következtetések levonásának bázisául szigorú tények szolgáltak, mégpedig három forráscsoportból: jogszabályok, a *Magyar Film* című filmkamarai

³³ Sándor Tibor: *Őrségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944*. Magyar Filmintézet, Budapest, 1997.

szaklap cikkanyaga, valamint levéltári dokumentumok – már amennyi a háborús pusztítás után e tárgykörben egyáltalán megmaradt.

Az 1938–44 közötti hét esztendőtt Sándor, film-politika-történeti szempontból, öt szakaszra osztotta. Az első, a Színház- és Filmművészeti Kamara előzményeinek, létrehozásának és fénykorának periódusa, 1938 közepétől 1939 végéig, majd válsága és visszaszorulása – de facto: megszűnése – 1941 decemberéig tartott. Ezt követően a filmpolitika markáns arculatváltozásai egybeestek a nagypolitikai fordulatokkal. A Kállay-kormány, a német megszállást kiszolgáló Sztójay-kabinet, s végül a nyilas uralom jól elkülöníthető szakaszokat jelez. Az intervallumok természetesen nem azonos súllyal jelennek meg. A legnagyobb figyelmet a szerző a kamara tevékenysége bemutatásának szentelte. Ennek felállítását az ún. első zsidótörvény (1938. évi XV. tc.) alapján rendelték el, hogy az izraelita vallásúak legfeljebb 20%-os arányszámát ellenőrizhessék. A kamara kötelező tagságon alapult, s filmművészeti főosztálya átfogta a szakma legteljesebb spektrumát. Vezérkarának névsorát szemlélve megdöbbenő, hány neves művész és filmes szakember vállalt felelős szerepet benne!

A háború után a Magyar Dolgozók Pártja, illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetői számára mindez kapóra jött, és kegygazdálkodási lehetőséget biztosított. A filmkamarás múlt figyelembevételével vagy „elfelejtésével” ugyanis kitűnően lehetett taktikázni. Lehotay Árpád például az ötvenes évek díjözönében semmilyen művészeti kitüntetést nem kapott, míg például Apáthy Imrét 1953-ban Jászai-díjra, két évre rá érdemes művész címre is méltónak találták – jöllehet mindketten egyaránt választott kamarai tisztségviselők, testületi tagok voltak. Az aczéli kultúrpolitika pedig – paradox módon – éppen azért rehabilitálta és tüntette ki a háborús bűnösneként elítélt Kiss Ferencet, a kamara volt elnökét, és Páger Antalt – aki a népbíróági ítélet elől Dél-Amerikába emigrált –, mert nem kompromittálódtak (nem kompromittálódhattak!) a Rákosi-rendszerben. Látható, hogy az egymást követő hatalmi érak művészetpolitikájának konzekvenciáit az utódok szinte tézis-antitézis jelleggel vonták le. Ennek elemzése most nyilván nem feladatunk, csupán jelezni kívántam, hogy Sándor Tibor könyve, a tárgyalt korszak bemutatásán túl, napjainkig terjedő rejtett összefüggések megvilágításához is hozzásegít.

A kamara, fennállása alatt, végig súlyos belső hatásköri és személyi zavarokkal küszködött. Végül alámerült az érdekkonfliktusok örvényében. A negyvenes évek első felének ingatag belpolitikai viszonyai ugyanis áthatották a filmszakmát is. Az ellentétek kitapinthatóak voltak a kormányzaton belül (Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kontra

Belügyminisztérium), és a gyártók, a forgalmazók, a kölcsönzők, a moziüzemeltetők között is. A politikai és a pénzügyi hatalom képviselői rendre fel-felbukkantak a filmszakma különböző irányító posztjain, és néhány folyamatosan mértékadó személyiségtől eltekintve sűrűn cserélődtek. Kétségtelen, hogy a fokozatos jobbratolódással párhuzamosan a filmszakma a centralizálódás irányába haladt. A folyamat 1944 közepén a filmügyi kormánybiztosi funkció létrehozásában tetőzött.

De ne feledkezzünk el a kötet alcíméről! Az eseményekből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a zsidókérdés eszkalációja ok-okozati összefüggésben áll a filmügyek alakulásával. Nemcsak közvetlenül – tehát hogy bizonyos alkotók, szakemberek származásuk miatt kiszorultak a filmszakmából –, de még csak nem is a tőkehiány, s ezáltal a gyártási válság közvetett előidézője kapcsán. Nem. Ha pusztán e tények szisztematikus, dokumentumokkal alátámasztott elemzését tekintenénk a kötet érdemének, tévednénk. A lényeg ugyanis abban a mögöttes tartalomban rejlik, amely nem a sorokból olvasható ki, hanem olvasás közben és után, mintegy összbenyomásként csapódik le. S ennek már társadalomelméleti üzenete van. A szélsőség önlegitimációjának, a bűnbakkeresésnek mindig áldozatul esik a kultúra, bár az adott helyzetben a kortárs számára ez nem mindig látszik. A történész akkor végzi jól a feladatát, ha a ténybeli ismeretterjesztésen túl úgy ábrázolja e szimptóma embertelenségét, hogy didaktikus szájbarágás nélkül is rádöbben a olvasót a múlttal való szembenézés elkerülhetetlenségére. Ezért jó könyv az *Őrségváltás után*.

Magyar filmográfia. Játékfilmek 1931–1997³⁴

Hiánypótló kézikönyv látott napvilágot a közelmúltban, az 1931–1997 között gyártott játékfilmek filmográfiája. A kiadvány nélkülözhetetlen segédeszköz mindazok számára, akik a magyar filmek gyártási adataira, alkotóira, közreműködőire és rövid tartalmi kivonatára kíváncsiak. A Filmintézet ugyan az elmúlt évtizedekben is rendszeresen közzétette a magyar filmek adatait, de ezek a belső terjesztésű, szerény nyomdai kivitelű munkák a szélesebb olvasóközönséghez nem juthattak el. A most megjelent magyar-angol kétnyelvű filmográfia kitűnő forrásként szolgálhat annak áttekintéséhez, hogy például a hazai táncművészet nagyjai mikor és hogyan működtek közre a filmművészetünkben.

³⁴ Magyar filmográfia. Játékfilmek 1931–1997. Felelős szerkesztő: Varga Balázs. Magyar Filmintézet, Budapest, 1998.

Egy ilyen összehasonlító elemzés már csak azért is kívánatos lenne, mert az első, magyarok által készített magyar film *A tánc* volt, amelyet az Uránia társaság vállalkozásában 1901 tavaszán mutattak be. A filmszkeccset Zitkovszky Béla fényképezte és rendezte. A filmográfia függelékben közli a filmarchívumban fellelhető némafilmeket is, s a felsorolásból kitűnik, hogy a tánc már 1918-ban játékfilm témájául szolgált: a Lengyel Menyhért színművéből Garas Márton által rendezett *Táncosnő* című film főszereplője Leopoldine Konstantin volt.

Egy könyvismertetésnek természetesen nem feladata, hogy teljes körű elemzést adjon. Most nincs is más célunk, mint az, hogy néhány tallózó jellegű adat felvillantásával kedvet ébresszünk a filmográfia lapozgatásához. Kezdjük a sort a mindeddig egyetlen egész estés táncfilmmel. *Az életbe táncoltatott lány* 1964-ben készült, rendezője, sőt forgatókönyvírója és díszlettervezője is Banovich Tamás volt. A halálba táncoltatott lány legendájának pozitív végkicsengésű feldolgozásával Banovich komoly munkát végzett. A film három részből állt, amelyeket egy-egy koreográfus neve fémjelez: Rábai Miklós, Harangozó Gyula és Seregi László. A film főszerepét Orosz Adél táncolta, partnere Sipeki Levente volt. A tömegjelenetekben az Állami Népi Együttes, a Duna Együttes és az Operaház Balettkara működött közre. Banovich az *Eltűszentett birodalomban* szintén Rábaira támaszkodott (1956). A magyar néptáncművészet e kiemelkedő koreográfusa további három filmben kapott még feladatot, amelyekben egyúttal az Állami Népi Együttes is szerepelt: *Fekete szem éjszakája* (1958, r: Keleti Márton), *Háry János* (1965, r: Szinetár Miklós), és *Az aranyfej* (1963, r: Richard Torpe). Ez utóbbi film angol-magyar koprodukcióban készült, és az operaházi balettkar közreműködése mellett szólótáncolt benne Kun Zsuzsa és Fülöp Viktor. Operai balettművészek szerepeltek a *Gerolsteini kaland* (1957, r: Farkas Zoltán, koreográfus: Nemes György) és a *Bob herceg* (1972, r: Keleti Márton, koreográfus: Barkóczy Sándor) című filmekben is. A Pécsi Balett 1965–74 között három filmben lépett fel (*Szentjános fejevétele*, r: Novák Márk; *Fuss, hogy utolérjenek*, r: Keleti Márton; *Szikrázó lányok*, r: Bacsó Péter). A Budapest Táncegyüttes mindössze az *Orfeusz és Eurydiké* című filmben szerepelt (1985, r: Gaál István), a koreográfus természetesen Kricskovics Antal volt.

Ha már a koreográfusoknál tartunk, említsük meg, hogy Seregi László nevét két film stáblistáján találjuk meg: *Esős vasárnap* (1962, r: Keleti Márton) és *Csak egy mozi* (1985, r: Sándor Pál). Novák Ferenc – nem számítva az *István, a király* című, eredetileg nem filmnek készült produkciót – szintén két filmet jegyez: *Kakuk Marci* (1973, r: Révész

György) és *A zsarnok szíve...* (1981, r: Jancsó Miklós). A filmrendezők egyébként általában szerettek ugyanazokkal a koreográfusokkal dolgozni. Várkonyi Zoltán például Roboz Ágnesre támaszkodott *Az utolsó vacsora* (1962), *A kőszívű ember fiai* (1965) és az *Egri csillagok* (1968) című filmjeiben is. Harangozó Gyula mindkét filmbeli koreográfiája Keleti Mártonhoz kötődik: a *Mágnás Miska* (1948) és az *Erkel* (1952). Jancsó Miklós a *Magyar rapszodiában* és az *Allegro barbaroban* Györgyfalvy Katalinnal dolgozott (1978).

Sajátos műfajból merítette témáját Bán Frigyes, amikor 1961-ben *Napfény a jégen* címmel forgatott filmet. A Jégszínház táncosairól szóló játékfilmben kilenc koreográfus közreműködött, közöttük Bogár Richárd és Jeszenszky Endre. Deák István 1962-es *Csudapest* című revüfilmjének elkészítésében négy koreográfus vett részt: Bogár Richárd, Pethő László, Szegő Tamás és Szöllősy Ágnes. Szörényi Rezső *Boldog születésnapot, Marilyn!* (1980) című filmjének sajátossága, hogy a film koreográfusa, Dózsa Imre, szereplőként is koreográfust játszott.

Igen érdekesek azok a filmek, amelyekben táncművész alakított prózai főszerepét. Ilyen volt Bán Frigyesről az *Első fecskék* (1952) Kováts Nóra, Máriássy Félixről a *Kötelék* (1967) Róna Viktor, Elek Judittól a *Mária-nap* (1983) Handel Edit, vagy Kardos Ferencről a *Mennyei seregek* (1983) Fülöp Viktor főszereplésével. Prózai mellékszereplőként tűnt föl Gaál István *Zöldárjában* Sebestény Katalin (1965), Várkonyi Zoltán *Egri csillagok* Sipeki Levente (1968), Sőth Sándor *A nagy postarablásában* Fülöp Viktor (1992). Medveczky Ilona 1966–1971 között négy filmben szerepelt, s az első kivételével mindben prózai alakítást nyújtott. Gyermekszereplőként csínytevő rosszcsontot alakított Kováts Tibor a *Tótágas* című filmben (r: Palásthy György, 1976). E filmhez egyébként a rendező az Állami Balett Intézet növendékeit kérte kölcsön, akik Péter László koreográfiájában szinte végigtáncolták a filmet.

Ennyit kedvcsinálónak e kitűnő adattárról, amely nemcsak a filmtörténészek, de az érdeklődő olvasóközönség számára is hasznos olvasnivaló.

Hagyomány és újítás a táncművészetben... – Én, Maja Pliszeckaja³⁵

A Magyar Táncművészeti Főiskola 2009-ben indította útjára *Táncművészet és tudomány* című kiadványsorozatát, amelyben eddig két kötet látott napvilágot. Az alábbiakban ezekről adunk áttekintést.

Hagyomány és újítás (konferenciakötet). A hazai művészeti felsőoktatás a 19. század második felében állt önálló fejlődési pályára. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, a Magyar Iparművészeti (ma: Moholy-Nagy Művészeti) Egyetem, a Magyar Képzőművészeti Egyetem és a Színház- és Filmművészeti Egyetem jogelőd intézményei a kiegyezés előtti-utáni években, magas fokú szakmai autonómiával jöttek létre. A második világháború után indult meg az a folyamat, amelynek végére az akadémiákból főiskolák, egyetemi jellegű főiskolák, végül egyetemek váltak. Ez a fejlődés a hazai táncművészképzésben fáziskéséssel zajlott le. Az Operaház 1937-ben szervezte át saját balettiskoláját, a kulturális kormányzat pedig 1949-ben rendelkezett a Táncművészeti Iskola létrehozásáról. Az operai és az újonnan alapított iskola egyesítésével 1950-ben nyitotta meg kapuit az Állami Balett Intézet, amely 1990-től a Magyar Táncművészeti Főiskola elnevezést viseli.

A kezdetben kifejezetten gyakorlati képzésre összpontosító – s már 1983-tól főiskolai rangú – intézményben fokozatosan bontakozott ki és az évtizedek során mind markánsabbá vált a táncművészképzéssel összefüggő kutatómunka. Ennek fontos állomása volt az a tudományos konferencia, amelyet *Hagyomány és újítás* címmel 2007 őszén rendezett a Magyar Táncművészeti Főiskola Elméleti Tanszéke és Pedagógusképző Tanszéke. Az intézmény feladatának tekinti az ott folyó kutató- és alkotó tevékenység eredményeinek közzétételét, a hallgatók tudományos diákköri munkáinak megismertetését. A főiskola ma már komplex felsőoktatási intézmény, amelynek nemzetközi hitelét elsősorban továbbra is a klasszikus balett, a néptánc és a modern tánc képzésben kibocsátott művésznövendékek, valamint a végzett táncpedagógusok magas szakmai tudása hitelesíti, emellett azonban figyel az egyetemmi váláshoz szükséges tudományos és szakmai teljesítmény nyomon követésére, átadására és dokumentálásra is. Többek között e célt szolgálta a konferencia, amelynek előadásai most kötetbe szerkesztve láttak napvilágot.

³⁵ Hagyomány és újítás a táncművészetben, a táncpedagógiában és a táncutatásban. Szerkesztette: Németh András, Major Rita, Mizerák Katalin, Tóvay Nagy Péter. Magyar Táncművészeti Főiskola – Planétás Kiadó, Budapest, 2009; Én, Maja Pliszeckaja. Fordította: Pólya Katalin. Magyar Táncművészeti Főiskola – Planétás Kiadó, Budapest, 2009.

A konferencia jelentősége azért is kétségtelen, mert a tánc kutatás eredményeinek megismertetéséhez Magyarországon ma még nincs megfelelő intézményi háttér. Míg a többi művészeti ág (film, színház, zene) önálló akadémiai bizottsággal, illetve tudományos intézettel rendelkezik, addig a táncművészet szellemi háttérének megerősítése várat magára. Ezért is volt nagy előrelépés a konferenciával egyidejűleg a Magyar Táncművészeti Főiskola Tánctudományi Kutatóközpontjának létrehozása, a főiskola tanszékeinek kutatási társulásaként. A központ célja a főiskola elméleti és pedagógiai kutatási feladatainak koordinálása, a tudományos diákköri munka szervezése és felügyelete, illetve a régóta hiányzó alapkutatási feladatok elindítása, s ennek révén a szellemi erőforrások főiskolához kötése.

A konferenciakötetben közölt mintegy negyven előadás meggyőző képet ad az intézményben folyó és az intézményhez kapcsolódó tudományos munka elemeiről. A *Tánc történet* fejezetben az ókortól a 21. századig ível a referátumok témaválasztása, benne átfogó történeti áttekintések és életmű-bemutatók, illetve műelemzések egyaránt találhatók. A *Táncelmélet* fejezet esztétikai, fordításelméleti, zeneelméleti jellegű szövegeket tartalmaz. A *Művészetpedagógia és művészetpszichológia* fejezetben a tánc szempontjából megközelítve kapunk képet olyan általános pedagógiai és pszichológiai kérdésekről, mint a művészeti nevelés, a terápiás tréningek, a testhasználat pedagógiai történeti antropológiája, vagy a tánc, mint vizuális inger kérdése. A *Táncpedagógia és szak módszertan* fejezet egyrészt – a táncművészet ágazatait sorra véve – gyakorlati ihletésű előadásokat tartalmaz a balettmódszertan, a néptánc és gyermektánc, a modern tánc, a táncjelírás oktatásáról, másrészt általános, több ágazatban használható ismereteket nyújt a kreativitás, a didaktika, az egészségügy, a kiegészítő technikák terén. Az ötödik, záró fejezetben tizenkét hallgatói *tudományos diákköri* előadása olvasható tánc történeti, szak módszertani, művelődéstörténeti témakörökben, igazolva, hogy a főiskolán a tudományos utánpótlás nevelése is elő tevékenység.

Én, Maja Pliszeckaja (memoár). Vajon miért a *Táncművészet és tudomány* sorozatban jelentek meg Pliszeckaja emlékiratai? A kérdés logikusnak látszik. A jeles balettművész személyes vonatkozásokkal telített visszatekintése főleg publicisztikai, zsmnalisztikai elemekben gazdag, noha számos markáns jellemzést és leírást tartalmaz. Olykor keresi a történeti, okozati összefüggéseket, máskor pedig nyilvánvalóan elfogult vagy szubjektív. Mindez aligha róható fel egy memoár szerzőjének, a kérdés tehát újfent adott: mennyiben tudományos ez a mű?

A válasz kézenfekvő: nem az. Ám ha befejeztük az utolsó oldalt, ha letettük a kötetet, már másként látjuk a szovjet balett, a világhírű orosz táncművészet világát. Pliszeckaja könyve nem tudományos mű, de hatásában mégis az: pótolhatatlan tánc tudományi adalék a balettművészet és a pártállam szovjetunióbeli viszonyrendszerének, ha úgy tetszik társadalomtörténetének ábrázolásához. A szerző személyes emlékeit és családjának sorsát ugyanis át- meg átszövik a szovjet történelem fordulatait, benne számtalan tragédiával és megalkuvással, lehetőségekkel és korlátokkal. Véleményünk szerint ez tekinthető a memoár legfőbb értékének, még akkor is, ha közben részletes leírást kapunk Pliszeckaja művészi pályájáról, partnereiről, alkotásairól, gondolatairól, érzelmeiről.

A szovjet állam létrejöttét követően a művészetek szerepéről vallott felfogás alapvetően megváltozott. Ez sajátos paradoxonban csúcspontba ki. Míg egyfelől – a kulturális forradalom jegyében – korábban sosem látott mértékben szélesedett ki a kulturális javak fogyasztói piaca, addig a művészet lényegéből fakadó alkotói szabadság gyakorlatilag megszűnt. Az ún. szocialista realizmus monopóliuma a művészetben maga alá rendelt minden más megközelítési módot, s a művészet alapfunkciója az esztétikai kategóriából a propagandisztikus-mozgósító kategória felé tolódott el. A művészet a pártállam működési mechanizmusának részévé, hatalomgyakorlási formájává vált, úgy is fogalmazhatjuk: eszköze lett a politikai döntések végrehajtásának. A marxista-leninista esztétika szerint a szovjet típusú társadalmakban a művészetnek, mint felépítménynek, társadalmi rendeltetése, funkciója, osztálytartalma volt. E gondolat felismerése és alkalmazása a Szovjetunióban már az 1920-as években megkezdődött. A lenini művelődéspolitikája legmeghatározóbb alakja, Anatolij Lunacsarszkij közoktatásiügyi népbiztos először 1919 decemberében tette közzé *A szovjethatalom művészeti feladatai* c. cikkét, amelyet, újabb témakörökkel kiegészítve, 1923-ban *A szovjet állam és a művészet* címmel ismét sajtó alá rendezett. A kultúrpolitikus feltette a kérdést: „Vajon a párt és a szovjethatalom egésze akár egy percig is kételkedhet abban, milyen óriási agitatív ereje van a helyesen végzett művészi agitációnak?” Majd kifejtette nézeteit az elmúlt korok művészetéről (a balettre is értendően): „Tartalmát tekintve a művészet az egyénen keresztül az emberiség társadalmi életét tükrözi. (...) A múlt egész művészete a munkásoké és a parasztoké kell, hogy legyen. (...) Amikor pedig áttérünk azokra a művészeti alkotásokra, amelyekben kifejeződött az ember törekvése a boldogságra, a szocialista igazságra (...), akkor szinte máglyatüzeket és csillagokat látunk, amelyek művészeti vonatkozásban bevilágítják a dolgozó tömegek útját.”

Lunacsarszkij elemezte a teendőket a zene, a képzőművészet, az iparművészet és a színművészet vonatkozásában, végül kijelentette: „Csak az olyan művészek tudnak igazán agitatív erejű művészetet produkálni, akiket a mi világnézetünk hat át.” Ami pedig a Szovjetunió legjelentősebb színházait illeti, a népbiztos 1925-ben kijelentette: „Vaknak kell lenni ahhoz, hogy valaki ne lássa: a szovjet hatalom színházi politikáját teljes siker koronázza. Nézzék meg a moszkvai és leningrádi színházak ez évi műsorát. Megláthatják, hogy a régi színdarabok mellett nagy helyet foglalnak el az új, forradalmi művek.” S az elvárások e színházak balett-együtteseit sem kerülték el.

A Lunacsarszkij által lefektetett alapelvek a Szovjetunió fennállása alatt végig meghatározták a művészetek és a művészek mozgásterét, legfeljebb a gyepelő szorossága változott, a mindenkor első számú pártvezető személyétől és a nemzetközi helyzettől függően. Ehhez igazodott a memoárban említett kultúrpolitikusok (helyesebben a kultúra irányítására kijelölt pártmunkások, Zsdanovtól Furceván át Gyemicsevig) véleménye, s jelentett kötelező direktívát, miközben az igazi hatalom – még a kultúra területén is – az állambiztonsági szervezet kezében volt.

A Szovjetunió, illetve a szovjet típusú kelet-európai államok művészetpolitikájáról ma már számos kiadvány hozzáférhető. Pliszeckaja – eredetileg 1994-ben megjelent, de magyarul eddig nem olvasható – memoárja annyiban színesíti a tudományos elemzéseket, hogy a szemtanú hitelességével ábrázolja a szovjet típusú pártállami modell működését, amelyben a politikai vezetők folyamatosan változtak – felemelkedtek, regnáltak, megbuktak –, míg a művészek végezték a dolgukat, alkotak, előadtak – de mindenekelőtt alkalmazkodtak. A sztálinizmus és a kommunizmus hatásmechanizmusának lényegét elsősorban ilyen és ehhez hasonló, érzelmekkel és gondolatokkal telített, emberközeli művekből lehet hitelesen megismerni.

Pliszeckaja „a hatalom árnyékában” táncolt. Tette ezt a szó szoros értelmében, de tette átvitt értelemben is, amennyiben élete és munkássága során, céljai elérése és lehetőségei érvényesítése érdekében folyamatosan „a hatalom árnyékában” mozgott, kihasználva kapcsolatait, ismeretségeit, akárcsak a többi művészek, akik – bizonyos értelemben – „kiváltságosnak” mondhatták magukat. Persze, ezek a „kiváltságok” csak addig tartottak, ameddig nem zavarták a párt kultúrpolitikájának szigorú ideológiai dogmákon nyugvó alapjait. Ha van tanulsága e memoárnak, akkor az éppen a művészek kiszolgáltatottsága, hiszen a totalitáriánus rendszerekben, ahol a művészet mindig eszköz, a hatalom által kihe-lyezett csapdákat csak kivételes bölcsességgel lehet elkerülni.

Nádasi Myrtil: Piruettek és ábrándok³⁶

Nádasi Ferenc (1893–1966) balettmesteri munkássága meghatározó jelentőségű a hazai balettművészet történetében. 1937. szeptember 1-jei belépése az operaházi balettiskola történetének minőségi fordulópontját jelentette. Nem véletlen, hogy az 1965-ig Kossuth-díjjal kitüntetett balettművészek – a koreográfus Harangozó Gyula kivételével – valamennyien Nádasi-növendékek voltak.³⁷

Nádasi életútja jól dokumentált. Pályájának önálló tanulmány formájában történő méltatása, Vályi Rózsi tollából, már életében megtörtént.³⁸ Lugossy Emma 1977-ben tette közzé róla szóló közleményét.³⁹ Körtvélyes Géza életrajzi összefoglalása 1993-ban látott napvilágot.⁴⁰ A mester pályaképéhez fontos adalékokkal szolgáltak a feleség, Nádasi Marcella visszaemlékezései. Ezek több részletben, illetve formában jelentek meg 1966-ban, 1979-ben, 1984-ben, illetve 1986-ban.⁴¹ Az összképet jól kiegészítették leányuk, Nádasi Myrtil 1993-ban közzétett gondolatai.⁴² A rövid visszatekintés az évek során terjedelmes memoárrá bővült, amelyet a szerzője először Angliában publikált. A sokak által várt magyar kiadás, *Piruettek és ábrándok. Felnöttem a függöny mögött* címmel, 2012 tavaszán jelent meg.

A kötet célja csak kisebb részben a szülők előtti tisztelgés. Nádasi Myrtil emlékirata alapvetően szubjektív, néhol kifejezetten intim és érzelmes pályakép, de emellett tudományos elemzésre is alkalmas tár-

³⁶ Nádasi Myrtil: *Piruettek és ábrándok. Felnöttem a függöny mögött*. K.u.K. Kiadó, Budapest, 2012.

³⁷ Bolvári-Takács Gábor: Kossuth-díj tánclépcsőben. A magyar táncművészet kiválóságai = Táncművészet, XL. évf. 2009. 1. sz. 27–29. o.

³⁸ Vályi Rózsi: Nádasi Ferenc, a magyar balett érdemes művésze. In: A magyar balett történetéből. Szerkesztette: Vályi Rózsi. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1956. 286–308. o.

³⁹ Lugossy Emma: Nádasi Ferenc, a balettmester. In: Táncstudományi Tanulmányok 1976–1977. Szerkesztette: Kaposi Edit – Pesovár Ernő. Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, Budapest, 1977. 82–118. o.

⁴⁰ Körtvélyes Géza: Nádasi Ferenc helye és szerepe a magyar balettművészet történetében. In: Táncstudományi Tanulmányok 1992–1993. Szerkesztette: Maácz László. Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 1993. 5–16. o.

⁴¹ Körtvélyes Géza: Nádasi Ferencről – Nádasi Marcellával = Táncművészeti Értésítő, 1966. 3. szám, 59–63.; Nádasi Marcella: Életem és a balett. In: Táncművészeti dokumentumok 1979. Szerkesztette: Maácz László. Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 20–49. o.; Nádasi Marcella: Így volt, jól emlékszem... In: Táncművészeti dokumentumok 1984. Szerkesztette: Maácz László. Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 61–71. o.; Nádasi Marcella: Jegyzetek Nádasi Ferenc tanítási módszeréről. In: Táncművészeti dokumentumok 1986. Szerkesztette: Merényi Zsuzsa – Béres Ferenc – Péter Márta. Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 47–49. o.

⁴² Nádasi Myrtil: Apám. In: Nádasi Ferenc 1893–1966. Szerkesztette: Nádasi Myrtil. Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest, 1993. 19–29. o.

sadalmi-művészetpolitikai korrajz, reális történelmi háttérábrázolással, ok-okozati összefüggéseket feltáró eseteírásokkal, kiegészítve mindezt a pályatársak portréival. A szöveghez számos fénykép társul. Nem meglepő tehát, hogy a kötet 2012. május 10-ei, vígszínházbeli sajtóbemutatóján, a méltatásra felkért kor- és pályatársak (Bálint András színművész, rendező, Halász Judit színművész, Marton László rendező és Szakály György balettművész) más-más dimenziókat ragadtak meg, más-más részeket tartottak érdekesnek, illetve figyelemre méltónak.

Nádasi Myrtil 1944-ben született. Életének indulására a családi környezet meghatározó befolyást gyakorolt, nyolcévesen az Állami Balett Intézet növendéke lett, ahol – édesapja tanítványaként – 1961-ben diplomázott. (Ez volt a mester utolsó évfolyama.) A tíz fős osztályban végzett Aradi Mária, Bognár Ildikó, Farkasházy Klára, Imre Zoltán, Handel Edit, Nagy Katalin, Nagy Zoltán, Pártay Lilla és Sterbinszky László is. Myrtilt azonban erősebben csábította a prózai színpad. Már növendékként fellépett a Vígszínházban, amely később le is szerződtette. Szerepeiről, színházi élményeiről a kötetben bőségesen olvashatunk. E szűk egy évtizedes színházi periódusát a hazai színháztörténet meglehetősen mostohán kezelte, Myrtil sem az 1969-es *Színházi kislexikonban*, sem az 1994-es *Magyar színházművészeti lexikonban* nem szerepel.⁴³

Sokkal jobban odafigyelt rá a filmszakma: önálló szócikkei, szerepei megtalálhatóak az 1973-as *Új filmlexikonban*, az 1983-as *Ki kicsoda a mai magyar filmművészetben* c. kötetben, és a 2005-ös *Magyar filmlexikonban*.⁴⁴ Ennek oka az, hogy 1959-től 1965-ig hat mozifilmben és négy tévé- illetve rövid játékfilmben játszott. Közülük is kiemelkedik a sematikus hagyományokkal szakítani próbáló, Gertler Viktor által rendezett, 1960. január 7-én bemutatott *Vörös tinta*, amelynek gyerek-főszereplője az általa alakított Ács Kati. A film az ő szemszögéből mutatja be az osztályfőnöke (Vass Éva), és a szintén ebben az általános iskolában rajztanárkodó apja (Pálos György) között kialakuló szerelmet. A film csúcspontján Ács Kati Nyilas Misit idéző monológgal fakad ki a hazug iskola ellen – nem nehéz felismerni a forgatókönyv-

⁴³ Színházi kislexikon. Főszerkesztő: Hont Ferenc. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1969; Magyar színházművészeti lexikon. Főszerkesztő: Székely György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

⁴⁴ Új filmlexikon. Főszerkesztő: Ábel Péter. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 2. kötet, 192. o.; Ki kicsoda a mai magyar filmművészetben. Akik a magyar filmet csinálják. Főszerkesztő: Papp Sándor, szerkesztő: Karcsai Kulcsár István, Magyar Filmgyártó Vállalat – MOKÉP – Magyar Filmtudományi Intézet, Budapest, 1983. 258. o.; Magyar filmlexikon. Szerkesztette: Veress József. Magyar Nemzeti Filmarchívum, Budapest, 2005. I. kötet, 739–740. o.

író Szabó Magda debreceni kötődését. A tanárnő végül a gyermek érdekében átlépi saját árnyékát, vidékre távozik. A döntésében szerepet játszik a diszkrét és humánus igazgató, miközben a filmben sem a pártról, sem a szakszervezetről nem esik szó. A szereplők hús-vér emberek, s nem stilizált embertípusok, mint az ötvenes évek korábbi filmjeiben. A rendező fontos szerepeket osztott a kifejezetten polgári gyökerű Makay Margitra, Tímár Józsefre és Apáthy Imrére. A film nem valamiféle szocialista realista erkölcsi példázat volt, hanem a konszolidálódó Kádár-rendszer jelképe, ahogyan az egyik filmbeli szereplőt jellemzik: „azt mondja, amit kell, és azt hiszi, amit akar”. A *Vörös tintát* a mozikban 1976-ig két és fél millióan látták. Myrtil utolsó hazai közönségsikerét Várkonyi Zoltán 1965. április 1-jén bemutatott szuperprodukciónak, *A kőszívű ember fiaiban* aratta, Lánghy Aranka szerepében.

Nádasi Myrtil 1965-ben férjhez ment a Londonban élő Sásdy Péter tévéfilm-rendezőhöz és Angliába költözött. Ezután Mia Nardi néven épített új színészkariert. Közel harminc évvel később lépett újra magyar színpadra: a Játékszín 1993-ban tűzte műsorra *A macska és a kanári* c. angol krimi-vígjátékot, amelyben főszerepet kapott, mások mellett Gábor Miklós és Szakály György partnereként. Pár évvel korábban a hazai filmvászonon is feltűnt: András Ferenc 1991. október 4-én bemutatót, *Az utolsó nyáron* c. filmjében játszott.

A kötet szerkezete leképezi a szerző belső világát. Az előszó címe *Be-melegítő*, a szülők származásáról, indulásáról az *Előkészítő* c. fejezet szól. A könyv két „felvonása” közül az első a memoár angol változatának magyar fordítását tartalmazza, a jóval rövidebb második pedig kifejezetten a magyar kiadás számára készült, életút-epizódokat felvilágosító kiegészítés. Szemléletesek az első „felvonás” fejezetcímei is: *Pas de deux*, *A rúdtól a középre*, *Grand jeté a hírnévhez*, *Sasszé jobbra és leköszönés* stb.

Nádasi Myrtil memoárja a Magyar Táncművészeti Főiskola *A magyar táncművészet nagyjai* című sorozatának harmadik kötete. A széria első darabja 1993-ban éppen az általa szerkesztett ún. *Nádasi-emlékkönyv* volt, ezt követte 1994-ben a *Harangozó Gyula emlékkönyv*.

Bartók Béla Emlékház⁴⁵

2006 márciusában, a zeneszerző születésének 125. évfordulóján ismét megnyitotta kapuját a Bartók Béla Emlékház. Az 1924-ben épült budapesti, II. kerületi Csalán úti épületet Bartók eredetileg 1932 tavaszán bérelte ki, miután már a húszas évek végétől arra törekedett, hogy családjával minél csendesebb és egészségesebb környékre költözzön. 1928-ban az akkor III. kerületi Kavics utcában, a József-hegy környékén találtak lakást, majd 1930 áprilisában átköltöztek a Csalán útra.

Ifjabb Bartók Béla emlékei szerint a kétszintes ház alagsori külön lakással és nagyméretű előkerttel rendelkezett, aránylag távol a nem túl forgalmas utcától. A szomszéd telkek üresek voltak. A lakás beosztása célszerű volt, így mindenki nyugodtan dolgozhatott. Az emelet legjobban elzárható szobája lett Bartók dolgozószobája, ennek bejáratát is kicseréltette egy párnázott, szigetelést biztosító ajtóval. A közvetlenül szomszédos szoba a nagyobb fiúé volt, aki mint szigorló mérnök, itt készült oklevele megszerzésére. Az alsó szinten helyezkedett el Bartók feleségének, Pásztory Dittának a dolgozószobája, és ugyancsak a földszinten tartózkodott az akkor még elemi iskolás kisebbik fiú, Péter. A földszinten elhelyezett két zongora és az egyébként is tágas helyiség lehetővé tette, hogy Bartók rendszeresen magánórákat adjon; egy időben – betegsége miatt – azt is engedélyezték, hogy zeneakadémiai óráit is otthon tartsa meg. Hangversenyre készülve is megfelelően tudott közreműködő társaival próbálni. A lakásbérlet felmondására 1941-ben ifjabb Bartók Béla által került sor, miután Bartók és felesége 1940 októberében az Egyesült Államokba távoztak. Ebben az időben már csak három lengyel menekült élt az épületben, akiket a zeneszerző vett magához még a világháború kitörése után, hiszen Béla fia 1935. decemberi nősülése óta elköltözött, Péter pedig gimnazistaként Sárospatakon tanult, internátusban.

Bartók Péter így emlékezik a házra: „A bejáratnál két csodálatos nyárfa üdvözölte a látogatót; maga a ház messze volt az úttól, magasan fent, hiszen ez már a hegy lába volt; valaki azt mondta, hogy a ház és a fekvése is egy kastélyra emlékezteti. A kertbe belépve a látogató gyümölcsfák (...), többfajta rózsa, kis veteményes, azután örökzöldek és rengeteg, tavasszal bódító illatot árasztó orgonabokor melle haladt el, míg végül, több lépcsősor után megérkezett magához a házhoz. Bent először egy zárt verandán találta magát, amely sokféle virágnak, kaktusznak és egyéb növénynek adott otthont; s emellett remek kilá-

⁴⁵ Bartók Béla Emlékház. Az eredeti kiadást szerkesztette: Strackné Mohos Márta. A bővített kiadás felelős szerkesztője: Hollós Máté, Budapest, 2006.

tás nyílt innen a hegyekre, illetve a város szélére. Más tárgyak között egy szépen festett tulipános láda is állt itt, amelyet sokat lehetett látni akkoriban a magyar falvakban. Apám legtöbb bútora falusi asztalosműhelyekből került ki, néhány közülük egy Péntek Gyugyi György nevű erdélyi mestertől, aki pompás bútorokat; gazdagon díszített, faragott székeket, asztalokat, fiókos szekrényeket készített. (...) Az ebédlőnk főként ilyen faragott bútorokkal volt berendezve, a festetlen fajtával, amit időnként szappannal és vízzel kellett elsúrolni. (...) Apám két szobájában is faragott bútorok álltak, de ezeket a faragást megelőzően bepácolták, polírozták, s ezért a díszítőelemek szembetűnőbbek voltak, mint az ebédlő-garnitúránk darabjain. Szobáinak berendezése a szokásos tulipános ládából, székekből, asztalból, ágyból és íróasztalból állt, mind tetszetős a szemnek, s úgy készítették el őket, hogy örökké tartsanak. Az ilyenfajta bútorzat számomra a világ legtermészetesebb környezete volt, mivel ilyen tárgyak közt nőttem föl; csak amikor elkezdtem másokhoz látogatóba járni, akkor eszméltem rá, hogy a városi lakások legtöbbje furcsa, modern, gyári holmikkal van berendezve.”

1981-ben a Fővárosi Tanács, a zeneszerző születésének centenáriuma alkálította át az épületet Bartók Emlékházzá, Fazakas György építész tervei szerint. A földszinti lakáshoz új bejárati lépcsőházat toldottak, az első emeleten koncerttermet alakítottak ki, s a második szinten rendezték be az emlékmúzeumot. A negyedszázaddal későbbi átalakítás az épület minden részét érintette, amelynek finanszírozója és koordinátora Vásárhelyi Gábor, az 1994-ben elhunyt ifjabb Bartók Béla keresztfia, a zeneszerző jogutódja volt. A továbbiakban az ő szavaival adjuk vissza a felújítás eredményeit.

„2004-ben sikerült megállapodnom a Fővárosi Önkormányzattal, (...) hogy saját költségemen felújíttathassam, és egy padlástéri kiállító térrel kibővíthessem a házat. (...) 2005. március 26-án a ház bezárt, és feleségemmel Virághalmy Ágnes belsőépítésszel, elkezdhattuk a régien tervezett munkát. Az átalakítás és felújítás során három fő célt tartottunk szem előtt: 1.) A házat a lehető leginkább alakítsuk vissza abba az állapotba, ahogy 1940-ben állhatott itt, amikor Bartók Béla az Amerikai Egyesült Államokban távozott, hogy ott ideiglenes menedéket keressen a készülődő háború borzalmai elől. 2.) A lehető legtöbb belső teret tudjuk úgy kialakítani, hogy azt a meglévő eredeti bútorzattal berendezhessük, így sokkal inkább érzékeltetve az akkori miliő hangulatát a kedves látogatóval. 3.) A ház műszaki állapotát olyan szintre emeljük, hogy az még akár több évtizedig is kiállja az idők próbáját, méltóképpen állítva emléket Bartók Bélának. A felújítás tervezése és kivitelezése során a bejárati homlokzatról eltávolítottuk az 1981-ben

ráépített idegen vasrácsos szerkezetet és az oda nem illő, egyébként sem ajtónak látszó bejárati ajtót. Bartók Béla hagyatékában megmaradt korabeli fényképek és a Fővárosi Önkormányzat Tervtárában fellelhető képek és tervek alapján állítottuk vissza a homlokzatot, mely ma a bejárati ajtót leszámítva mind kialakításában, mind színezetében teljesen megfelel az 1940-es állapotnak. Az alul elhelyezkedő új bejárati ajtót Pölöskei József ötvösművész tervezte és készítette (...) A ház többi homlokzatára is igaz az, hogy mindenben megpróbáltuk az eredeti helyzetet visszaállítani, persze a hozzátoldott lépcsőház kiváltására nem volt lehetőség, de például a műanyag redőnyöket visszacsereltük faredőnyre, és a tetőt is a teljes javítás után újból az akkorival egyező kinézetű palafedéssel burkoltattuk. (...) A belső térben, az alagsorban a Bartók család idejében a házmesterlakás, továbbá technikai kiszolgáló helyiségek voltak, így itt nem volt elsődleges cél a korabeli állapot visszaállítása. A bejárati ajtón belépve balkéz felől Bartók Béla édesanyjának 1903. szeptember 8-án írt levelének márványba vésett részlete fogadja a látogatót, beljebb ruhatárat, egy kis emléktárgyak és zeneművek árusítására alkalmas üzlethelyiséget, továbbá a mellékhelyiséget találjuk. (...) Innen, a már említett, hozzátoldott lépcsőházon át juthatunk az első emeletre, ami Bartók idejében az ő lakóterük első szintje volt. A lépcsőházban a lépcsőkorlátot (...) olyanra cseréltük, ami korban illik a házhoz, és stílusában hasonlít a régi lépcsőház fa korlátjához. Bartók Béla kortársa, Kós Károly tervezte lépcsőkorlát hű mása került a lépcsőházba. (...) A hajdani első lakószinten 1981-ben, az ott lévő szobák és lépcsőház összenyitásával koncerttermet alakítottak ki. Ez ugyan eltérés az eredeti állapottól, de egyrészt azért nagyon hasznos, mert az itt megtartott koncertek élővé teszik a házat, másrészt nem is áll messze attól, hogy eredetileg is két zongora állt az itt lévő két szobában, melyeket össze lehetett egy négyszárnyú ajtóval nyitni. (...) A koncerttermet is teljesen felújítottuk. A korábban a mennyezeten lévő, és a töki református templomból származó kazettás festett mennyezetet visszaadtuk az Iparművészeti Múzeumnak, mivel a háznak sohasem voltak ilyen díszei, másrészt pedig teljesen elrontotta az amúgy sem tökéletes akusztikát. (...) Innen a lépcsőházon át jutunk egy emelettel feljebb abba a három helyiségbe, ami nagyjából ugyanúgy áll, mint Bartók idejében. Az első szobában balkéz felé a faragott étkező garnitúra látható (...) Mellette két oldalon két ruhásszekrény, a másik oldalon polcok és tártartók sorakoznak. A második szobában egy kék festésű szekrényből, asztalból és két székből álló bútorgarnitúrát, valamint egy padlábából, székekből és asztalból álló ülő sarkot helyeztünk el. Az ajtó mellett két pirosas színű faragott szekrény látható és hozzá

tartozó könyvespolcok. A harmadik szoba, Bartók Béla dolgozószobája, melyben restaurált zongorája, íróasztala, bőrfotelje és székek helyezkednek el, mintha várnák vissza Bartókot a munkához. Az íróasztalon látható fonográfja és írógépe is. A bővítés eredményeként még egy emeletet mehetünk feljebb, ahol fali és álló vitrinekben tekinthetünk meg a látogatók Bartók Béla hagyatékában megmaradt személyes és gyűjtött tárgyait.”

Az emlékház újbóli megnyitása alkalmából bővített kiadásban jelent meg az a kötet, amelyben ifjabb Bartók Béla, Bartók Péter és Vásárhelyi Gábor fent idézett szövegrészletei mellett megtaláljuk Fodor András költő és Szirányi János, az emlékház igazgatója írásait, Ujfalussy József Bartók Béla életéről szóló kronológiáját, Bartók műveinek jegyzékét, s egy válogatott Bartók-bibliográfiát és -diszkográfiát; mindezt sok fényképpel és dokumentum-másolattal illusztrálva.

Boros Géza: Emlékművek '56-nak⁴⁶

Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány (röviden: 1956-os Intézet) megalakulása, azaz 1991 óta több mint félszáz forráskiadványt és feldolgozást, monográfiát és gyűjteményes kötetet bocsátott közre. Az eltelt viszonylag csekély időt figyelembe véve ez nem mindennapi teljesítmény. Az '56-os forradalom minél szélesebb körű feldolgozása újabb és újabb szempontú megközelítésekre ad módot. Ilyen, eddig nem vizsgált terület volt a forradalom emlékműveinek problematikája. A kérdéskör itthon és külföldön természetesen időbeli eltolódással jelentkezett, hiszen a hazai ellenforradalmi frazeológia idején kizárólag a határokon túl volt lehetőség tárgyi emlékek elhelyezésére. A rendszerváltozást követően e tendencia megfordult: szinte minden település és számos szervezet felavatta saját emlékművét, emléktábláját. A folyamat az 1989 óta eltelt tíz év alatt lényegében nyugvópontra jutott, s ez megfelelő alapot kínált egy összefoglaló mű elkészítéséhez. Ennek megírására vállalkozott Boros Géza művészettörténész-esztéta.

A kötet tartalmi újszerűségéhez nem fér kétség. Mielőtt azonban a részletes ismertetéshez kezdenénk, érdemes megvizsgálni, hogy a hazai szakirodalomban milyen hasonló műfajú munkák találhatók? Annál is inkább, mert a korábban megjelent ilyen jellegű kiadványok más-más adatfeldolgozási móddal készültek. Ádámfy József *A világ Kossuth-szobrai* (Népművelési Propaganda Iroda, 1979.), valamint

Varjas Károly *Petőfi-szobrok hazánkban és határainkon túl* (Antikva Kiadó, 1989.) című könyvei csak figurális műalkotásokat regisztráltak. Az emléktárgyak valamennyi típusára kiterjedő igénytelenséggel készült a *Kossuth emlékhelyek Zemplénben* (szerkesztette: Bordás István, Kossuth Emlékbizottság, 1994.), ez azonban regionális jellegű kiadvány volt. Országos kitekintéssel készült el a *Név- és címjegyzék a hazánk felszabadulásával kapcsolatos tárgyi emlékekről, emlékművekről, emlékhelyekről* (összeállította: Hegedűs Zoltán, MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ, 1985.), ám ebben csupán felsorolták a több mint 1200 létesítményt (emlékmű, emléktábla, dombormű, sír-emlék, szobor), és mellettük sem leírást, sem fényképet nem közöltek. Összefoglalva: bár az elmúlt évtizedekben számos katalógusszerű kiadvány napvilágot látott, ezek sosem a teljes – vertikális és horizontális – feldolgozás igényével készültek. Az *Emlékművek '56-nak* tehát formai szempontból is példaértékű.

Boros Géza a könyvét bevezető tanulmányra és adattárra osztotta. A tanulmányban a legfontosabb szimbólumok köré csoportosítva bemutatja az 1956-os forradalommal kapcsolatos emlékműveket és más emlékműfajokat (bélyeg, érem, felvonulás, síremlék, stb.). Ahogy a kötet fűlszövegében olvasható: „megközelítése többrétű: a művészettörténeti – esztétikai szempontok mellett szociológiai, kulturális antropológiai és politikatörténeti aspektusokat is alkalmaz.” Ez pedig igen fontos szempontsor! Ahhoz ugyanis, hogy a maga nemében eredeti, szakszerű, egyúttal a nagyközönség számára olvasható kötet születhessen, a szerzőnek a feldolgozás során legalább két csapdát el kellett kerülnie: a „művészettörténeti olvasókönyv/tankönyv”-jelleg, illetve a „kiállítási katalógus”-szerűség sztereotípiáit. De nem írhatott eseménytörténetet sem, hiszen e célra monográfiák sora áll rendelkezésre. A szimbólumok köré épített megközelítéssel Boros átvágta a gordiuszi csomót, s hogy mennyire sikeresen, azt a továbbiakban kívánjuk illusztrálni.

„Népek Krisztusa, Magyarország” – írta Márai Sándor 1956-ban, s e mondat lett a könyv első fejezetcíme. Benne az első köztéri emléktípus: a kereszt, az öröklét szimbóluma. Mindszenty József hercegprímás kálváriája további változatot ihletett: a keresztút motívumát, amely „adekvát emlékműformája Mindszenty sorsának”. (Az első '56-os emlékművet – már 1956. október 24-én (!) –, éppen a szabadságtól megfosztott bíboros tiszteletére, az olaszországi Bolzanóban állították fel.) Gyakran templomi motívumok vették át az emlékmű-szerepet, ennek legkifejezőbb formája az *emlékkápolna*. A sírjel és a mártíremlékmű „műfaji határesetek” a *szimbolikus sír*, amelynek legmegrendítőbb változatával Nagy Imre és társai újratemetésénél találkozhattunk.

⁴⁶ Boros Géza: Emlékművek '56-nak. 1956-os Intézet, Budapest, 1997.

A következő fejezetben a szerző a megmunkálatlan, nyers, rusztikus kővek emlékműként való alkalmazásának példáit gyűjtötte össze. Ide sorolható pl. Jovánovics György 1992-es központi mártírelmékműve a 301. parcellában, de ilyen a már említett bolzanói emlékmű is. E forma 1989 után igen népszerűvé vált Magyarországon, hiszen kifejezőereje és egyszerűsége mellett a kivitelezés relatív olcsósága is bátorította településeink előljáróit. A felirat elhelyezését gyakran külön márványtáblával oldották meg. Szimbolikus értelmet nyert az emlékművek építéskor az „utcakő”-motívum is.

„A *Iyukas* zászló 1956 legismertebb és legsajátosabb jelképe” – olvashatjuk a következő fejezet elején, s nem véletlenül: „jelképi ereje ... gazdag allegorikus értelmezési lehetőségében rejlik.” Ezzel összefüggésben a *Kossuth-címer* jelképként való kezelése is megjelenik. Az olvasók közül vajon hányan tudják, hogy az 1956-os Melbourne-i olimpián a rendező állam lobogóját tartó rúdra – az együttérzés jeléül – Magyarország Kossuth-címeres, gyászszalagos zászlaját vonták fel? Az '56-os szimbólumok többségének eredete vallástörténeti hagyományokra épül. Így van ez a *gyertyaláng* esetében is, amelynek emlékművi funkciójú formája más forradalmak kapcsán is jelkép (pl. Batthyány-örökmécses). Emblémaként eredetileg mécses-motívumot terveztek a Történelmi Igazságtétel Bizottsága számára is. 1996 óta a „forradalom lángja” ég Lugossy Mária Kossuth téri emlékművén.

A következő fejezet témája a *kopjafa*. Kétségtelenül ez a legelterjedtebb emlékműforma, bár mint szimbólumnak nincs köze 1956-hoz. Az első ismert '56-os kopjafát csupán 1981-ben avatták fel az NSZK-beli Kastlban. A rendszerváltozás évében itthon 46 megjelölt kopjafát állítottak fel, 1990-ben már csak 21-et, s ezt követően nagyjából ez maradt a tendencia évekig. A legtöbb emlékmű funkciójú kopjafa a falvak főterén vagy templomkertjében található, gyakran táblával kiegészítve. Előfordulnak „kombinált” kopjafák is, több fontos történelmi esemény együttes emlékműveként.

Ami a *szobrokat* illeti, az első ilyen jellegű emlékművet 1956. november 1-jén, Keszthelyen állították fel. Az '56-os szobrokon a legtöbbet alkalmazott elemek a harc tárgyi maradványai: golyóbecsapódások, lánc-talp, lövedék, puska. A figuratív elemek közül a „pesti srác” motívuma a legismertebb, mint például a Győrfi Lajos által készített Corvin-közi emlékmű.

A szobrok között külön csoportot alkotnak a *portrék*. Az emigrációban főként Mindszenty alakja ihlette meg az alkotókat, idehaza Nagy Imre tekinthető központi személyiségnek. A budapesti Nagy Imre-szobor azonban, Varga Tamás alkotása, csak hosszas előkészítés és pályáz-

tatás után készült el. A portrékészítés esztétikai és költségvetési szempontból egyaránt igényes feladat, így valamennyi ilyen típusú emlékműterv megvalósítását zsúrik és képviselőtestületek vitái előzték meg. Szerencsére nem eredménytelenül, hiszen országszerte számos '56-os portré készült, a forradalom kevésbé ismert mártírjairól is.

A szerző az utolsó fejezetet az ún. „*kombinált emlékmű*”-nek szentelte. Ez a műfaj részben kényszerűségből, részben takarékosági okok miatt honosodott meg, de számos esetben előfordultak tudatos társítások. Ehhez az 1848–1956 párhuzam kínált nyilvánvaló alapot. (Nem beszélve a Bem- és Petőfi-szobor 1956. októberi kultikus jelentőségéről.) Ilyen összevonásokat külföldön is szép számmal találunk. Gyakori a második világháborús és az '56-os áldozatok közös emlékműve, de más események, így a milicentenárium is felbukkannak kombinált formában. A szerző nem hallgatja el aggályait a kombinált emlékművek – szerinte – legproblémásabb tartalmi kérdéséről, nevezetesen a történelemszemlélet differenciálatlan közvetítéséről.

Boros Géza másfél száz oldalas tanulmánya rendkívül érdekes. Az olvasót – a több mint kétszáz fényképnek köszönhetően is – magával ragadja egyfajta „utazási élmény”, térben és időben egyaránt. Köszönhető ez a már említett interdiszciplináris megközelítésmódnak, a gördülékeny stílusnak, s a túlzott didaktikusságot szerencsésen nélkülöző elemzéseknek.

A kötet második része az *adattár*. Ebben megtaláljuk az 1956-os forradalom és szabadságharc hazai és külföldi köztéri és középületen belüli szobrainak, domborműves emléktábláinak, továbbá az emlékoszlopainak és emlékköveinek adatait, úgymint: az alkotó neve, az elhelyezés módja, a felállítás időpontja, a mű leírása. Ezt követően olvasható Magyarország valamennyi feliratos emléktáblájának szövege és a fentiekben már részletezett meghatározó adatai. A kötet személy- és helységnévmutatóval zárul.

Élvezetes olvasmány az *Emlékművek '56-nak*. A szerző – hogy stílusosak legyünk – a maradandó értékű emlékművekről maradandó értékű forráskiadványt alkotott, legújabb kori történetírásunk eredményeinek gazdagítására.

III. Jogélet, nevelés, művelődés

Erdő Péter: Egyházjog¹

Impozáns mű látott napvilágot a Szent István Társulat gondozásában: Erdő Péter *Egyházjog* című könyve. „Az utolsó magyar egyházjogi kézikönyv, Bánk József nagyszabású munkája megjelenése óta majd egy emberöltő telt el.” – írja előszavában a szerző (5. o.) és nem túloz. Valóban, több mint 30 éve, 1960-ban jelent meg a *Kánoni jog* első kötete, majd 1963-ban a második. Bánk József annak idején mintegy 1800 oldalon mutatta be a kánoni jog forrásaival, a személyi, az igazgatási, az eljárási és a büntetőjoggal kapcsolatos egyházi joganyagot. (S említsük meg az egyházi alkotmányjog alapjairól írott dolgozatát is, amely előzménye volt a *Kánoni jog I-II*-nek. [*Egyházi jog*, Budapest, 1958.]) Ám az eltelt évtizedek alatt „az egyházi jog döntő mértékben átalakult” (5. o.). A II. Vatikáni Zsinat után 1983-ban kibocsátott új *Egyházi Törvénykönyv* szükségessé tette az egyházjog ismételt összefoglalását.

Az egyházjog hazánkban az elmúlt évtizedekben kívül esett a vizsgáldások tárgyán. Bár az 1980-ban megjelent *Állam- és jogtudományi enciklopédia* felvette címszavai közé az „egyházak jogai”-t (I. kötet, 634–650. o.), az itt leírtak nem annyira a kánonjog jellemzésére, sajátosságaira, sokkal inkább az egyházak történeti fejlődésére és szerepére, a lelkiismereti és vallásszabadság kérdésére, illetve az élő egyházak és felekezetek szervezeti rendjére vonatkoztak. Az egyházjog ugyanis – a látszat ellenére sem – nem tekinthető pusztán a magyar jogrendszer jogágának. Egyrészt a katolikus egyház szupranacionális jellege miatt, másrészt pedig azért, mert az egyházjog maga is jogrendszer, amely jogágakból áll.

A szerző az egyházjog részeként az alábbi jogágakat sorolja fel (41–42. o.): 1. általános szabályok; 2. egyházi alkotmányjog vagy személyi jog; 3. szerzetesjog; 4. szentségi jog; 5. házasságjog; 6. liturgikus jog; 7. egyházi vagyonjog; 8. büntetőjog; 9. eljárásjog vagy perjog; 10. közigazgatási jog; 11. az egyház tanítói feladatainak joga; 12. missziós jog. Azaz: a sajátosan egyházi jogágak mellett fellelhetők a világi jogrendszer egyes jogági megfelelői is. Ám a világi jogrendszertől való különbözőség megfogható a jogforrások oldaláról is, hiszen: „az egyházi jogtudomány hagyományosan mind az isteni, mind tíz egyházi szervek által alkotott emberi jogot valódi jognak minősíti” (39. o.)

Tekintsük át a kötet tartalmát! A szerző a jogtudományi tankönyvek jobb hagyományait követve horizontálisan és vertikálisan is megszerkesztette művét. Mondanivalóját részekre, s ezeket fejezetekre osztotta (horizontális tagolás), ugyanakkor az egész művön végigvonul a szaka-

¹ Erdő Péter: Egyházjog. Szent István Társulat, Budapest, 1992.

szolás: összesen 115 §-t találunk (vertikális tagolás). Ez a szerkesztési forma áttekinthetővé és könnyen kezelhetővé teszi a könyvet.

Az első rész a *Bevezetés a kánoni jogba* címet viseli. A szerző itt tárgyalja a kánonjoggal kapcsolatos alapfogalmakat, a teológiai alapokat és az egyházi jog legfőbb sajátosságait (szakramentalitás, rugalmasság). Ezt követi egy történeti áttekintés (ókor, középkor, újkor), amely elsősorban a fordulópontokat (reformok) és a kánonjogi kodifikációkat emeli ki. A tényleges joganyag ismertetése a második részben kezdődik el, amelynek címe: *Általános szabályok*. Ezen belül az első nagy téma – ha így megnevezve nincs is – az egyházi jogszabálytan. A szerző elemzi az *Egyházi Törvénykönyv* hatályossági körét és összeveti más jogforrásokkal (jogszokások, nemzetközi megállapodások stb.). Bemutatja a kánonjog jogforrási hierarchiáját. E szerint az irányítás eszközei három csoportba sorolhatók: 1. az egyházi jogszabályok (ide tartozik az egyházi törvény, a jogszokás, illetve az általános határozat és utasítás); 2. az egyedi közigazgatási intézkedések (ide tartozik az egyedi határozat és a parancs, a leirat, a kiváltság és a felmentés); 3. az autonóm belső szabályok (szabályzatok és rendtartások). A második nagy téma az általános szabályokon belül a személyek és a jogcselekmények tana, amely – hasonlóan a polgári joghoz – magában foglalja a jog- és cselekvőképesség meghatározását. A harmadik nagy téma az egyház kormányzati hatalmával és hivatalaival kapcsolatos joganyag. A szerző részletesen ismerteti a kormányzati hatalom gyakorlásának, megszűnésének és pótlásának szabályait, továbbá az egyházi hivatal betöltésének és elvesztésének módjait, és az eljárás folyamatát. Az általános szabályok között kapott helyet *Az idő hatása a jogviszonyokra* c. fejezet is. Itt három dologról esik szó: az elévülésről és az elbirtoklásról – amelyek lényegükben kanonizált világi jogok –, és az egyházi időszámításról.

A kötet harmadik része az *Isten népének joga* címet viseli. Elsőként a krisztushívők, valamint a világiak és a klerikusok kötelességeinek és jogainak bemutatását végzi el a szerző, kitérve a velük kapcsolatos intézményekre is (személyi prelátúra, társulások). Ezt követik az egyház hierarchikus felépítéséről szóló fejezetek, nevezetesen: 1. az egyház legfőbb hatósága (ide tartozik a római pápa, a püspökök testülete, a püspöki szinódus, a bíborosok, a római kúria és a pápai követek); 2. a részegyházak (itt tárgyalja a szerző a részegyházak fajait és csoportjait, a püspököket, továbbá a részleges zsinat és a püspöki konferencia intézményét); 3. a részegyházak belső rendje (azaz: az egyházmegyei zsinat, az egyházmegyei hivatal, a tanácsadó testületek, valamint a plébánosok, káplánok, esperesek, templomigazgatók és lelkészek fel-

adat- és hatásköre). A harmadik rész végén a szerző bevezeti olvasóit a szerzetesjog alapfogalmaiba.

Az előzőeknél rövidebb negyedik rész az egyház tanítói feladatával foglalkozik. Ide kerültek az isteni ige szolgálatával, az egyház missziós tevékenységével, a katolikus neveléssel, a tömegtájékoztatási eszközökkel és a hitvallással kapcsolatos kérdések. Az ötödik rész címe: *Az egyház megszentelői feladata*. A szentségi jog körébe tartozó fogalmak közül *A szentségek* c. fejezet tartalmazza a keresztséget, a bérnialást, az eucharisziát, a bűnbánatot, a kenetet és az egyházi rendet. A házasságjog tárgyalását – fontosságára való tekintettel – a szerző külön fejezetben végezte el.

A hatodik rész az egyházi büntetőjog. Két fejezetből áll, egy „általános” (*A büntetendő cselekmények és büntetések általában*), és egy „különös” (*Büntetések az egyes büntetendő cselekményekre*) részből. Az „általános rész” magában foglalja az alapelveket, a cselekmény és az elkövető ismérveit, a cenzúrákat, a jóvátevő büntetéseket, óvintézkedéseket és vezekléseket, a büntetések alkalmazását és megszűnési módjait. A „különös rész”-ben a szerző hét bűncselekménycsoportot különböztet meg, nevezetesen a vallás és az egyház egysége elleni, az egyházi hatóság illetve szabályok elleni, a különleges kötelezettség elleni, az élet és szabadság elleni bűncselekményeket; továbbá a tisztaság bitorlását, a hamisítást és az egyéb bűncselekményeket. A hetedik – utolsó – részben az egyházi eljárásjog szabályait találjuk meg, amely eljárások lehetnek bíróiak vagy közigazgatásiak. A per előfeltételei (joghatósági, szervezeti, személyi, fegyelmi) után a peres eljárás lefolytatásáról, majd a sajátos eljárástípusokról ír a szerző. Ez utóbbiak a házassági eljárás és az egyéb – pl. büntető – eljárások. A kötet végén 22 oldalas irodalomjegyzék, és névmutató segíti a tájékozódást.

Milyen célra, kik számára készült a mű? Didaktikai következetességét, tagoltságát, jól olvashatóságát tekintve feltétlenül oktatási célra: teológusok és jogászok számára. Másrészt egyházi hivatali használatra. Végül, de nem utolsósorban, nyugodt szívvel ajánlható az egyházi jog iránt érdeklődő valamennyi olvasónak. Úgy vélem, Erdő Péter *Egyházjog* című könyve minden szempontból követendő példa a hazai tudományos könyvkiadás számára.

Ködöböcz József: Finkey Ferenc élete és munkássága²

Az 1923-ban megszűntetett Sárospataki jogakadémia fennállásának 130 esztendeje alatt számos kiválóságot adott az országnak. A politikusok közül Kossuth Lajos, Mezőssy Béla, Szemere Bertalan, Teleki László a legmagasabb tisztségeig jutottak. Más hallgatókból jogtudósok, professzorok váltak. Így lett pl. Buza László kitűnő nemzetközi jogász és jeles kisebbségjogi szakértő, s így vált a XX. századi magyar büntető tudomány egyik legkiemelkedőbb személyiségévé Finkey Ferenc. Az egykori koronaügyész születésének 125. évfordulóját szülő és iskolavárosában, Sárospatakon, emléktábla-avatással és tudományos üléssel köszöntötték. Az emlékévk alkalmából jelent meg Ködöböcz József Finkey-életrajza is.

A biográfia Finkeyt nemcsak mint jogtudóst mutatja be. Az olvasó sokat megtudhat hivatásszeretéről, életfelfogásáról, egyéb személyiségvonásairól. Ám ahhoz, hogy az életút illetően megközelítési módja érthető legyen, nem mellőzhető a szerző rövid bemutatása. Ködöböcz József (1913) ugyanis nem jogász. Közel négy évtizeden át volt tanára a sárospataki tanítóképzőnek, pedagógiát és neveléstörténetet oktatott. Kutatási területe az iskola- és a művelődéstörténet, különösen ennek helyi vonatkozásai, eddigi publikációi jórészt e tárgykörben születtek. Finkey Ferenc életéről is elsősorban ilyen szempontú monográfiát ír, anélkül azonban, hogy mellőzte volna a szakmai kérdéseket. Ez utóbbi feladat elvégzésében – mint azt az előszóban olvashatjuk – Nagy Károly, Pest megyei főügyészségi tanácsos volt segítségére, szaklektorként.

Mindezek előrebocsátása után következze maga a mű, amelynek tagolása világos, szerkezete logikus. A kötet elején található tényszerű életrajzi áttekintésből megtudhatjuk, hogy Finkey az akadémia elvégzése után – kiváló képességeire való tekintettel – már 23 évesen helyettes, majd egy évre rá rendes tanári kinevezést kapott Sárospatakon. Itt írta meg két országos hírvé tankönyvét a büntetőeljárásról, illetve a magyar büntetőjogról, melyek 4, illetve 5 kiadást értek meg 1899–1916, illetve 1902–1922 között, és szinte valamennyi későbbi monográfia hivatkozásai között szerepelnek. Az ifjú tudóst 1912-ben a kolozsvári, 1915-ben a pozsonyi jogi karra hívták. Ez utóbbi helyen rektorként új karokat is szervezett. A háború után Szegedre költözött. 1923-ban koronaügyész-helyettes, 5 évre rá kúriai tanácselnök lett. A legnagyobb elismerés 1935-ben érte: a kormányzó legfőbb királyi ügyésszé nevezte ki, miáltal Finkey nemcsak a büntetőjog-tudománynak, de az igaz-

² Ködöböcz József: Finkey Ferenc élete és munkássága, 1870–1949. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc–Sárospatak, 1995.

ságügyi szervezetnek is vezéregyéniségévé válhatott. E méltóságból vonult nyugdíjba 70. életéve betöltésekor, 1940-ben. Mindez azonban nem gátolja abban, hogy 1942-ben elvállalja a Fiatalokúak Budapesti Felügyelő Hatósága elnöki tisztségét, amelyet a háború végéig töltött be. Élete utolsó éveire visszatért Sárospatakra, s itt hunyt el 1949-ben.

A szerző az életrajzi áttekintést követően Finkey egy-egy személyiségvonását kiragadva rajzolja meg az ember, a tanár, a gyakorló jogász, a jogtudós, a hűséges pataki diák portréját. A Finkey fejlődésében szerepet játszó tényezők közül Ködöböcz József hármát tart dominánsnak: a református egyház puritán szellemét, a családi háttérrel és a sárospataki kollégium szellemiségét. Finkey ezek nyomán vált komplex személyiséggé, aki az élet számos, egymástól különböző területén otthonosan mozgott. Az életrajzot olvasva egy kiegyensúlyozott, filozófiaiag és valláserkölcseileg szilárd alapokon álló, élet- és családszerető, nagy műveltségű egyéniség bontakozik ki előttünk. Hiszen nem mindennapi az olyan jogtudós, aki ifjúkorában gyorsíró versenyt nyert, aki 70 éves koráig rendszeresen korcsolyázik, akinek kedvenc szórakozása a zongorázás, s aki minden elfoglaltsága mellett magas egyházi tisztségeket vállal, és más társadalmi megbízásokat lát el.

Finkey, mint tanár éppen olyan nagyszerűen oldotta meg a tanári munka gyakorlati feladatait, mint ahogyan ezt tudományos alapokon kidolgozta. Pedagógus alkat volt, elméleti munkáiban nagy fontosságot tulajdonított a büntetés és nevelés összhangjának. A pedagógia fontosságát a jogászképzés korszerűsítésében is hangsúlyozta, a jogtanítás módszerének reformjáról, illetve a büntetőjogi szakképzés megújításáról szóló publikációiból a kötet függelékében részletek is olvashatók. Mint gyakorló pedagógus 30 évet töltött a katedrán. Önéletrajzi írásából kitűnik, hogy a tanári pályát mindennél előbbre valónak tartotta. Ezért jelentett számára nagy örömet a szegedi tiszteletbeli professzori, majd a díszdoktori cím, és ezért vállalta később – ha csupán két évre is – az Országos Bírói és Ügyvédi Vizsgabizottság vezetését.

Finkey, bár csak félévi rábeszélés után hagyta ott az egyetemet, gyakorló jogásszá történt pályamódosítását nem bánta meg. A jogegység fenntartásában való közreműködésére büszkén emlékezett vissza. Mint koronaügyész alapvető fontosságúnak tartotta az ügyészi szervezetnek az igazságügy minisztertől való függetlenítését, és a törvényhozáshoz alárendelését. (Íme egy vita, amely ma is zajlik – fordított előjellel!) A felsőház tagjaként közreműködött a jogalkotásban is.

Finkey tudományos munkássága rendkívül gazdag. Nem alaptalanul választotta őt levelező tagjául a Magyar Tudományos Akadémia már 38 évesen, hogy aztán 1929-ben rendes, majd 1940-ben tiszteletbeli tag-

gá lépjen elő. Évekig vezette az MTA Jogtudományi Bizottságát. Finkey – a már említett egyetemi tankönyveken túl számos monográfiát, tanulmányt írt a büntető jog mindhárom ágából. Egyetemi magántanári habilitációjára *Az egység és többség tana* címmel készített értekezést, a börtönügyi gyakorlati kérdéseit a *Büntetéstan problémák* című kötetében tárgyalta. Jogbölcseleti oktatási kézikönyvként írta meg *A tételes jog alapelvei és vezérelvei* című munkáját, később Leibnizről külön értekezett. De nem érdemes tovább sorolni a címeket. A kötet végén – a képeket és dokumentumokat tartalmazó függelék után – megtaláljuk Finkey műveinek több mint 350 tételt tartalmazó – s a szerző szerint még így sem teljes – bibliográfiáját. S végezetül csupán egy mondat Finkey Sárospatak iránt érzett szeretetének közismertségéről. Több mint kedves és beszédes gesztusként sirjánál a szegedi egyetem és az MTA nevében az a Buza László búcsúzott tőle, akivel egyazon iskola padjait koptatták.

Ködöböcz József könyve – ismétlem – nem jogtörténeti mű. A szerző azonban kitűzött célját így is elérte, hiszen a maga egészében tárul fel előttünk Finkey Ferenc élete és munkássága. S talán néha épp az ilyen szélesebb megközelítésű munkák viszik előbbre jogtörténetírásunkat.

Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv³

A Jogászok a Kultúráért Alapítvány Finkey Ferenc professzor, koronaügyész születésének 125. évfordulója alkalmából 1995. október 13-án tudományos emlékülést rendezett a jogtudós szülő- és iskolavárosában, Sárospatakon. A Finkey-emlékév alkalmából – már júniusban – emléktáblát avattak a Sárospataki Református Kollégium udvarán, s megjelent Ködöböcz József *Finkey Ferenc élete és munkássága* című biográfiája. Az emlékülés anyagát Szathmáry Béla, a Sátoraljaújhelyi Városi Bíróság elnöke szerkesztette egybe *Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv* címmel.

Finkey maradandót alkotott a büntetőjog-tudomány mindhárom ágában: az anyagi jog, az eljárásjog és a büntetés-végrehajtási jog területén is. Az emlékülés meghívott résztvevői ennek megfelelően a vezető hazai szakemberek közül kerültek ki. Előadást tartottak Földvári József pécsi, Horváth Tibor miskolci és Nagy Ferenc szegedi tanszékvezető egyetemi tanárok, Király Tibor, az MTA alelnöke; továbbá Györgyi Kálmán legfőbb ügyész és Tari Ferenc vezérőrnagy, a büntetés-végrehajtás országos parancsnoka. Felszólalt az ülészakon Solt Pál, a

Legfelsőbb Bíróság elnöke, valamint Vastagh Pál igazságügy-miniszter is, utóbbi épp a most ismertetett – és az emlékülésre megjelent – kötetet méltatva.

A meghívottak köre magában hordozta a sokszínűséget, amely az előadások tartalmában is megnyilvánult. Szerencsés módon tematikailag sokféle referátum született. Az egyik csoportba azok az előadások tartoznak, amelyek Finkey életútjának egy-egy állomását elemzik. Jóllehet Ködöböcz József előbb említett életrajza részletesen összefoglalta a jogtudós pályaképét (s erről a *Jogtudományi Közlöny* 1995. évi 10. számában ismertetés is napvilágot látott), Nagy Ferenc és Györgyi Kálmán két időszakról külön szolt. A JATE professzora *Gondolatok Finkey Ferenc egykori szegedi egyetemi tanárról és anyagi büntetőjogásról* című referátuma első részében levéltári dokumentumok segítségével szinte napra pontosan követi végig a jogtudós szegedi éveit, majd tiszteletbeli professzorrá és díszdoktorrá fogadásának eseménytörténetét. Györgyi Kálmán *Adalékok Finkey Ferenc koronaügyészi működéséhez* címmel túl a koronaügyészi hivatalról szóló általános ismertetésen, Finkey tényleges tevékenységének két szegmensét külön is vizsgálja: a Szalasi-perben betöltött szerepét, valamint az Országgyűlés Felsőházának tagjaként kifejtett aktív tevékenységét. Ehhez a témacsoport-hoz tartozik egy, az emlékülésen el nem hangzott, de a kötetbe felvett dolgozat: Kopp László sátoraljaújhelyi ügyész *Finkey Ferenc sárospataki évei* című munkája, amely az 1995-ben Kozma Sándor emlékére az Ügyészek Országos Egyesülete és a legfőbb ügyész által meghirdetett tudományos pályázaton III. díjat nyert.

A második témacsoportba azok az előadások sorolhatók, amelyekben Finkey munkásságának valamely szakterületét tették vizsgálat tárgyává. Nagy Ferenc már idézett referátumának második részében Finkey anyagi büntetőjogi munkásságát elemzi. Ezen belül kitér Finkey büntetőjog- és bűncselekmény-fogalmára, bűnösségi teóriájára, a beszámításról, az előkészület és kísérlet elhatárolásáról, a büntetőjogi jogkövetkezményekről vallott nézeteire, és más kérdésekre is. Király Tibor *Finkey Ferenc nézetei a büntetőeljárás jogról* címmel foglalta össze előadása tartalmát. Király Finkey ez irányú munkásságának bemutatásakor összefüggéseket keres, így Fayer Lászlót és Balogh Jenőt tekinti viszonyítási pontnak. Ezt követően a büntetőeljárás jog alapelveinek és vezéreszméinek, történetileg kialakult rendszereinek, valamint a perbeli igazságnak a kérdéskörét vizsgálja. Igen tanulságos Finkey esküdtbíróagra vonatkozó nézeteinek ismertetése. A jogtudós az esküdtbíróág jelentőségét három területen látta érvényesíthetőnek: alkotmányjogi, társadalmi és igazságszolgáltatási területen. Tari

³ Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv. Szerkesztette: dr. Szathmáry Béla. Jogászok a Kultúráért Alapítvány, Sárospatak, 1995.

Ferenc Az *Időszérű Finkey* című előadása a börtönügy, mint tudomány jelentőségét kutatja az egykori professzor életművében. Finkey európai és észak-amerikai tanulmányútjain szerzett tapasztalatok birtokában fejtett ki jelentős elméleti és gyakorlati tevékenységet azért, hogy a büntetés-végrehajtási jog fontosságának megfelelő helyet és figyelmet kapjon nemcsak szakmai, de a szélesebb közvéleményben is. Tari a börtönügy nemzetközi és hazai fejlődéstörténeti vázlatának ismertetése után Finkey fogalomrendszerét vizsgálja, beleértve a büntetés-végrehajtás vezérelveit, a büntetés tartalmát és célját – az általános és különös célokat –, valamint a nevelés-nevelhetőség problémáit.

Az emlékkönyv harmadik témacsoportjába az egyéni hangvételű, a Finkeyhez való személyes – érzelmi és szakmai – viszonyt kifejezni kívánó referátumok tartoznak: Földvári József és Horváth Tibor előadásai. Földvári *Finkey Ferenc és a bűnhalmazat tana* című előadásában párhuzamot von Finkey 1895-ben megjelent *Az egység és a többség tana a büntető jogban* című könyve, és saját, *Az egység és a halmazat határesei a büntetőjogban* című, 1962-ben napvilágot látott kandidátusi disszertációja között. Ennek kapcsán a JPTE professzora saját nézeteinek felvázolására vállalkozik, különösen a látszólagos alaki halmazat (s magyarázó elvei: specialitás, szubszidiaritás, konszumpció), és a látszólagos anyagi halmazat (büntetlen elő-, illetve utócsalekmény) problémaköre vonatkozásában. Mint írja: „ma, 40 évvel később, a mai Finkey-ülésszak tette számomra természetessé, hogy ismét összefoglaljam ... álláspontomat. E számvetéssel a kör bezárul...” Horváth Tibor *Finkey Ferenc emlékére* címmel a Finkey-életmű értékelésére vállalkozik, nem hallgatva el a jogtudós saját felfogására gyakorolt hatását sem. Beszámol a sárospataki Nagykönyvtárban végzett kutatásairól, ahol máig kiadatlanul hever Finkey két, élete végén írt munkája: *A sárospataki református jogakadémia története 1793–1923*, valamint *A magyar büntetőperjogi tudomány három százados fejlődéstörténete 1619–1914* című kéziratok. Az emlékkönyvet Finkey Ferenc műveinek Kódöböcz József által összeállított bibliográfiája, valamint dokumentum- és képmelléklet zárja.

Idézzük végezetül Horváth Tibor Finkeyre vonatkozó befejező gondolatait: „Emlékét akkor őrizzük meg igazán, ha életét, tudományos munkásságát a maga teljességében a mai jogásznemzedék elé tárjuk, ha tudományos munkásságának maradandó elemeit beépítjük a megújuló magyar jogállamiságot szolgáló jogászképzés rendszerébe, hogy az őt vezérlő magasztos eszmék: az egyéni szabadság tisztelete, a felekezeti, nemzeti és nemzetiségi tolerancia, a humánus büntető igazságszolgáltatás elvei minél teljesebben érvényesüljenek jogéletünkben.”

Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932)⁴

Időszérű-e Klebelsberg Kunó? Úgy látszik, igen. Erre enged következtetni az Európa Könyvkiadónál tavaly megjelent, Glatz Ferenc által szerkesztett kötet, amely *Tudomány, kultúra, politika* címmel gróf Klebelsberg Kunó 1917–1932 között keletkezett beszédeiből és íásaiból tartalmaz válogatást.

Éppen hatvan esztendeje ért véget a szorosan vett Klebelsberg-éra. A gróf 1931 nyarán, miniszerségének tizedik évében távozott a kultusz-tárca éléről, s a rákövetkező esztendőben szívroham következtében elhunyt. Ekkor 57 éves volt, mégis teljes és nagy ívű életművet hagyott hátra. Glatz Ferenc a kötet előszavában rámutat arra, hogy a válogatás célja az egyoldalú nézőpont kiszélesítése, azaz: nem egyszerűen az „ellenforradalmi neonacionalizmus” ideológusáról, hanem a trianoni Magyarország kiváló szervezőegyénségéről és nagy formátumú teoretikusáról van szó. Szerinte Klebelsberg miniszersége az ország termelési szerkezetét átalakítani kívánó reformelképzelések sorába illeszthető be, mégpedig a mezőgazdasági és az ipari reformok folytatásaként: mint a munkaerő-tartalék képzettségi reformja. Ennek véghezvitele, a tudományok, a felső- és népiskolai oktatás, az iskolán kívüli népművelés fejlesztése és kiemelt támogatása képezte a kérdés gyakorlati oldalát. Glatz Ferenc egyébként művelődési miniszterként is a klebelsbergi irányvonal rehabilitációja mellett tört lándzsát, nyíltan felvállalva egykori elődje kormányzati eszméit.

A kötetben 53 különböző típusú írás vagy beszéd található. Elnöki megnyitók és felszólalások, miniszteri expozék, kormányzati javaslatok és törvénytervezetek, elméleti cikkek és vitairatok. A korszak kultúrpolitikájának tanulmányozásához mind igen hasznos segédanyagok. Olvasásukkor világossá válnak a könyvborító fülszövegének Klebelsberggről szóló szavai: „Széles körű műveltsége, gondolatgazdag eszme-rendszerének lenyűgöző tágassága napjainkig elevenné teszik művét. Könyve olvastán megbizonyosodhatunk arról, hogy ő az egyik legnagyobb magyar művelődéspolitikus”.

A debreceni tudományegyetem 1927-ben, a főépület alapkö-létételének alkalmából, díszdoktorává fogadta Klebelsberg Kunót, valamint Bethlen István miniszterelnököt és Magoss György polgármestert. Engedélyt kapott az egyetem arra is, hogy Horthy Miklóst díszdoktorának tekinthesse. Klebelsbergnek, így, debreceni kötődése is volt.

⁴ Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932). Vál.: Glatz Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.

A Debreceni Egyetem története 1912–2012⁵

2012-ben alapításának centenáriumát ünnepelte a Debreceni Egyetem. Az 1912. évi XXXVI. törvénycikkkel létrehozott intézmény a mai Magyarország legnagyobb vidéki universitása, közel 33000 – ebből 21000 nappali tagozatos – hallgatóval, több mint 1500 oktatóval, köztük 28 MTA-taggal; 15 karral, 25 doktori iskolával, 5 gyakorló iskolával, az ország második legnagyobb Egyetemi és Nemzeti Könyvtárával, campusaival, klinikáival, botanikus kertjével, agrárgazdaságával, sportlétesítményeivel. Mai formájában addig önállóan működő felsőoktatási intézmények (újra)egyesítésével és jogutódlásával, 2000. január 1-ével jött létre. Az évfordulóra tartalmas és szép kivitelű egyetemtörténet láttat napvilágot; e kötet áttekintésére vállalkozunk a továbbiakban.

Közismert, hogy a kontinens legrégebbi egyetemét, 1088-ban, Bolognában alapították. A párizsi intézmény 1231-ben nyert pápai jóváhagyást. A nyugat-európai alapítási hullám fokozatosan terjedt Közép- és Kelet-Európa felé, így 1348-ban Prágában, 1364-ben Krakkóban, egy évre rá Bécsben nyílt universitas. A 14. század végére már közel fél-száz tudományközpont várta a hallgatókat Európában. Magyarországon a Nagy Lajos-kori pécsi (1367), valamint Zsigmond-kori óbudai (1395) intézményalapításokat jegyezték fel a krónikák.

A ma is működő hazai egyetemek közül elsőként a nagyszombati Jezsuita Egyetem nyitotta meg kapuit 1635-ben. Alapítója Pázmány Péter esztergomi érsek, akinek döntését III. Ferdinánd magyar király megerősítette. Az 1777-ben Mária Terézia által Budára – utóbb Pestre – költöztetett egyetem 1921-ben vette fel alapítójának nevét. A József Polytechnikumot 1871-ben emelték – József Műegyetem elnevezéssel – egyetemi rangra. A kolozsvári universitas az 1872. évi XIX. tc. alapján nyílt meg, az uralkodó 1881-ben engedélyezte a Ferencz József Tudományegyetem név felvételét. A dualizmus korának utolsó egyetemalapításai a már említett 1912. évi XXXVI. tc. alapján felállított debreceni és pozsonyi egyetemek voltak. A trianoni békéből adódó területvesztések miatt az 1921. évi XXV. tc. a kolozsvári egyetemet Szegedre, a pozsonyi Pécsre helyezte át. Így alakult ki a 20. századi Magyarország három meghatározó jelentőségű vidéki egyetemi központja: Debrecen, Pécs, Szeged.

A szerkesztőként Orosz István és ifj. Barta János által jegyzett, közel hatszáz oldalas debreceni egyetemtörténet tizennyolc szerző közös munkája. A könyv mégsem tanulmánykötet. Az időrendi, azon belül te-

matikus fejezetek áttekintése alapján egyértelműek a munka monografikus érdemei. Az egyetemtörténeti korszakok szerint tagolt szerkezet sokoldalúan ábrázolja a mai nevén Debreceni Egyetem egyes oktatási és tudományos műhelyeinek fejlődését.

A mű négy részből áll. Az első a debreceni felsőoktatás egyetemalapítást megelőző korszakát mutatja be. Az 1538-ban alapított Református Kollégiumról Fekete Károly, az 1868-ban megindult agrár-oktatásról Szász Gábor írt. Az egyetem létrehozásának 1870 óta zajló folyamatát és megalapításának közvetlen előzményeit Mudrák József dolgozta fel. A második rész a megalakulástól (1914) a szétdarabolásig (1949/50) terjedő alig négy évtized krónikáját tartalmazza, szerzői: ifj. Barta János, Fekete Károly, Hollósi Gábor, Kapusz Nándor, Kerepeszki Róbert, Király Sándor, Mudrák József, Orosz Gábor és P. Szabó Béla. Az 1921-ben Tisza Istvánról elnevezett Tudományegyetem működésének általános bemutatásán (megnyitás, Trianon hatása, építkezések, szervezet és működés, oktatók és hallgatók, gazdálkodás stb.) túl önálló fejezetet kaptak az egyes karok (Református Hittudományi, Jog- és Államtudományi, Bölcsészettudományi, Orvostudományi), valamint a tanárképzés rendje, a diákegyesületek, továbbá a diákszociális és diáksport ügyek. A harmadik rész a debreceni felsőoktatás szétaggolságának időszakát követi végig, 1949/50-tól 1999-ig, szerzői: Bárony István, ifj. Barta János, Bazsa György, Fekete Károly, Kapusz Nándor, Petrovics Alice, Szász Gábor és Virágos Márta. Először általában esik szó a Kossuth Lajos Tudományegyetemről, a történelmi folyamatok és fordulópontok tükrében: Rákosi-korszak, 1956, kádári konszolidáció, a 60-as, 70-es évek stabilitása, majd a nyolcvanas évek reformelképzelései. A további fejezetekben a KLTE Bölcsészka, illetve Természettudományi Kara, az Egyetemi Könyvtár, a Református Teológiai Akadémia/Hittudományi Egyetem, az Orvostudományi Egyetem és az agrár-felsőoktatás eseményeiről olvashatunk. A negyedik rész az újraegyesült Debreceni Egyetem ezredforduló utáni fejlődéséről szól. A közvetlen előzménynek tekinthető Universitas Egyesülésről, illetve az Egyetemi Szövetségről Nagy Sándor, az integrált egyetem kialakulásáról és működéséről Turi Gábor, a hallgatói érdekképviseléről Pilishegyi Péter írt. Az új képzési irányokról és karokról (műszaki, zeneművészeti, gyermeknevelési és felnőttképzési, közgazdaság- és gazdaságtudományi, állam- és jogtudományi, egészségügyi, fogorvos-tudományi, gyógyszerésztudományi, népegészségügyi, gazdálkodástudományi és vidékfejlesztési, informatikai) szóló záró fejezetet a kötet szerkesztői az érintett szervezeti egységektől bekért adatok alapján állították össze.

⁵ A Debreceni Egyetem története 1912–2012. Szerkesztette: Orosz István (főszerkesztő) és ifj. Barta János. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

A kötet függelékként tartalmazza az egyetemi és kari vezetők 1914–2012 közötti névsorát, beleértve a 2000 előtt önálló felsőoktatási intézmények vezetőit is (a mezőgazdasági akadémiaét 1867-től). Ugyancsak e részben található a források és a szakirodalom jegyzéke, úgymint levéltári források, forráskiadványok, valamint egyetemtörténeti feldolgozások (összefoglaló munkák, tanulmánykötetek, további önálló kötetek, tanulmányok és cikkek). A függelék Mudrák József munkája. A monográfiát félszáznál több fotó és számos táblázat teszi szemléletes-sé. A képanyagot Juha Enikő és Király Sándor közreműködésével ifj. Barta János szerkesztette.

A Debreceni Egyetem történetének korszerű összefoglalása az ezredfordulón történt újraegyesítés óta folyamatosan aktuális volt. Az alapítási centenárium tehát önmagában nem indokolta a kiadást, de jó alkalmat és kiváló marketing szempontokat kínált a szintézisre. A könyv sajtópremierje az egyébként is országos figyelmet keltő évfordulós ünnepek fontos részét képezte. A monográfiában feltáruló intézmény-, tudomány- és oktatástörténeti tények és folyamatok, a neves tudós személyiségek életpályái hűen ábrázolják a nemzetközi mércével mérve is magas szintű debreceni egyetemi képzés eredményeit. Számos iskola-teremtő egyéniség teljes szakmai életútja e városhoz kötődik, mert az intézmény, minőségbiztosítási szempontból, minden időben elsőrangú professzorok megnyerésére törekedett. A jelen sorok írója sokat köszönhet a Kossuth Lajos Tudományegyetemnek, illetve a Debreceni Egyetemnek. Itt szerezte első diplomáját (1992), itt doktorált (1998) és habilitált (2009). E recenzió főhajtás is egyben, az elismerés kifejezése egy olyan vitathatatlanul kiemelkedő értékű iskola előtt, amely éppen száz éve áll a magyar művelődés és oktatás szolgálatában.

A Debreceni Református Kollégium története⁶

Ha számba vesszük városunk felsőoktatási intézményeit, rendszerint elfeledkezünk a Református Teológiai Akadémiáról. Pedig a teológiát is magában foglaló intézmény, a Református Kollégium volt a debreceni művelődés és oktatás bölcsője.

A Kollégium idén ünnepelte fennállásának 450. évfordulóját. Erre az alkalomra jelentette meg a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya a címben említett kötetet. A mű Barcza József kutató professzor szerkesztésében, mintegy 850 oldalon 16 szerző munkáját tartalmazza. S bár 1895 óta ez a hatodik ilyen jellegű kiadvány, mind terjedelemben,

mind részletességében, mind kivitelében ez a legreprezentatívabb. Amint azt Kocsis Elemér püspök, a kötet főszerkesztője előszavában leírja: a szerzői gárda hároméves munkája és több évtizedes kutatói tapasztalata lehetővé tette az „ország iskolájának is nevezhető Református Kollégium történetének csaknem teljes feltárását, megfelelő kitekintéssel az iskola bel- és külföldi kapcsolataira.” Ez akkor is nagy eredmény, ha az intézmény históriáját csak egy 10–15 kötetes sorozat mutathatná be kimerítően.

A könyv két részre oszlik. Az első a történeti áttekintés foglalja el, amelyet 1660-ig Bölcskei Gusztáv theol. tanársegéd, 1660–1703-ig Makkai László akadémikus, 1704–1804-ig Tóth Béla ny. gimn. tanár, 1804–1849-ig Bajkó Mátyás, a KLTE docense, 1850–1950-ig Csohány János theol. professzor dolgozott fel. A Kollégium 1951–1987 közötti időszakát Kocsis Elemér és Szabó László Ambrus theol. professzor írta meg. A könyv második felében résztanulmányok olvashatók. A Kollégium épületeinek történetét G. Szabó Botond könyvtáros, a nagykönyvtárért Fekete Csaba könyvtáros és G. Szabó Botond, a levéltárért Kormos László igazgató, a kollégiumi múzeumét Takács Béla igazgató mutatja be. Czeglédy Sándor theol. professzor dolgozta fel a teológia, Gaál Botond főigazgató a természettudományok oktatásának történetét. A Kollégium szerepéről a magyar irodalom művelésében Győri L. János gimnáziumi tanár, a diáktársaságokról és egyesületekről Barcza Józsefné könyvtáros, az énekkarról Fekete Csaba írt. A sort Dankó Imre, a Déri Múzeum ny. igazgatója zárja a Kollégium partikularendszeréről (résziskolák) írt tanulmányával. Meg kell említeni a kötet két lektorát, Makkai Lászlót és Rácz Istvánt, a KLTE tanárát, akik szakértő szemmel segítették fenntartani a magas színvonalat.

Áttekintve a sokrétű, gazdag feldolgozást, sajnos, előbukkan néhány hiányosság is. Ezek egy részére már az előszóban utalás történt: nem készült el a Kollégium gazdaságtörténete, külön fejezetet érdemelnének a humán tantárgyak, sőt talán a kollégiumi kórház története is. Kimaradt a kötetből a tárgymutató és a fényképmelléklet – bár ez utóbbi alkalmasint megdrágította volna az egyébként sem olcsó, 430 forintos kiadványt. (Igaz, állami támogatás híján.)

Végeredményben az összkép mégis pozitív. A *Debreceni Református Kollégium története* c. kötet nemcsak az iskolát, de az egész várost reprezentálja, és mint tudományos igényű munka, feltétlenül példa lehet a debreceni egyetemek és főiskolák számára történetük feldolgozásához.

⁶ A Debreceni Református Kollégium története. Főszerkesztő: Kocsis Elemér, szerkesztette: Barcza József. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988.

A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata⁷

Az „iskola” szó alapjelentése (ifjúság oktatásával foglalkozó intézmény) közismert. A most bemutatandó, A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata című kötet kapcsán azonban a Magyar nyelv értelmező szótárában található további jelentések egyikét kell irányadónak tekintenünk: „valamely irány(zat), szokás, módszer a tudományban, az irodalomban, a művészetben, a technikában” (3. kötet, Akadémiai Kiadó, 1960. 556. o.). A vállalkozás egyedülálló volta és a mű nemcsak terjedelmileg (424 oldal) impozáns jellege megköveteli, hogy értékeit ne csupán általában, hanem kutatástörténeti, műfaji, tartalmi és szerkezeti szempontból részletesen is elemezzük.

A kötet szerkesztője, Brezsnýánszky László, a 2007. június 11-ei debreceni könyvbemutatón a kutatás motivációit és a téma aktualitását abban látta, hogy a felsőoktatás jelenleg folyó átalakulása kapcsán növekvő érdeklődés tapasztalható az egykori egyetemi világ hiteles feltárása és leírása iránt, és az egyetemi diszciplínák közül a neveléstudományi katedra története, szellemisége, ennek változása a kevésbé feltárt témakörök közé tartozik. Mindezeket túl a Debreceni Egyetem 2012-ben esedékes, közelgő alapítási centenáriuma szükségessé teszi, hogy rávilágítsanak az egyetem létrejöttét megelőző és azt követő évtizedek szakmatörténeti megítélésében feltáratlan vagy kifejezetten elhallgatott, olykor tendenciózusan értékelt részletekre, személyiségekre, szakmai életpályákra. E kutatómunkát OTKA-pályázat is segítette (A „debreceni iskola”. Pedagógiai-tanárképzési irányzatok és képviselők történeti-regionális összefüggésben – T043016). A szerkesztői előszó szerint a kötetben e program írásai jelentek meg, ám a kutatás során egyes tanulmányok már napvilágot láttak: a „félidős” összegzést, közel 250 oldalon, A debreceni iskola (Szerk.: Brezsnýánszky László – Fenyő Imre. *Acta Paedagogica Debrecina CIII*. Debrecen, 2004) című kiadvány tartalmazza.

A könyv első látásra tanulmánykötet: az elkészítésében részt vállaló 18 szerző több mint harminc közleményt jegyez. A fejezetek áttekintése után azonban egyértelművé válnak a munka monografikus érdemei: az egyes pedagógiai korszakok és a hozzájuk kötődő professzori életművek oly sokoldalú ábrázolásával találkozunk, amelyekből – az önálló szerzői megközelítéseken túl – világos ívben rajzolódik ki a mai nevén Debreceni Egyetem pedagógiai műhelyeinek fejlődése. Ez a fejlődési

út a pedagógiai tanszék professzorainak tudományos munkásságán alapul. Így nem meglepő, hogy a fejezetek tagolása ehhez kapcsolódik, s a kötet gerincét (III–VI. fejezetek) az 1912-től 1970-ig terjedő időszak négy meghatározó személyisége, négy tanszékvezető életműve képezi: Mitrovics Gyula (1918–41), Karácsony Sándor (1942–50), Jausz Béla (1951–66) és Kelemen László (1966–70, majd a pszichológia tanszéken: 1970–82).

A két református „fellegvár”, Debrecen és Sárospatak neveléstörténeti összefüggéseivel, a párhuzamokkal és kölcsönhatásokkal eddig már több – főleg „kettős kötődésű” – kutató foglalkozott (Baráth Béla Levente, Barcza József, Dankó Imre, Hörtsik Richárd, Takács Béla, Ugrai János stb.). A „Debreceni Iskola” vonatkozásában nem kisebb személyiség, mint a tanszékalapító Mitrovics Gyula az összekötő kapocs. Mitrovics 1871-ben Sárospatakon született, ahol az apja, id. Mitrovics Gyula közel harminc éven át oktatott gyakorlati teológiát és erkölcsant a Teológián. A fiát a pesti bölcsészkaron, illetve bécsi és berlini egyetemeken taníttatta. Az ifjabb Mitrovics így széles műveltséggel, gazdag tapasztalatokkal térhetett haza. 1893-ban A valóságosságáról c. esztétikai tanulmányával doktori címet szerzett és gimnáziumi tanár lett Sárospatakon. Még nem volt harminc esztendő, amikor németből lefordította Schwegler Albert A bölcsélet története c. vaskos művét, amelyet az MTA, a Filozófiai Írók Társasága XVII. köteteként, 1903-ban megjelentetett. E munka két szempontból is jelentős: Mitrovics hangsúlyozottan törekedett a magyar filozófiai szaknyelv használatára, továbbá a kötethez függelékként csatolta a magyar bölcséleti irodalom vázlatát. A kiváló tanár nem sokáig maradt Patakon: előbb a miskolci leánynevelő intézet igazgatója (1904–09), majd a Debreceni Kollégium bölcsészeti akadémiai tagozatának tanára (1909–14) lett. Ezután négy évig a Kollégium internátusának és könyvtárának vezetője, végül elnyerte az egyetem akkor létrehozott pedagógiai tanszékét.

Mitrovics életútját, tudományos és tudományszervezői munkásságát, benne 1940–41. tanévi rektori működését Vincze Tamás négy tanulmányban, kimerítő részletességgel tárgyalja. Talán csak figyelemtelenség, hogy dékáni működését (1923–24) nem említi, de még sajnálatosabb, hogy akadémiai taggá választásáról is megfeledkezik: ezekről sem az életrajzi (89–103. o.), sem az egyetemi és egyetemen kívüli szerepvállalásról szóló fejezetben (128–139. o.) nincs szó. (Miközben egyéb tudományos, közéleti szerepléseiről, előadásairól értesülünk: Magyar Pszichológiai Társaság, Magyar Esztétikai Társaság stb.). Mitrovicsot 1935. május 16-án választották meg az MTA le-

⁷ A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Szerkesztette: Brezsnýánszky László, a szerkesztő munkatársai: Kozma Tamás és Fekete Károly. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

velező tagjává, székfoglalóját 1937. január 4-én tartotta *Az esztétika fogalma és főbb problémái* címmel (megjelent az *Esztétikai Füzetek* c. sorozatban, 1939). Miután 1945-ben visszatért Sárospatakra, 1947. december 9-én lemondott akadémiai tagságáról – ennek okát csak találgathatjuk, bár nem lenne érdektelen felderíteni –, később Nyugatra távozott. Stuttgartban halt meg 1965-ben. A professzori nyugdíjazása utáni életút bemutatása természetesen nem kérhető számon a jelen kutatáson, de az akadémiai tagság aligha nevezhető elhanyagolható életrajzi tényezőnek, különösen annak tükrében, hogy a pedagógia debreceni professzorai közül később e cím elnyerése eddig senkinek sem sikerült.

A Karácsony Sándorról szóló fejezet tanulmányai közül három Fenyő Imre tollából származik (köztük az életrajz), ifj. fekete Károly, Holik Ildikó és Komlói Sándor egy-egy írással van jelen. Karácsony 1942–50 közötti tanszékvezetői periódusa a többszörös átmenet szűk évtizede, legalább négy politikai „rendszerváltás” (szellemileg-ideológiailag ennél több), még ha ezek időtartama, illetve az egyetem életére gyakorolt hatása lényegesen eltérő is volt. Személyisége, tudományos munkásságának értékelése erősen megosztotta az egyetemi közvéleményt, megjelent művei mindig nagy feltűnést keltettek. Katedrájáról a személyét ért támadások miatt mondott le, és alig két évvel élte túl nyugdíjazását.

Jausz Béla tanszékvezetői (1951–66), ezen belül professzori (1957–66) korszakának bemutatása elsősorban Orosz Gábor, illetve Nyilas Bernadett és Vecsey Beatrix érdeme. Jausz többszörösen kiegyensúlyozó személyiség volt. Debreceni egyetemi oktatói tapasztalatok után másfél évtizedet töltött a budapesti bölcsészkaron, majd Karácsony távozása után visszahívták. Így 1951-ben helyismerettel rendelkező, de a közelmúlt eseményeiben nem érintett tanszékvezető docensként szervezhette újra a pedagógia tanszéket. 1957-ben professzori kinevezést kapott, s benne látták a forradalom utáni egyetemi autonómia-törekvések véghezvivőjének személyét is: 1957–59 között az egyetem rektora. (E tisztséget a pedagógia tanszék oktatói közül azóta sem töltötte be más.) 1966-ig vezette a tanszéket, a katedráról a következő évben vonult nyugalomba, de a Magyar Pedagógiai Társaság alapító elnökeként továbbra is élénk tudományszervező (és kiegyensúlyozó) munkát végzett, 1974-ben bekövetkezett haláláig.

Kelemen László professzori időszaka két részre osztható, amelyből az első (1966–70) kapcsolódik szorosan a pedagógia tanszékhez, ezt követően 12 éven át az akkor önállósult pszichológiai tanszék élén állt. A róla szóló fejezetben a kutatás szempontjából releváns munkásságát

négyen dolgozták fel: Bajusz Bernadett, Balogh László, Orosz Gábor és Szirmai Hajnalka. Életútja csak tanszékvezetőként kötődött Debrecenhez: korábban a budapesti, illetve a pécsi tanárképzőket erősítette. Kelemen László meghívása a Debreceni Egyetem egyik jellemző törekvését példázza: a zárkózottságot mutató „cívís város” a szakmai értékek és érdekek mentén rendszeresen él a minősített külső erők bevonásával. (A kilencvenes években ezt igazolta Kozma Tamás professzori-tanszékvezetői meghívása.)

A tanári életutakat és hatásukat bemutató III–VI. fejezetek köré a témakörhöz kapcsolódó, de nem kevésbé fontos fejezetek társulnak. Az elsőben a szerkesztő bevezető áttekintése, valamint a pedagógia tudománytörténeti kutatásának néhány újabb nemzetközi irányzata és eredménye olvasható; ez utóbbi Németh András munkája. A második fejezet – ifj. Fekete Károly tollából – a Debreceni Református Kollégium pedagógiai tanárait és tanárképzését mutatja be, mint az önálló debreceni egyetem szellemi-szervezeti előzményeit, különös tekintettel Makkai Sándor munkásságára. A hetedik fejezet pedig a korszakon átívelő változásokról, szellemi sugárzásokról szól: Brezsnnyánszky László a tudós-utánpótlásról, ifj. Fekete Károly a debreceni egyetem „református” jellegéről, Kozma Tamás pedig a „Debreceni Iskola” pedagógiájában fellelhető hasonlóságokról és különbségekről értekezik. A professzorok köré épített kutatási fővonalat rövid arcképvázlatok teszik teljessé: a II–VI. fejezetek végén az adott korszakban a tanszéken működő más oktatók szakmai pályáját is megismerhetjük. Nem maradnak ki kutatásból a Református Kollégium tanárai, s a későbbi évtizedeket jellemző, olykor meghatározó egyéniségek, mint Tankó Béla, Kiss Árpád, Bajkó Mátyás, Durkó Mátyás, Petrikás Árpád és mások. A kötetet képmelléklet zárja.

A hazai egyetemek vonatkozásában egyedülálló monográfia tartalmában és – remélhetőleg – további kutatásokra ösztönző hatásában is jelentős alkotás, amely a Debreceni Egyetem mai Neveléstudományi Intézetének szilárd identitását, s oktatóinak alkotó erejét bizonyítja.

Pálfi József: Református felsőoktatás Erdélyben⁸

Az erdélyi magyar felsőoktatásról beszélve elsősorban a kolozsvári egyetem képe jelenik meg előttünk, amelynek alapítása az osztrák-magyar kiegyezés koráig nyúlik vissza. Az intézmény 1872-ben nyílt meg, négy karán (jog- és államtudományi; orvostudományi; bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi; matematikai és természettudományi) negyven tanszékkal. Az uralkodó 1881-ben engedélyezte a Ferencz József Tudományegyetem név felvételét. Pálfi József *Református felsőoktatás Erdélyben* című, most ismertetett kötete azokat a református hitéleti és kulturális tényezőket veszi sorra, amelyek eredőjeként a 19. század második felében sor kerülhetett az akkori Magyarország második egyetemének létrehozására.

A szerző erdélyi születésű református lelkész, közel húsz éve szolgál és oktat Nagyváradon. E művét doktori értekezésésként védte meg 2009-ben, a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen. Témavezetője Gaál Botond teológiai professzor, bírálói Hörcsik Richárd egyháztörténész és Kozma Tamás neveléstörténész egyetemi tanárok voltak. A könyv hátlapján olvasható ajánló szavaikban mindketten nagyra értékelik azt a szerzői szándékot, amely az intézménytörténeti áttekintés mellett azonos hangsúllyal jeleníti meg a református művelődés ügyének problematikáját, a kálvinista küldetés megvalósulását, az egyes személyek és szervezetek sajátos szerepét. Nemcsak történeti elemzésről van tehát szó. Mindez együtt a mai romániai magyar kisebbségi felsőoktatás gyökereit is jelenti, így nyugodtan állítható, hogy Pálfi monográfiája úttörő jelentőségű.

A neveléstörténetben járatosak számára közismert, hogy a kontinens legrégebbi egyetemét, 1088-ban, Bolognában alapították. A párizsi intézmény 1231-ben nyert pápai jóváhagyást. A nyugat-európai alapítási hullám fokozatosan terjedt Közép- és Kelet-Európa felé, így 1348-ban Prágában, 1364-ben Krakkóban, egy évre rá Bécsben nyílt universitas. Magyarországon a Nagy Lajos-kori pécsi (1367), valamint Zsigmond-kori óbudai (1395) intézményalapításokat jegyezték fel a krónikák. Összességében a 14. század végére már közel félszáz tudományközpont várta a hallgatókat Európában. Ilyen általános áttekintéssel kezdődik Pálfi munkája, amely a kialakulás kronológiája és tipológiája mellett az universitasok differenciálódását is bemutatja. A 16. századtól erőteljesen érvényesült a reformáció hatása: a legjelentősebb képviselőik (Luther, Trotzendorf, Melancton, Sturm, Kálvin) mind megfogalmaz-

ták a protestáns iskolarendszerre vonatkozó elképzeléseiket. Ez az európai modell alapozta meg az erdélyi fejlődést, ám az első egyetemalapítási kísérlethez a vallásszabadság és a tudományos gondolatszabadság nélkülözhetetlen jelenléte mellett szükség volt nagy formátumú uralkodóra is. János Zsigmond 1570 táján a korát meghaladó tudóst, Petrus Ramust kívánta megnyerni a létrehozandó gyulafehérvári universitashoz, de a neves párizsi professzor végül nem fogadta el a meghívást. Az első egyetem megvalósítása így Báthori Istvánhoz kötődik, a két kolozsvári fakultást, 1581–1603 között, a jezsuita rend működtette. Az alig több mint két évtizedet megélt intézmény azonban nem tartozik Pálfi könyvének tárgyházhoz, erről csak a történeti teljesség kedvéért szól.

A döntő lépések megtétele, a tartósan fennmaradó iskolák létrehozása református fejedelmek nevéhez kötődik. Közülük is elsőként Bethlen Gáboréhoz, akinek tudományszervező és -támogató tevékenysége vezetett a Gyulafehérvári Collegium Academicum 1622. évi felállításához. Az intézmény gazdasági alapjait, közvetlenül halála előtt, négy oklevélbe foglalva, hosszú távon biztosította. Az uralkodó nagy figyelmet fordított a peregrinusokra, tudva, hogy az európai értékek és ismeretek meghonosítása létkérdés. S gondoskodott nemzetközi rangú professzorok meghívásáról is: elsőként Martinus Opitzius, utóbb a „herborni triász”, Alsted, Bisterfeld és Piscator neve fémjelezte a fehérvári főiskolát. Pálfi nagy teret szentel a gyulafehérvári akadémia tudományos és hitvallásos didaxisának. Bethlen ugyanis hitvallásos egyetemet kívánt alapítani, így a szervezeti és a tudományos dimenziók harmonizációja humanista alapokon, protestáns szellemiséggel valósult meg. A Rákócziak iskolapolitikája már némileg más nyomvonalon járt, de külföldi professzort, Isaac Basire személyében, II. Rákóczi György is hívott, s a peregrinusok száma éppen a Rákócziak alatt, a 17. század közepén tetőzött. Az iskolát aztán Apafi Mihály 1662-ben áttelepítette Nagyenyedre. Az üresen maradt épületet később az ellenreformáció miatt Sárospatakról ide menekült tanárok és diákok használták.

A váradi Schola Illustris, Pálfi szerint, szintén református felsőoktatási kezdeményezésnek tekinthető. 16. századi létrehozásának konkrét dátuma nincs, a szerző is csak az iskola legmagasabb szintű tudományművelési korszakára, a 17. századra összpontosít. Külön figyelmet fordít a puritanizmus és a presbiterianizmus örökségének megjelenésére, eszmei és személyi vonatkozásokban egyaránt.

A 18–19. századi Erdély a tudományosság számára már egészen más viszonyokat jelentett. A szerző sorra veszi ennek legjellemzőbb összetevőit, így a Habsburg-uralom nyomán kialakult új politikai rendszert,

⁸ Pálfi József: Református felsőoktatás Erdélyben. Universitassors a reformációtól a Kolozsvári Tudományegyetemig. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2009.

a római katolikus restaurációt megvalósító Főkonzisztóriumot, s az egyes nagy múltú városokban működő, de főiskolai rangra nem emelt református kollégiumokat (Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Szászváros, Zilah stb.). Végül a peregrinusokról szól, akik „a teljes erdélyi élet formálói voltak”, mert „koruk igényének és parancsának tettek eleget tudományos és gyakorlati értékek közvetítésével, az értelmiségi elit folytonosságának fenntartásával”. Az 1872-ben alapított Kolozsvári Tudományegyetemhez vezető út állomásaiként eszméletörténeti áttekintést is olvashatunk. Ebben a kollégiumok szellemisége, a tudományágak differenciálódása, a felvilágosult abszolutista uralkodókat jellemző oktatásszervezési reformok és a magyar tanítási nyelv ügye egyaránt jelen van.

Két jelentős, mai szóval kultúrpolitikusnak is nevezhető személy kapott önálló fejezetet a könyvben. Apáczai Csere János korát meghaladó, s emiatt kevésbé méltányolt tudományos és iskolaszervező munkássága, elsősorban az 1658-ban Barcsay Ákos fejedelemhez beterjesztett Akadémia-terve miatt; Bod Péter, a 18. század első felének enciklopédikus műveltségű polihisztorja pedig 1756-os, egy Magyar Tudós Társaság létrehozására irányuló tervezete kapcsán. A mű utolsó része a kálvinista művelődési program megvalósítására vonatkozó „isten mandátumáról” szól. Ezt a jelleget Pálfi elsősorban az önálló erdélyi egyetemhez vezető út biblikus és hitvallásos voltában, másodsorban az individuális és kollektivisták jellegében, harmadsorban az iskolák szervezeti rendjében, s végül a mindenkori konzisztoriális egyház domináns szerepében látja. Ezek együttes hatása mutatkozott meg a teljes közösségért érzett felelősségben, a tudomány és az oktatás fejlesztéséért tett erőfeszítésekben.

Nem hagyhatjuk dicsérő szavak nélkül a könyv gazdag irodalomjegyzékét. A több mint négyszáz művet felsoroló összeállítás nemcsak a kilencszáz (!) lábjegyzet feloldásához ad segítséget, de a tárgyalt témához bibliográfiai szempontból is ritkaságszámba menő kitekintést nyújt. A kötet használhatóságát névmutató segíti. Pálfi József munkája tartalmi, módszertani és református hitéleti szempontból egyaránt jelentős tudományos teljesítmény.

A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945-1959⁹

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk: a trianoni határokon kívül rekedt magyar kisebbség kulturális jogainak, sőt, politikai érdekérvényesítő képességének is egyik leghitelesebb fokmérője a helyi magyar intézményrendszer állapota. Gondoljunk a marosvásárhelyi színházra vagy a pozsonyi Csemadokra; történetükben a mindenkori hatalom kisebbségpárti vagy kisebbségellenes attitűdje nyilvánvalóan nyomon követhető. Különösen igaz ez a magyar nyelvű felsőoktatásra, hiszen az egyetemek, főiskolák léte ab ovo ellentétes mindenfajta asszimilációs törekvessel: itt zajlik ugyanis a kisebbségi önazonosságot megőrizni képes értelmiség nevelése.

A romániai magyarság fájdalmas emlékei közé tartozik az önálló kolozsvári Bolyai Tudományegyetem megszüntetése. Bár a politikai rendszerváltozás óta az újraindítás (azaz a Babes-Bolyai Egyetemről történő leválasztás) kérdése folyamatosan napirenden van, a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete és a Bolyai Egyetemért Alapítvány szükségét érezte az Emlékkönyv kiadásának. Az időzítésre jellemző, hogy a kisebbségi sors mennyire nem a születési, hanem a megszűnési évfordulókra figyel: a kötet az intézmény bezárásának 40. évfordulója alkalmából jelent meg.

A kolozsvári egyetem története – az erdélyi fejedelmek kezdeményezéseit nem számítva – a kiegyezés koráig nyúlik vissza. Az intézményt 1872-ben avatták fel jog- és államtudományi, orvostudományi, bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, valamint matematikai és természettudományi karral, 40 tanszékén 40 tanárral. Az uralkodó 1881-ben engedélyezte a Ferencz József Tudományegyetem név felvételét. A fejlődés fordulópontja 1919, amikor a román állam az egész intézmény lefoglalta, mire az Szegedre költözött át. A visszatérésre a második bécsi döntésig kellett várni: 1940 októberében az iskola, Kolozsvárra visszatérve, 85 tanszékkel és az újonnan szervezett közgazdaságtudományi karral folytatta munkáját. Az újabb nyugodt periódus azonban mindössze néhány évig tartott. 1944-ben, a front közeledtével, a magyar állami intézmények felszólítást kaptak a város elhagyására, de az Egyetemi Tanács – élve az autonómia eszközével – határozatban értesítette a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, hogy a helyén marad.

Az új korszak 1945. június 1-jével kezdődött, amikor egy román királyi törvényrendelet „magyar előadási nyelvű állami Tudományegyetem” felállítását határozta el, amely még ugyanezen év decemberében fel-

⁹ A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959. Szerkesztette: Faragó József, Incze Miklós, Katona Szabó István, Sebestyén Kálmán. Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete – Bolyai Egyetemért Alapítvány, Budapest, 1999.

vette a Bolyai Tudományegyetem nevet. A román kormány e lépéssel szerzett néhány jó pontot a párizsi béketárgyalásokon, másrészt megszakította az addig létező kolozsvári egyetem jogfolytonosságát, amelynek vagyonát a román állam így minden további nélkül elvehette, hiszen volt „másik” magyar egyetem. Ekkor kezdődött el valójában a Bolyai Egyetem története. Az új egyetem szervezésével kapcsolatban jogszabály rögzítette, hogy négy karral fog működni (irodalom és bölcsészet, jog- és közgazdaságtudomány, természettudomány, orvostudomány), s hogy a tanári kinevezések előfeltétele a román állampolgárság, a felsőoktatási törvényben előírt tudományos fokozatok megléte, valamint a magyar nyelv ismerete.

A román kormány döntése megosztotta az erdélyi magyar értelmiséget. A kisebbségi elnyomás és a bécsi döntések hatályaon kívül helyezése ellen tiltakozók ugyanis képtelenek voltak szembesülni a román állam fondorlatos módon kiagyalt gesztusával. Hogy ennek megemésztése mennyire nehezen ment, jól példázza egy diplomáciai irat. Petru Groza miniszterelnök ugyanis 1945. október 28-án Kolozsvárt találkozott az egyetem tanáraival, és figyelmeztette az ellendrukkereket, hogy saját intézményük érdekében próbáljanak megbékélni a helyzettel, és ne dédelgessenek illúziókat. (vö.: *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar-román kapcsolatok történetéről (1945–1947)*. Sajtó alá rendezte: Vincze Gábor. Teleki László Alapítvány, 1998. 74. o.) Grozának – ismerve az egyetem későbbi sorsát – sajnos igaza lett.

Nincs most helyünk arra, hogy a Bolyai Egyetem karainak és intézeteinek másfél évtizedes fejlődését és eredményeit bemutassuk. Az olvasók részletesen tájékozódhatnak a kötetből, hiszen a közzétett 24 tanulmányból 19 tematikusan ezzel foglalkozik. Fordítsuk inkább figyelmünket az egyetem megszüntetésének körülményeire! A közvetlen előzmények politikai ügyekben nyilvánultak meg. Az 1956-os forradalom következményeként az erdélyi magyarsággal szemben is megerősödött a bizalomhiány, ennek nyomán letartóztatások kezdődtek. 1959 februárjában – felső szintű politikai biztatásra – a romániai diákszövetség bukaresti országos értekezlete vetette föl az önálló magyar oktatási nyelvű egyetem problémáját, mint a „nemzetiségek elszigetelésére irányuló törekvések” példáját. Arra is ügyeltek, hogy ezzel kapcsolatban idézzék Lenin mondását a különböző nemzetiségű tanulók egy iskolába tömörülésének hasznosságáról. Az alkalom nem volt véletlen: a konferencián Gheorghe-Gheorghiu Dej pártfőtitkár és Chivu Stoica miniszterelnök egyaránt részt vett. Hol vagyunk már ekkor a Groza-féle kiegyensúlyozásra törekvő nemzetiségi politikától!

A pártvezetés gyorsan cselekedett. A bukaresti tanácskozás befejezését követő napon, 1959. február 23-án, Takács Lajos rektor összehívta a Bolyai Egyetem Tanácsát, ahol a prorektor előterjesztette, hogy „a párt és a minisztérium döntése alapján, a diákság kérésére” a két kolozsvári egyetem összevont intézményként működik tovább. A rektor a bejelentést követően senkit nem engedett szólani, ehelyett a maga részéről támogatásáról biztosította a döntést és az ülést berekesztette. Ezt követően nagygyűlések és tanácskozások kezdődtek az egyesítésről, tiltakozásra csak elvétve került (kerülhetett) sor. A gyűlések megszervezésében fontos szerepet játszott a fiatal Nicolae Ceausescu, aki figyelt arra, hogy az egyesítés ténye a román-magyar barátság jelképeként jelenjen meg a tömegkommunikációban. A Bolyai Tudományegyetem megszüntetésének ürügyei között a román pártpropaganda buzgón hangoztatta a döntést megalapozó (ál)érveket. Ezek között a nacionalizmus vádja, illetve az ellenforradalmi tüzfészek megjelölés ugyanúgy helyet kapott, mint a román nyelv elsajátításának hiánya, mint az elszigetelődést segítő eszköz.

A kötet érdeme, hogy a megszüntetés politikai körülményeit történészi tárgyilagossággal mutatja be, s az okok feltárása is a tényeken, s nem indulati alapokon nyugszik. Az egyetem megszüntetéséhez statisztáló utolsó rektor, Takács Lajos szerepe viszont – éppen a személyeskedés elkerülése végett – nincs bemutatva. Néhány hónapja azonban megjelent egy cikk a *Magyar Napló*-ban, amelyből kiderül, hogy az utolsó rektor személyét a romániai magyar értelmiség már 1947-ben negatívan ítélte meg, amikor a román nemzetgyűlés képviselőjeként támogatta, hogy a békeszerződésből töröljék a kisebbségvédelmi záradékot. Nem meglepő tehát, hogy Takács Lajos engedelmes állampolgárként hajtotta végre a Bolyai Egyetem beolvasztását, s vállalt ezt követően további kormányzati és politikai funkciókat Romániában. A sors fintora, hogy a 70-es évekre a belső ellenzék egyik vezetője lett, de korábbi tetteit ezután sem bocsátottak meg neki. (vö.: Beke György: *A püspök imája = Magyar Napló*, XIV/2. szám, 2002. február, 16–21. o.)

Az önálló kolozsvári Bolyai Tudományegyetem másfél évtizedének története hű lenyomata az évtizedekig fennhangoztatott „szocialista nemzetiségpolitika” fogalom ürességének. A most ismertett kötet tanulmányai hozzásegítenek ahhoz, hogy e kérdésben is tisztábban lássunk, s hogy egykor jelentős kulturális értékeink ne múljanak el nyomtalanul.

A bolognai folyamat Közép-Európában¹⁰

Bologna. Olaszország hetedik legnépesebb városának nevét tíz éve még nem többen ismerték, mint bármely más európai városét. A neveléstörténetben jártasak persze tudták, hogy a kontinens legrégebbi egyetemét 1088-ban e helyütt alapították, az egyháztörténészeknek pedig a gallikán egyház és Róma viszonyát rögzítő 1516-os bolognai konkordátum kapcsán került látókörukbe az Északi-Appeninek lábánál fekvő tartományi székhely. Mára azonban a helyzet megváltozott. A „bolognai folyamat”, mint az európai felsőoktatás képzési struktúrájának fejlődési irányát jellemző, mi több, meghatározó fogalom, immár nemcsak az oktatáskutatók körében, hanem valamennyi egyetemre, főiskolára jelentkező-járó fiatal számára közismert. A jelenség talán az egykori „helsinki folyamat” kategóriájához hasonlítható: az 1975-ös európai biztonsági és együttműködési értekezlet önmagán túlmutató jelentőségét a konferenciának helyet adó város nevéből képzett és közhasználatúvá vált fogalom illusztrálja.

Az európai felsőoktatás modern kori történetében Bologna neve először 1988-ban bukkant fel. A *Magna Charta Universitatum*, mint az európai egyetemek rektorainak a legősibb európai egyetem kilencedik centenáriuma alkalmából, 1988. szeptember 18-án Bolognában aláírt dokumentuma az egyetemek autonómiáját rögzítő, az európai felsőoktatási hagyományok szellemét megtestesítő, a kor kihívásainak való megfeleléshez szükséges eszközöket rögzítő összefoglalás, amely egyben a politikailag éppen ekkor egységesülni látszó Európa „üdvözlő távirata” is volt. Ugyanezen év májusában a Sorbonne-on Franciaország, Németország, Olaszország és az Egyesült Királyság illetékes miniszterei adtak ki nyilatkozatot az egységes szemléletű európai felsőoktatási térség kialakításáról, benne az amerikai mintájú kétszintű (BA-MA) képzés bevezetésének és a kreditek általános alkalmazásának igényéről. Az európai oktatási miniszterek 1999. június 19-ei Bolognai Nyilatkozata már konkrét, az egyes államokban bevezetendő intézkedésként határozta meg a felsőoktatás nemzetközi versenyképességének fokozása érdekében teendő lépéseket (átjárhatóság, összemérhetőség, mobilitás serkentése stb.). A további konzultációk során (Prágai Közlemény, 2001; Berlini Közlemény, 2003; Bergeni Közlemény, 2005; Londoni Közlemény, 2007) a részes államok képviselői rendszeresen áttekintették az elvégzett és folyamatban levő feladatokat, miközben mind jobban kiszélesítették az együttműködés területeit.

Valamennyi felsorolt dokumentum megtalálható az Új Mandátum Könyvkiadó *Oktatás és társadalom* sorozatában, Kozma Tamás és Rébay Magdolna szerkesztésében megjelent, *A bolognai folyamat Közép-Európában* című tanulmánykötetben. Mindezek azonban csak illusztrációk a három fejezetben 14 tanulmányt tartalmazó impozáns áttekintéshez.

A *Megközelítések* című első fejezetben Kozma Tamás, mintegy szerkesztői bevezetőként, a bolognai folyamatról, mint kutatási problémáról értekezik. Sorra veszi a folyamat dokumentumait, nemcsak a kötetben közölt nemzetközi egyezményeket, hanem az Európai Egyetemi Szövetség ún. Trends-jelentéseit, a nemzeti jelentéseket és az egyéb munkaanyagokat. A folyamat recepcióját az ismertetések, elemzések, helyzetjelentések és kritikák révén mutatja be, majd a kutató szemszögéből fogalmazza meg a témával kapcsolatos megközelítéseket. A fejezet másik tanulmánya Ruth Keeling tollából származik, és a bolognai folyamat szakirodalmát vizsgálva fogalmazza meg a jelenleg az Egyesült Államokban dolgozó szerző szempontjából lényegesnek tartott kutatási dimenziókat.

A kötet gerincét a második fejezet (*Országok*) alkotja. Ebben Barakonyi Károly, illetve Pusztai Gabriella és Szabó Péter Csaba Magyarországról, Orosz Anna Horvátországról, illetve Szlovéniáról, Gábrity Molnár Irén Szerbiáról, Szolár Éva, illetve Bura László Romániáról, Gabóda Béla és Gabóda Éva Ukrajnáról, László Béla Szlovákiáról, Rébay Magdolna Ausztriáról értekezik. Nagy érdeme a kutatásnak a nyilvánvaló nemzetközi jelleg: az egyes tanulmányokat – Orosz Anna és Rébay Magdolna kivételével – az adott országból származó szerzők jegyzik. A körkép ily módon egyfajta látóképet a határon túli magyar tudományosságról is, hiszen beregszászi, nagyváradi, nyitrai, szatmárnémeti, újvidéki egyetemek, főiskolák oktatóinak publikációiról van szó. Mindez még hitelesebbé teszi a körkép tudományos megalapozottságát, mert az adott országban működő kutatók értelemszerűen a konkrét oktatás- és tudománypolitikai környezet, a felsőoktatási intézményrendszer és a bolognai folyamat társadalmi beágyazottsága ismeretében, saját tapasztalataikat is hasznosítva írhatták meg álláspontjukat a problémáról.

A kötet harmadik fejezete (*Közép-Európai tendenciák*) a szintézis igényével készült és két tanulmányt tartalmaz. Az elsőt a Prágában MA-t, Turkuban doktori fokozatot szerzett, Budapesten és Londonban dolgozó Voldemar Tomusk jegyzi *A felvilágosodástól a bolognai folyamatig* címmel. A történelmi léptéket sejtető írás a címevel ellentétben nem a középkort idézi, hanem – műfajilag a publicisztika és az esszé határán

¹⁰ A bolognai folyamat Közép-Európában. Szerkesztette: Kozma Tamás – Rébay Magdolna. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008.

mozogva – szemelvényekkel gazdagon alátámasztva tekinti át a felsőoktatás jelenkori európai összefüggéseit, kitérve az oroszországi jelenségekre is. A második tanulmányt *Politikai rendszerváltozás és felsőoktatási reform* címmel Kozma Tamás írta, s benne a bolognai folyamat kritikai elemzésére vállalkozott. Ehhez a felsőoktatás szociológiájából ismert, s általa többször alkalmazott fogalomkészletet és módszertani megközelítést választja. A történeti események, illetve azok eltérő narratíváinak ismertetése után a folyamat szereplőiről (kormányzatok, köztes szervezetek, felsőoktatási vezetők, hallgatók, oktatók, munkaadók), majd a folyamatról, mint bürokratikus koordinációról, végül a kisebbségi oktatás és a bolognai folyamat viszonyáról szól.

Magyarországon a felsőoktatási törvény 2005. évi módosítása teremtette meg a kétszintű képzés bevezetésének jogi feltételeit az egyetemeken és főiskolákon. Az eltelt néhány év természetesen nem elegendő a struktúraváltás eredményeinek és következményeinek elemzésére. A hazai felsőoktatás szereplői ma még általában pillanatnyi igényeik és érdekeik szerint ítélik meg a változásokat, jóllehet a folyamat minőségbiztosítási elemei – elsősorban a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság következetességének köszönhetően – viszonylag világosak. A most ismertetett kötet tanulmányai hozzásegítenek ahhoz, hogy az olvasók e kérdésekben tisztábban láthassanak, és átfogó képet kapjanak nemcsak a magyarországi, hanem a környező államok felsőoktatásában zajló folyamatokról is.

Kozma Tamás: Erdei séta¹¹

Kozma Tamás nevelésszociológus, az MTA doktora, az egykori Oktatáskutató Intézet főigazgatója, a Debreceni Egyetem volt tanszékvezetője és doktori iskola alapítója, ma professzor emeritusa, a hazai neveléstudomány megkerülhetetlen személyisége. Kutatói eredményeit, intenzív publikációs tevékenységét, tudományszervezési és iskolateremtő munkásságát tekintve a tévedés kockázata nélkül állítható, hogy a hazai pedagógia tudománytörténetében a 20. század egyik meghatározó alakja. A közelmúltban eddigi műfajaitól merőben eltérő alkotásra vállalkozott: *Erdei séta* című önéletrajza személyiségének (mások által) eddig nem ismert oldalát villantja fel.

Az önéletrajzok korát éljük. A politikai rendszerváltozás óta nemcsak megsokszorozódtak a memoárok, de a szerzői körük is jelentősen kibővült. A 60-as, 70-es, 80-as években kiadott emlékiratok elsősorban

kortárs politikusok életútjait kísérték végig, nyilvánvalóan apologetikus céllal: a szocialista rendszer történelmi szükségszerűségének és a Kádár-rendszer haladó jellegének alátámasztására. A 80-as évek végén a rendszerváltozás szele felszabadította a fiókok mélyén rejlő, s a (belső) cenzúra miatt addig meg nem írt, vagy kiadatlan kéziratokat. Érthetően sok volt köztük az ötvenes évekről szóló, különösen az 1956-os érintettségű szerző és téma, de megjelentek teljes életpályát bemutató művek is. A zsilip a 90-es évektől végleg kinyílt. Most már nemcsak a rendszerváltozás előtti politikai és gazdasági vezetők (újabb) művei jelentek meg, hanem a rendszerváltó évek, sőt az 1990 utáni események is a memoárirók látóterébe kerültek.

A tudomány legmagasabb rangú művelőinek körében ez a dokumentációs forma nem volt jellemző. Üdítő kivételnek számított Mátrai László kötete (*Műhelyeim története*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.), amely nem önéletrajz a fogalom klasszikus értelmében; benne esszé-jellegű, művelődés- és tudománytörténeti összefüggéseket taglaló részek egyaránt megtalálhatók. A tudósok tollából származó memoárok kiadása a 90-es évektől indult meg. Kulcsár Kálmán keretként még aktuálpolitikai eseményeket használt, s ebbe illesztette – egyfajta flashback technikával – életútjának egyes fejezeteit (*Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990*. Akadémiai Kiadó, 1994.). Berend T. Iván szerkezetileg letisztultabb, lineáris visszatekintésre vállalkozott, ám elemzéseiből olykor előtűnik a rendszerváltozás közben/miatt/után megsértett kutató önigazoló attitűdje (*A történelem – ahogyan megéltém*. Kulturtrade Kiadó, 1997.). Heller Ágnes (*Bicikliző majom*. Múlt és Jövő Könyvek, 1998.), illetve Kornai János (*A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris Kiadó, 2005.) emlékiratai az előbbieknél komplexebbek és tanulságosabbak, személyes fejlődés- és szakmatörténetek, nem kevés életbölcsessel, rendszerkritikával és objektivitásra történő igyekezettel. Huszár Tibor memoárja (*Metszetek nyolc évtized magántörténelméből*. Corvina Kiadó, 2010.) igen informatív, de minduntalan azt az érzést kelti, mintha egyfajta publikációs „melléktermékként” készült volna, azzal, hogy szerzője ezúttal saját pályáját tekintette kutatási témának.

Kozma Tamás munkája minden általam ismert felfogású memoártól eltér. Szerkezetileg időrendben halad, s a teljesség igényével fogja át szerzője életútját. Az események interpretációja szubjektív, de tárgyszerű, a kötet ívét korabeli dokumentumok, átvett szövegrészek nem törik meg. Fényképeket sem találunk: a szándék azt jelzi, hogy a történések átéléséhez az olvasónak kizárólag saját ismereteire, illetve képzelőerejére kell hagyatkoznia. Ugyanakkor semmi nem marad

¹¹ Kozma Tamás: *Erdei séta*. Önéletrajz. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2011.

homályban: a kötetben – a szerzőhöz legközelebb álló, csak monogrammal jelzett, egymást követő két társán kívül – mindenki teljes névvel szerepel.

Az életút fordulópontjai egyben a fejezetváltások dátumai nyolc évszám, hét fejezet: *A háborútól a kitelepítésig* (1939–1951), *Kunszentmártontól Kolozsvárig* (1951–1962), *Pedagógus pályám* (1962–1969), *Kutató leszek* (1969–1981), *Az Oktatáskutató* (1981–1990), *Rendszerváltozás és utána* (1990–2001), *Egyetemi évek* (2001–2009). Az egyes fejezetek terjedelme nagyjából azonos (35, 37, 40, 42, 42, 50, 42 oldal), ez a mondanivaló célzatos tagolására utal. A címek alapján látszik, hogy az egyes életszakaszok megragadásában kronológiai, szervezeti és életpálya-vezetési elemek egyaránt fellelhetők. Az utolsó fejezet címe félrevezetően tudatos: nyilván nem egyetemi tanulmányokra, hanem tanításra utal, de merjük észrevenni a „jó pap is holtig tanul” analógiát – tudva, hogy Kozma Tamás evangélikus teológiára (is) járt.

A kötet a szülői, felmenői háttér bemutatásával indul – a családi kapcsolatok (anyai és apai ág) leírásának plasztikussága és érzelmi mélysége Szabó Magda regényeinek fogalmazásmódját idézi. A részben fővárosi, részben erdélyi eredetű, vagyonos polgári háttér, az unitárius egyházban betöltött tisztségek, a jeles közéleti személyiségeket is magában foglaló környezet meghatározta az ifjú Kozma Tamás indulását. Tanítóképző, teológia, bölcsészkar, aspirantúra – a különböző iskolák és intézménytípusok tapasztalatai a későbbi szociológusi érdeklődés csíráit rejtették.

A pedagógusi, majd a kutatói pálya indulását a kádári konszolidáció alulnézetből elemzett perspektívái keretezték. Az „egyéni stratégia” kidolgozása bevált. A szerző jó érzékkel lép át a tudományos közéleti életképleírásba, a *Köznevelés* szerkesztőségének a korszakra jellemző értelmiségi társasági zsongása máshol is pontosan így működött (gondoljunk a Kőrösi József-féle *Valóságra* vagy a Feuer Mária-féle *Muzsikára*). Az oktatás és a kultúra hivatásos művelői a hetvenes évektől egyre nagyobb teret kaptak, a Pozsgay-féle kultusztárca erőteljesen támaszkodott az értelmiségre. Az erőviszonyokat ettől függetlenül Aczél György alakította, szinte groteszk a leírás, amikor Aczél a reszkető Polinszky Károly oktatási miniszter parlamenti beszédét javítja: „marhaság, marhaság”. De Kozmánál is jelen van a „vezetői válság”, mint a hetvenes évek magyar valóságának akár öngyilkosságig hajtó szindrómája – elegendő csak Nagy Miklós művelődésügyi miniszter és Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes halálára utalnunk, amelyek háttérében nagyon is társadalmi okok álltak: a végletekig fokozott teljesítménykényszer.

A kádárizmus kiszámítható korlátaival képest a rendszerváltó évek valamiféle szürrealista kavalkád képét mutatják, s hogy ezt nem csupán Kozma Tamás látta így, arra jó példa Beke Kata könyve (*Jézusmária, győztünk!* Belvárosi Könyvkiadó, 1993.). Az intézményrendszer szükségyszerű megrendülése szinte kínálta a pályamódosítást az oktatói karrier felé. A szándék Szeged és Debrecen szorításában érlelődött továbblépéssé. Az előbbi várost Kozma erőltette – bölcsész diplomáját itt szerezte –, az utóbbit a debreceniek. A szegediek „mind segítőkészek voltak (...), kivéve a rektort. Meg az egyetemet.” – fogalmaz a szerző a rá jellemző iróniával. A zárkózottságot mutató cívis város azonban, a szakmai értékek és érdekek mentén, ezúttal is sikerrel tudott élni a minősített külső erő bevonásával.

Az életút nyomon követésén túl a kötetben kiváló szociológusi/szociográfiai megközelítések és megfigyelések érvényesülnek. Ilyen például a háború utáni budai és pesti építkezések különbsége – a bombázások következményeként, a kitelepítések leírása, az „iskolaszag” fogalma, amely később Kozma által vált tudományos szakkifejezéssé, a módszertani képzés dicsérete. A *Magyarország felfedezése* sorozat legjobb darabjait idéző leírások a kocsordi legáció, a szegedi egyetemi levelező képzés, és a mai olvasónak elképzelhetetlen korabeli lakásmizéria nyomon követése, benne a társasház építés, mint esettanulmány. S emellett néhány külföldi „kis színes”: svéd modell, az indiai úti beszámoló, az amerikai tapasztalatok.

Kozma Tamás mikrotörténelme olvasmányos, jellemrajzai szinte fényképszerűek. Néhol krimyszerűen fordulatos, néhol prózát ad lírba csomagolva. Tájéleírásai olyanok, mint a leggördülékenyebb írónál: Dérynél, Németh Lászlónál. A magánéleti részek szinte önálló novellák (pl. *Szerелеm, A negyvenhatodik év*). A kötet meghatározó eleme az önirónia, a mondatokban/mondatok végén elhelyezett zárójeles kiszólások/betoldások mindig helyrebillentik a múlt-jelen viszonyt. Pl. Kunszentmárton „főúton feküdt, a 44-es mellett, amely Kecskemétről Békéscsabán és Gyulán keresztül Nagylakra visz; akkor nem vitt.” Vagy: „Festői kép fogadta azt, aki Szarvasra érkezett (...). Akkor azonban még nem sokan érkeztek Szarvasra.” Az iróniává transzformált panaszok ellenére a kötetben nincs semmi önsajnálattal vagy szentimentalizmus, mindig az élet (vagy az isten) törvényei érvényesülnek. S hogy miért éppen *Erdei séta*? Az utolsó oldalra ez is világossá válik, de hogy véletlenek nincsenek, azt jól bizonyítja a szerzőről szóló szócikk: „hobbi: természetjárás” (*MTI Ki kicsoda 2009. Kortársaink életrajzi lexikona*. Főszerk.: Hermann Péter. MTI, 2008. 628. o.)

„Az emlékiratíró (vagy memoárszerző) a kor tanúja, a vallomástevő önmaga szellemi-lelki fejlődéséé, az önéletrajz szerzője pedig mindkettőé, valahol az előbbi kettő között. Az emlékirat a tiszta objektivitásnak, a vallomás a tiszta szubjektivitásnak ad elsősorban (de egyáltalában nem kizárólag) otthont; míg az önéletrajz (természetesen könyvnyi terjedelem esetén) e kettő arányos, harmonikus egységét teremti meg.” (Éles Csaba: *A megélt és megírt múlt. Emlékiratok, önéletrajzok, vallomások. Napút-füzetek* 2. Napkút Kiadó, é. n. 1. o.) A pontos meghatározás minden tekintetben igaz Kozma Tamás önéletrajzára. Szerkezet, műfaj és tartalom harmóniája teszi az olvasó számára felejthetetlen élménnyé.

Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története¹²

A közelmúltban látott napvilágot *A Sárospataki Református Kollégium története* című monográfia, Dienes Dénes és Ugrai János tollából. A nagyalakú, kétszáz oldal terjedelmű, fényképekkel illusztrált kiadvány jelentősége vitathatatlan: a pataki iskola történetéről utoljára több mint harminc éve jelent meg összefoglaló mű.

A hagyomány szerint 1531-ben létesült sárospataki kollégium történetének megírásával – több-kevesebb sikerrel – a 20. század első felében hárman próbálkoztak. Szombathi János *A sárospataki főiskola története* c. kötete 1919-ben jelent meg, Gulyás József *A Sárospataki Református Főiskola rövid története* c. füzeté és Marton János *A Sárospataki Református Főiskola története I. c.*, befejezetlenül maradt munkája 1931-ben, az intézmény fennállásának 400. évfordulójára látott napvilágot. A II. világháborút követő politikai fordulat nyomán az iskola krízishelyzetbe került, intézeti ágai fokozatosan megszűntek vagy állami kezelésbe kerültek. A tanítóképző államosítására 1950-ben került sor, a teológiát 1951-ben zárták be, végül 1952-ben a gimnáziumot is elvették az egyháztól: Rákóczi Gimnáziumként működött tovább. Az egykori kollégiumból csak a Nagykönyvtár maradt meg, őrizve az egyházi jogfolytonosságot. Ilyen körülmények között az iskolatörténeti kutatások értelemszerűen visszaszorultak, és – elsősorban a Nagykönyvtár bázisán Újszászy Kálmán (1902–1994) által kialakított Tudományos Gyűjtemények keretében – csak az 1970-es évek végére bontakoztak ki, s a kollégium ötödfélszáz éves alapítási évfordulójára készült, *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. év-*

fordulójára c. kötetben összegződtek. (Budapest, 1981.). Néhány évvel később Ködöböcz József tollából jelent meg a *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada* c. monográfia (Budapest, 1986.). E két mű lényegében összegezte a kutatások addigi eredményeit.

A tanulmánykötet, illetve a monográfia létrehozásában alapvetően két tudós nemzedék vett részt. Az idősebb generációhoz tartozott Bakos József (1912–1997) nyelvész, Benda Kálmán (1913–1994) történész, Czeglé Imre (1912–2002) könyvtáros, Koncz Sándor (1913–1983) teológus, Ködöböcz József (1913–2003) neveléstörténész, Makkai László (1914–1989) történész. Az akkori közép-nemzedékekhez Barcza József (1932–2004) és Szentimrei Mihály (1924–1999) egyháztörténészek, Szűcs Jenő (1928–1988) történész, Takács Béla (1930–1997) néprajzkutató, művészettörténész, T. Erdélyi Ilona (1926) irodalomtörténész. Az akkori fiatalokat a szerzők között egyedül Hörcsik Richárd (1955) történész-levéltáros képviselte. A tanulmánykötet sajnos nélkülözte az egységes szemléletet, benne történeti és tematikus fejezetek váltották egymást. Tényleges szerkesztője Barcza József volt, de a címnegyedben a Tiszáninnen Református Egyházkerület Elnökségét tüntették fel. Jellemző, hogy az 1919 utáni fejezet egyetlen személynevet sem tartalmaz, mert szerzője – Barcza József – a még élő közszereplőket, szemtanúkat nem kívánta érinteni. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a kötet első ízben mutatta be modern, levéltári forrásokon alapuló feltáró munka alapján a pataki iskola fejlődését.

Meg kell jegyeznünk, hogy évfordulós intézménytörténeti monográfiát a másik két református kollégiumnak sem sikerült alkotnia. *A Pápai Kollégium története* (szerkesztette: Trócsányi Zsolt. Budapest, 1981.) öt szerző, *A Debreceni Református Kollégium története* (szerkesztette: Barcza József. Budapest, 1988.) nem kevesebb, mint 16 szerző közös munkája volt. A terjedelmek azonban lényegesen eltérőek: a sárospataki kötet 324, a pápai 448, a debreceni 840 oldalt számlált. Az előbbi két műhöz még 16-16 oldal képmelléklet társult, míg a debreceniben egyáltalán nem voltak illusztrációk.

Sárospatak iskolatörténeti kutató munkálataiba az 1970–80-as évektől az idézett kiadványok alkotóin kívül mások is bekapcsolódtak. A kollégium egykori tanárai közül említsük meg Harsányi István (1908–2002) pszichológust és Maller Sándor (1917–2001) irodalomtörténészt. Egy másik nemzedék képviselői pl. – közülük többen nem is sárospataki gyökerűek – Détshy Mihály (1922–2007) építészettörténész, Bajkó Mátyás (1925–1999) és Kovács Dániel (1929) neveléstörténészek, Benke György (1931) teológus. A következő generációhoz tartozik mások

¹² Dienes Dénes – Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013.

mellett Péter Katalin (1937) történész, Fehér Erzsébet (1941–2012) neveléstörténész, Csajka Imre (1945–2003) sporttörténész. A '90-es évektől, elsősorban az 1990-ben visszaállított Sárospataki Református Kollégium, illetve az 1991-ben újraindult Teológiai Akadémia oktatói, munkatársai jóvoltából, új lendületet kaptak a kutatások. Új nemzedék kapcsolódott be a feltáró munkába, így Dienes Dénes (1956) egyháztörténész, Győri István (1956) teológus, Kézi Erzsébet (1951) neveléstörténész, Kiss Endre József (1951) könyvtáros, Pocsainé Eperjesi Eszter (1955) etnográfus, Szabó András (1954) irodalomtörténész. Az iskolatörténet addig elhallgatott részterületeit is érintve, a szisztematikus levéltári kutatómunka nyomán számos publikáció és forráskiadvány napvilágot látott, amely további kutatókat irányított Sárospatakra. A pataki iskolatörténet az ország más részeiben (Budapest, Debrecen, Miskolc) is kedvelt szakdolgozati, doktori téma lett, és nemcsak a korábban alig kutatott '30–40-es évek pataki iskolája, hanem a 18–19. század eddig kellően nem értékelt tanulságai is. Így kötelezte el magát a téma mellett pl. Baráth Béla Levente (1971) egyháztörténész, Bartha Ákos (1982) történész, Ugrai János (1977) neveléstörténész.

Rátérve immár magára a kötetre, a tartalomjegyzékből kitűnik, hogy a szerzők a kollégium történetét időben kettéosztották. Az 1777-ig terjedő rész Dienes Dénes, a *Ratio Educationis* utáni korszak Ugrai János munkája. Nem kerülhetjük meg a két szerző alaposabb bemutatását. Dienes Dénes, a Sárospataki Református Kollégium gyűjteményi igazgatója, a Teológiai Akadémia egyetemi tanára elsősorban egyháztörténész. Közleményei és kötetei mellett szembetűnően sikeres a tudományszervezési tevékenysége. 1997-től szerkeszti a *Sárospataki Füzetek* c. periodikát; 1999-ben elindította az *Acta Patakina* c. forráskiadvány sorozatot; 2000 óta az *Egyháztörténeti Szemle* alapító szerkesztője; 2004-től a *Nemzet, egyház, művelődés* c. könyvsorozat gondozója. Ugrai János nevét az *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830* (Budapest, 2007.) c. könyve tette ismertté, de hivatkozhatunk a *Professzorok a „pataki reformkorban”. A sárospataki kollégium és négy tanára a XIX. század első harmadában* (Budapest, 2007.), illetve *A palléroztatlanság ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán* (Budapest, 2010.) c. köteteire is.

Az első fejezet a 16. századi protestáns iskolát mutatja be. Sárospatak korabeli képének rövid áttekintése után Dienes a régmúltat „a protestáns iskolázás homályos kezdetei, 1538–1557” cím alatt tekinti át, rögzítve, hogy a hagyomány az iskola alapítását 1531-re teszi. A rákövetkező két évtized (1558–1576) „Melanchthon szellemében” telt el, a század végét (1577–1599) a humanizmus fémjelzi. A „Virágzás és

szétszórás – a református kollégium a 17. században” c. második fejezet szintén városi helyzetképpel indul, majd „a református teológiai tanítás otthona 1600–1637” címmel a tanárokról, az iskolai életről, illetve az 1629. évi tanulmányi reformról olvashatunk. Az 1638–1649 közötti évtized a puritánus viták színtere – meghasonlás és megújulás jellemzi az intézményt. Comenius sárospataki működése (1650–1654) értelemszerűen önálló blokkot kapott, majd – a jezsuiták kifejezésével élve – a „kálvinista pestis legnépesebb szemináriuma” időszaka következik (1655–1671). A 17. századi iskolai feszültségek diáklázadásokban öltöztek testet, Dienes önálló alfejezetben tekinti át ezek motivációit és következményeit. A század az iskola elüldözésével zárul: a rekatolizált Báthory Zsófia és férje, I. Rákóczi Ferenc nyomására a tanárok és diákok 1672-ben elhagyták Sárospatakot, s a bujdosó kollégium kálváriája Erdélyben harminc évig tartott.

„Iskola a „régí fészken” – A kollégium története 1703–1777” – hirdeti a harmadik fejezet címe, mert II. Rákóczi Ferenc 1703-ban visszahelyezte jogaiba a kollégiumot. A sárospataki reformátusok helyzete, majd a bujdosás utolsó két évében Kassán tartózkodó iskola hazatérésének bemutatása után a Rákóczi-szabadságharc bukását követő krízisről olvashatunk. Bár 1713-tól ifj. Csécsi János két évtizedes tanári korszaka állandó konfliktusoktól volt hangos, a 18. század közepén megkezdődött „a kibontakozás megalapozása”. A történeti folyamatok ábrázolása mellett Dienes számos keretes dokumentumrészletet közöl a főszövegbe illesztve, a *Szalkai-kódex*től kezdve Comeniuson át ifj. Csécsi Jánosig. Ugyanilyen tipográfiával emelte ki a kollégium 17–18. századi építéstörténetét, illetve Vay Ábrahám és Szathmáry Király György főgondnokok életútját.

A *Ratio Educationis* utáni eseményeket Ugrai János Dienestől eltérő szerkezetben foglalta össze, de ennek oka nem valamiféle szerkesztői figyelmetlenség, sokkal inkább a mind jobban kiteljesedő mondanivaló kutatómódszertani szempontból helyeselhető bemutatását célozza. Ugrai ugyanis az általa írt fejezeteket három részre bontotta: „környezeti feltételek”, „korszakalkotó személyiségek”, valamint „szellemiség és hangulat” (sajnos ez a tagolás a tartalomjegyzékben nem világos). A három nagy korszak, amelyről szó esik: „A nemzeti előhaladás nevezetes időszaka” (1777–1849), a „Főgimnázium és főiskola – a kollégium a kiépülő modern oktatási rendszerben” (1850–1919), s végül a „Küzdelem a perifériára szorulás ellen – a II. világháború előtt és után” (1920–1952).

Ami a *környezeti feltételeket* illeti, a 19. század közepéig terjedő időszakban a kiindulópont felvilágosodástól a szabadságharc bukásáig

terjedő korszellem. A *genius loci*-t a „falusias Patak és vadregényes Zemplén” ellentétpárja jelzi. Az iskola jelentőségét a partikulák kiteljesedése, a tiszáninneri egyházkerületi püspöki hatalom körvonalazódása, továbbá a gazdasági sikerek: a kollégium majorsági gazdálkodása erősítette. A szabadságharc bukása utáni abszolutizmus ellenére Patakot az 1850-es évektől az állami oktatáspolitikai kibontakozása és a modern oktatási rendszer kiépülése jellemzi. Ellenhatás mutatható azonban ki a régió és az egyházkerület szempontjából – a differenciálódó és fejlődő (pl. vasútépítések) környezetben Patak egykori vezető szerepe Sátoraljaújhegy helyre, de különösen Miskolccal szemben fokozatosan leértékelődik. A kollégium csak gazdálkodásának modernizálásával képes talpon maradni. Trianon után az oktatáspolitikai kultúrpolitika-konceptió jegyében alakul, amelynek pozitív hatása nemsokára tetten érhető lesz, de a kiindulópont kritikus: a megfélemezett Zemplénben, a megharmadolt egyházkerületben felértékelődik a kollégiumot irányító igazgatótanács szerepe. Az iskola gazdálkodási nehézségeit a regionális szerepkör hiánya súlyosbítja, a hiányt a világi szerepvállalás fokozatos térnyerésével, az államsegély fokozott igénybe vételével pótolják, de az intézmény pénzügyi helyzete a korszak végéig bizonytalan marad.

Ugrai mindhárom periódusból 3–4 *korszakalkotó személyiséget* emel ki, részletes életrajzi áttekintéssel. Szemléletesek a jelzők is. Az első periódusból Vay József, az „üttörő főgondnok”; Kövy Sándor jogtudós, az „iskolateremtő jogprofesszor”; Barczafalvi Szabó Dávid, a „tévelygő nyelvújító”; valamint Nyíry István, az „utolsó pataki polihisztor” kapott helyet. A második korszakot „egy püspök és egy világi főgondnok kiemelkedő párosa”, azaz báró Vay Miklós és Kun Bertalan; a „tudós költő” Erdélyi János; az „árvaságból a csúcsokig” jutó Finkey Ferenc jogász; és a „felemás megítélésű” Zsoldos Benő professzor fémjelzi. A záró periódus érzékeltetésére egy tanítóképzős (Lázár Károly), egy teológus (Újszászy Kálmán) és egy gimnáziumi (Harsányi István) tanár pályaképét választotta.

A *szellemiség és hangulat* tekintetében az 1777 utáni évtizedeket Ugrai a tananyag változásainak, valamint a tantestület összetételének bemutatásával, a híres tanáregyeniségek, a diák-önkormányzatiság és a peregrinációs kapcsolatok ábrázolásával illusztrálja. A 19. század második felét a főgimnázium önállósulása, bölcsészeti–teológiai képzés megszilárdulása, a szervezetenként folyamatosan bizonytalan lábakon álló jogakadémia szívós kitartása, a kollégiumi tanítóképző megalakulása és fejlődése, valamint pezsgő diákélet jellemzi. A trianoni Magyarországon a kollégium túlélését részben a tradicionális út – tehát a gimnázium humán tagozata és a lelkészképzés – biztosította. Az isko-

la „új koronaékszere” azonban az Angol Internátus lett, a Klebelsbergi kultúrkonceptió legfényesebb pataki sikereként. Az 1929-től ismét egyházi kezelésben álló tanítóképző aranykora a század harmincas-negyvenes éveire tehető. Mindezt tovább erősítette a szervezett keretek között folyó diákélet. A 40-es évek közepe azonban már „hullámvásút” – sötét végzettel a második világháború után.

Ugrai gyakran alkalmaz tematikus közbevetéseket, keretes szövegek formájában. Ezek az 1794-es diákzindulást; a 19. századi építkezéseket; a Kövy-féle Pánczél, majd Nándor vármegyéket; a pataki diákok 1848-as szerepvállalását; a 18–19. századi cseh-morva missziót; az 1849-ben alkalmazni rendelt Entwurf hatását; az ún. Zoványi Jenő-ügyet; a debreceni egyetem alapításának mérsékelt fogadtatását; az Újszászy-féle faluszemináriumot; a Harsányi-féle tehetségmentést; a pataki öregdiák mozgalmat; a világszínvonalú angol nyelvoktatás eredményeit; az Angol Internátus építéstörténetét; illetve az 1952 után az egyházi folyamatosságot fenntartó Tudományos Gyűjteményeket mutatják be.

A szerzők a jegyzeteket a fejezetek végén helyezték el. A kötet népszerűsítő jellegére tekintettel nincsenek számozott hivatkozások, hanem felsorolták azon forrásműveket, amelyekre a megírás során támaszkodtak. Nem bibliográfia készítése volt tehát a cél, hanem az egyes leírásokat, elemzéseket alátámasztó művek megjelölése, értelemszerűen a legújabb kutatásokra támaszkodva. Az érdeklődő olvasó így is bőséges további szakirodalmat talál. A függelékben a Kollégium nagy tanítványainak, tanárainak, és az MTA pataki gyökerű tagjainak nem teljes körű, de szemléletes névsorát találjuk. A kötet használhatóságát 170 illusztráció (fénykép, illetve ábra) segíti.

A szerzők a Sárospataki Református Kollégium történetét 1952-ig írták meg. A kötet epilógusa, amellyel hogy összegzi az intézmény fejlődésének tanulságait, rövid kitekintést nyújt az 1945 után évekre. Az 1990-ben visszaállított Református Kollégium utóbbi, közel két és fél évtizedével azonban nem foglalkozik. A szerzőket nyilván a történelmi távlat hiánya gátolta az objektív értékelésben. Ezzel együtt túlzás nélkül állíthatjuk: a pataki iskola történetének eddigi legjobb feldolgozását vehetjük kézbe.

Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság¹³

Több mint tíz mű látott eddig napvilágot a L'Harmattan Kiadó Gyáni Gábor által szerkesztett *A múlt ösvényén* sorozatában, ismert történészek és kezdő kutatók tollából egyaránt. A most ismertetett *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830* c. kötet Ugrai János doktori értekezésének szerkesztett változata, aki e disszertációját a Debreceni Egyetemen védte meg. A szerző fiatal kutató – a könyv hátoldalán olvasható ajánló szerint 1977-ben született –, s jelenleg a Miskolci Egyetem oktatója. A recenzióhoz a személyével kapcsolatban ennyi információ általában elegendő is lenne, a tárgyalt téma miatt mégis utalunk kell néhány fontos kutatástörténeti összefüggésre.

A modern, levéltári forrásokon alapuló, szintetizáló igényű sárospataki iskolatörténeti kutatások az 1970-es évek végén bontakoztak ki. Az 1531-ben létesült pataki kollégium alapításának ötödfélszáz éves emlékére elkészült *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára* c. tanulmánykötet (Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981.). Néhány évvel később Kődöböcz József tollából jelent meg a *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada* c. monográfia (Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.). E két mű lényegében összegezte a kutatások addigi eredményeit. A tanulmánykötet létrehozásában alapvetően két tudós nemzedék vett részt. Az idősebb generációhoz tartozott Bakos József (1912–1997) nyelvész, Benda Kálmán (1913–1994) történész, Czegle Imre (1912–2002) könyvtáros, Koncz Sándor (1913–1983) teológus, Makkai László (1914–1989) történész. Az akkori középgenerációhoz Barcza József (1932–2004) és Szentimrei Mihály (1924–1999) egyháztörténészek, Szűcs Jenő (1928–1988) történész, Takács Béla (1930–1997) néprajzkutató, művészettörténész, T. Erdélyi Ilona (1926) irodalomtörténész. A legfiatalabb nemzedéket a szerzők között egyedül Hörcsik Richárd (1955) történész-levéltáros képviselte. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a pataki iskolatörténeti munkálatokba ez idő tájt mások is bekapcsolódtak. Az említett nemzedékeknél maradván az elsőhöz sorolható a már említett Kődöböcz József (1913–2003) neveléstörténész, valamint Maller Sándor (1917–2001) irodalomtörténész; míg a második generáció ismert képviselői például Bajkó Mátyás (1925–1999) neveléstörténész és Kovács Dániel (1929) nyelvész, irodalom- és neveléstörténész. A 90-es évektől, elsősorban az újraindult Sárospataki

Református Kollégium oktatói, munkatársai jóvoltából, új lendületet kaptak a kutatások. Külön ki kell emelnünk Hörcsik Richárd *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete (1800–1919)* c. monográfiáját (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sárospatak, 1996.). Mellette további kutatók kapcsolódtak a feltáró munkába: Dienes Dénes egyháztörténész, Győri István teológus, Kiss Endre József könyvtáros, Pocsainé Eperjesi Eszter etnográfus és mások. Közös vonásuk, hogy valamennyien az ötvenes években született nemzedék képviselői. Recenzióink szempontjából mindez azért fontos, mert Ugrai János egy újabb, fiatalabb reménybeli tudós nemzedéket képvisel. Rajta kívül a hetvenes években született és Sárospatak neveléstörténetével foglalkozó kutatók közül megemlíthető még Baráth Béla Levente egyháztörténész, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, valamint Ősz Ferenc, Comenius-kutató, nyelvész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója. Mindez azt bizonyítja, hogy most is van sikerrel kecsegtető kutatási hajlandóság azon sajátosságok vizsgálatára, amelyek elvezethetnek a sárospataki neveléstörténeti tapasztalatok mai hasznosításához.

Rátérve immár magára a műre, mindenekelőtt a címben jelzett időhatárok tisztázandók. A korábbi iskolatörténet az 1703–1849 közötti periódust tekintette egységnek, s ezen belül a *Ratio Educationis* sem számított határvonalnak. Ugrai, műve bevezetőjében, a szakirodalmi periodizáció, a pataki iskolatörténeti sajátosságok és a források hozzáférhetősége által determinálja az általa választott korszakolást. A záró dátum a reformkor valódi kezdete, a kezdő pedig Kövy Sándor professzori kinevezésének időpontja. Ő volt az 1793-ban felállított pataki jogakadémia alapítója, s haláláig, 1829-ig vezette a képzést. Utána tanítványa, Gortvay János követte őt a tanszék élén. Kezük alól utóbb országos hírnévre szert tett tanítványok, közöttük későbbi akademikusok kerültek ki, pl. Dósa Elek, Fáy András, Fogarasi János, Hazslinszky Frigyes Ágost, Jászay Pál, Kossuth Lajos, Somosi János, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Teleki László, Tessedik Ferenc, Warga János, Zsarnay Lajos és mások; de Csokonai is Kövy miatt jött Patakra. A kezdő dátum meghatározásában alapvető jelentőségű az 1796-ban bevezetett tanulmányi rend is, amely többek között a magyar tanítási nyelv általánossá tételével ért el oktatási szemléletváltást Sárospatakon.

A mű szerkezeti felépítése világos. A dolgozat céljait, módszereit, a felhasznált forrásokat ismertető első fejezet után a felvilágosult abszolutizmus hazai társadalmi-gazdasági körülményeiről, valamint a tanügyi reformtörekvésekről és az oktatás általános helyzetéről olvashatunk (*Feszültségek és vívmányok. Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján*). Ezt követi a nyugati határon túli komparatív kitekintés (*Egy*

¹³ Ugrai János: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

lépéssel előbb. Az *ausztriai oktatás modernizációja*). A mű címében jelzett témakört a kötet további, 4–9. fejezetei tartalmazzák. Ezekben a szerző Sárospataki Református Kollégium működésének alapelemeit veszi sorra: szervezeti felépítés (vezetés, diákönkormányzat), gazdálkodás (birtokok, bor- és pénzgazdálkodás, adományok, alapítványok, beruházások, tanári juttatások), tanulók (létszám, származás, felekezet, társadalmi és vagyoni helyzet), diákélet (napirend, lakás, étkezés, egészségügy, fegyelmi helyzet), tananyag és művelődés (hagyományos és modern törekvések), s végül a kilépés a kollégiumból (rektorok, peregrináció). Látható, hogy Ugrai az elemzés során az anyagi-tárgyi feltételek vizsgálata felől halad a személyi vonatkozások irányába. Figyelemre méltó továbbá, hogy minden fejezet végén párhuzamot von a Debreceni Református Kollégiummal. Ez rendkívül fontos, hiszen a protestáns iskolatörténet a hazai neveléstörténeten belül sok tekintetben saját fejlődési pályán mozgott, így a kézenfekvő összehasonlítás egyben kényszerűség is. A két református „fellegvár”, Debrecen és Sárospatak neveléstörténeti összefüggéseivel, a párhuzamokkal és kölcsönhatásokkal korábban több – főleg „kettős identitású” – kutató foglalkozott, az említettek közül elsősorban Bajkó Mátyás, Barcza József, Hörcsik Richárd, Makkai László, Takács Béla. Ugrai tehát összehasonlító elemzésével tudós elődei példáját követi.

A könyv utolsó fejezetében Ugrai összefoglalja az addig leírtakból adódó tapasztalatokat és tanulságokat. Fő megállapítását a kötet címe is jelzi: a pataki kollégiumot a 18. század végén, a 19. század elején az önállóság és a kiszolgáltatottság ellentétes fogalmai jellemezték. Önálló volt belső életében, tanterveiben és szellemiségében, ám kiszolgáltatott a társadalmi-gazdasági változások tekintetében, hiszen külső pénzügyi forrásokra nem támaszkodhatott. A környezetével kialakított sajátos viszonyrendszerben mégis biztosítani tudta működésének anyagi alapjait, miközben önálló, nemzeti arculatával, de különösen tanítványaival fontos szerepet játszott a reformkori Magyarország eszmei és politikai megújulásában.

A függelék adatai szerint a szerző a dolgozat elkészítéséhez hét levéltár forrásait használta fel, alapvetően természetesen a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltárát, valamint Kézirattárát. Az impozáns bibliográfia több mint harminc forráskiadványt és további közel háromszáz feldolgozást tartalmaz. A köztük található tizenhárom saját publikáció mutatja, hogy a szerző a kutatásai során feltárt részeredményeket 2001-től rendszeresen közzétette, segítve ezzel mások munkáját, illetve biztosítva a tudományos közösség számára a reflexió lehetőségét.

Összességében elmondható: Ugrai János komplex, társadalom-, nevelés- és gazdaságtörténeti elemzése nemcsak ahhoz segít hozzá, hogy a pataki kollégium történetének egy meghatározó szakaszát, s ezáltal az iskola további fejlődését világosabban lássuk, hanem arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a nemzeti kulturális örökség részét képező oktatási intézményeink története máig ható tanulságok gazdag tárháza.

Ködöböcz József: Árvay József, a magyar népoktatásügy sárospataki apostola¹⁴

Ködöböcz József, a sárospataki tanítóképző nyugalmazott főiskolai tanára a legkitűnőbb neveléstörténészei közé tartozik. Feldolgozásaiban példaértékűen integrálja a helytörténeti és művelődéstörténeti szempontokat, ami érthető, hiszen több mint fél évszázados tanári pálya köti Sárospatakhoz. Az *Árvay József, a magyar népoktatásügy sárospataki apostola* című legújabb könyve a Comenius Tanítóképző Főiskola fennállásának 140. évfordulójára rendezett tavalyi ünnepségekhez kapcsolódva jelent meg.

Árvay József (1823–1879) tanulmányait a Református Kollégiumban végezte 1831 és 1846 között. A gimnázium után bölcsészeti, jogi és teológiai tanulmányokat folytatott, majd lelkészként vállalt szolgálatot. 1851-ben visszahívták Sárospatakra tanítani. 1856-ban megbízták az új intézeti ágként létrehozandó „tanítóképezde” megszervezésével, amelyet alapító igazgatóként 1869-ig vezetett. Ekkor Zemplén vármegye tanfelügyelőjévé nevezték ki, s e tiszteet viselte haláláig. Árvay József alakjának megrajzolásakor a szerző a korábbi munkáiban megszokott feldolgozásmódot választotta: igyekezett a jeles pedagógust minden oldalról bemutatni. A kötet felépítése tehát nem csupán a kronológiai sorrendet követi; Árvay személyiségének, munkásságának egyes elemeit a szerző önálló fejezetekben is feldolgozta.

Árvay József pályája valóban példamutató. Élete során kétszer is megadatott neki, hogy össznemzeti értékű kezdeményezés meghatározó személyisége legyen. Az első a pataki tanítóképző, amely az évszázados kollégiumi tradíciók mellett új kihívásoknak kellett, hogy megfeleljen. Nehezen túlbecsülhető jelentőségű a tanfelügyelői megbízása, amely az Eötvös József-féle népiskolai törvény végrehajtását volt hivatva ellenőrizni, segíteni. A miniszter nyilván igyekezett a legalkalmasabb

¹⁴ Ködöböcz József: Árvay József, a magyar népoktatásügy sárospataki apostola. Kiadja a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola, a CTF Árvay József Gyakorló Általános Iskolája és Ködöböcz József. Sárospatak, 1997.

személyeket kiválasztani a megyék élére, s Zemplénben Árvay volt e területen a mértékadó.

Nem szabad elfeledkeznünk Árvay tankönyvírói munkásságáról. Hihetetlen szorgalommal néptanítói vezérkönyvek tucatját adta közre a legkülönbözőbb szaktárgyakból (számтан, vallástörténet, beszédgyakorlat, nyelvtan, földrajz stb.), amelyeket évtizedeken át használtak. Jelentős közírói tevékenységet is folytatott, mindezt a tanítás mellett. A kötet függeléként közli publikációinak és fennmaradt kéziratának jegyzékét és a róla szóló irodalom bibliográfiáját.

Árvay József vitathatatlanul kimagasló munkát végzett a magyar iskolaügy fejlesztése érdekében. A hozzáértő szerzőt dicséri, hogy életrajza kitűnő korrajz is, amely a helytörténeti ismeretterjesztésen túl hasznos szempontokat ad a hazai neveléstörténet tanulmányozásához is.

Maller Sándor: Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola¹⁵

Maller Sándor, a pataki kollégium 1950-ben megszüntetett nagyhírű angol internátusának utolsó igazgatója tavaly ünnepelte 80. születésnapját. Az évforduló kései, de méltó köszöntéseként a Sárospataki Református Kollégium Alapítvány vállalta e neves pataki tanáregyenység évek óta kéziratban levő művének közreadását. A közelmúltban napvilágot látott *Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola* című kötet egyben a szerző tisztelgése a magyar kultúra egyik legkiemelkedőbb szervezője előtt, bár – mint az alcím (*Az angol nyelv tanításának kezdetei Patakon*) jelzi, – nagyon is helytörténeti jellegű könyvről van szó. Klebelsberg nevét sokáig csupán a negatív kicsengésű ún. „kultúrfölény-koncepció” kapcsán tanították iskoláinkban. Glatz Ferenc volt az első, aki történészként kutatta, művelődési miniszterként pedig a gyakorlatban is vállalta egykori elődje nézeteit. Szerkesztésében 1990-ben jelent meg Klebelsberg válogatott beszédeinek és írásainak gyűjteménye. E kezdeményezés talált most követőre Maller Sándor könyvével.

Ha belelapozunk az alig másfélszáz oldalas, képmelléklettel bővített kötetbe, rögtön szembetűnik a szöveg tipográfiai változatossága. A szerkesztés azonban nem formai öncél, oka a szöveg olvasása közben nyilvánvalóvá válik. Maller Sándor ugyanis nem egybefüggő memoár írt. Az Angol Internátus működésének és hatásának értékelését

¹⁵ Maller Sándor: Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola. Az angol nyelv tanításának kezdetei Patakon. Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, Sárospatak, 1998.

más, kevésbé szubjektív érzelmű kutatóra hagyta. Amit ő szándékozott tenni, az az Internátus megalapításának teljes körű, eredeti dokumentumokon alapuló feltárása és számbavétele volt. A kötet lapjain feltárlanak a pataki főiskola vezetésének azon erőfeszítései, amelyek nyomán Klebelsberg 1928–29 folyamán háromszor is Patakra látogatott és aktívan elősegítette az új Angol Internátus ügyét. Sajnos az 1931. évi avatőünnepségen és a 400. éves jubileumi rendezvényen már nem kultuszminiszterként vett részt, mert a Bethlen-kormány időközben megbukott. Klebelsberg Kunó azonban a patakiak számára továbbra is az maradt, akinek megismerték: a magyar kultúra koncepciózus támogatója.

Érdemes külön figyelmet szentelni azokra a fejezetekre, amelyekben a szerző a felállítandó, illetve a megnyitott Angol Internátust bemutatja. A korabeli főiskolai értesítők ma már nehezen hozzáférhetőek; mindenképpen indokolt volt tehát az első jelentkezők számára közzétett tájékoztató újraközlése. Az intézmény két évtizedének tömör, adatszerű áttekintése pedig anélkül ábrázolja az eredményeket, hogy a szerző – mint egykori igazgató – a szerénységség látszatát ölténé magára. Maller Sándor tényszerű, ugyanakkor olvasmányos könyvet írt, amely nevelés- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt hiányt pótol.

Kováts Dániel: Móricz Zsigmond és Sárospatak¹⁶

A fenti címmel jelent meg a közelmúltban Kováts Dániel új könyve. A Comenius Tanítóképző Főiskola ny. főiskolai tanára, mint írja, régi adósságát törlesztette ezzel. „A szerző egyetemistaként jegyezte el magát Móricz tanulmányozásának sok tanulságot és örömet hozó feladatával. Az ősi kollégium egyik utód intézményének tanáraként pedig a helyi művelődéstörténeti hagyomány vonzásába került” – olvashatjuk az utószóban (254. o.).

A kötet a szó legteljesebb értelmében szintézis. Nemcsak abban az értelemben tehát, amennyiben korábbi résztanulmányok felhasználásával kialakított egész; hanem úgy is, mint egy, az irodalomtörténet és a helytörténet határmezsgyéjén mozgó téma alkotó és befogadó szempontjából egyaránt megvilágított áttekintése. Az első rész Móricz pataki tartózkodását mutatja be. A család 1892–96 között élt a városban, bár Móricz csupán 1894–96-ig járt a Református Kollégiumba. Görög, latin és német nyelvből – későbbi emlékezése szerint egyetlen napon – beszédett „három szekundája” okán hátat fordított a városnak és Kis-

¹⁶ Kováts Dániel: Móricz Zsigmond és Sárospatak. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1994.

újszálláson fejezte be tanulmányait. Móricz és családja pataki éveit a szerző iskola- és családtörténeti összefüggéseiben ábrázolja.

A következő rész Móricz, későbbi pataki útjainak krónikája. 1913-ban mintegy „diáknézőben” járt a városban, anyagot gyűjtve e tárgyú szín-darabjához. 1930-ban – mint a *Nyugat* egyik szerkesztőjét – felolvasóestre hívták meg, s ez alkalommal került sor a formális „kibékülésre” a Kollégium igazgatósága és az író között. 1939-ben tartották 40 éves érettségi találkozójukat Móricz egykori osztálytársai, s ő, elfogadva invitálásukat, megjelent. Ezzel párhuzamosan hét részből álló sorozatot tett közzé a *Pesti Napló*-ban pataki emlékeiről, tapasztalatairól. A következő évben népfőiskolái meghívásnak eleget téve ismét eltöltött néhány napot a városban.

A könyv második felében a szerző áttér a város és az író kölcsönös hatásrendszerének vizsgálatára. Elsőként a móríci „Sárospatak-élményt” tárgyalja, több szempontból is. Majd az író zempléni fogadtatását mulatja be. Túl a helyi és a regionális sajtó tényszerű tudósításain, két véglet bontakozik ki a szemünk előtt: „Zemplén vármegye támadása” (azaz: egyik nyilatkozatát úgy értelmezték, mint a magyarság megtagadását); valamint az a „mozgalom”, amely „az ifjúság zászlajára” emeli Móriczot, a harmincas évek végére.

Ez tehát Kovács Dániel könyve, amely nemcsak könnyen és élvezettel olvasható, de fotóival, korabeli dokumentum- és újságcikk részleteivel sokszínű is. Tudományos igénygel megírt ismeretterjesztő mű, amelyet bátran ajánlok mindenkinek. A kötetet a Felsőmagyarország Kiadó (Miskolc) jelentette meg.

Kovács Bálint: Protestáns népfőiskolai mozgalom Magyarországon (1936–1948)¹⁷

A közelmúltban jelentette meg a Magyar Népfőiskolai Társaság és a Püski Kiadó Kovács Bálint új könyvét. E kétségtelenül hiánypótló mű a teljesség igényével kívánja feltérképezni és bemutatni ezt a Magyarországi Református Egyház történetének is oly fontos fejezetét alkotó közművelődési-ismeretterjesztő mozgalmat. A szerző a tárgyalt időszakra vonatkozó adatgyűjtését az egész akkori ország területére kiterjesztette, így megtaláljuk az erdélyi és a felvidéki népfőiskolákat is. A kötet végén közölt táblázatból kitűnik, hogy 1936–48 között Magyarországon 57 településen működött hosszabb-rövidebb ideig protestáns népfőiskola (47 református és 10 evangélikus). Általában vagy csak fiúk

vagy csak lányok számára, de néhány helyen (pl. Csurgó, Gyenesdiás, Kecskemét, Orosháza, Sárospatak, Veszprém) lehetőség volt mindkét nem részvételére. A tanfolyamok száma összesen 167. A legtöbbet Sárospatakon (14), Veszprémben (12) és Orosházán (10) rendezték. A résztvevők létszámát tekintve is Sárospatak vezet a maga 403 fiú és 57 lányhallgatójával. A hallgatói összlétszám Veszprémben meghaladta a háromezret, Kecskeméten, Nagytarcsán, Nyíregyházán, Rónafőn és Szatmáron pedig a kétszázat.

Bár a népfőiskola eszméje Dániából származik, ez az iskolatípus ízig-vérig magyarrá vált, és rendkívül fontos feladatokat látott el a társadalom alsóbb rétegei általános és szakmai műveltségének fejlesztésében. A sikerekhez nagyban hozzájárultak a népi írók, akik cikkeikkel, írásaikkal útmutatót, bátorító szavakat adtak a mozgalomnak. Féja Géza, Kodolányi János, Kovács Imre, Móricz Zsigmond és Veres Péter gyakorta előadóként is megjelentek a tanfolyamokon. Ugyancsak jelentős támogatást nyújtott maga az egyház, amikor kitárta középiskoláinak és kollégiumainak kapuit, s mintegy beillesztette saját szervezeti keretei közé a népfőiskolát. Így a faluról jött fiatalok szállást kaptak az internátusokban, és az étkeztetésük is biztosítottá vált. A tananyagok tartalmi összeállításában és a foglalkozások vezetésében a népfőiskolák szervezői – ha ők maguk esetleg nem is álltak egyházi szolgálatban – biztos támaszkodhattak a protestáns iskolákra.

A népfőiskolai mozgalom a nyolcvanas évek végétől újból fellendült, és dinamikus fejlődik. A szervezés terén a református egyháznak vannak még teendői. Ez a könyv hasznos olvasmány nem csak a főiskola iránt érdeklődők, de a népfőiskolák működtetői és a volt, vagy leendő hallgatók számára is.

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek évkönyve 1989/1990¹⁸

Az idén jelent meg Kiss Endre József szerkesztésében *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek évkönyve 1989/1990* című kiadvány. Mint Szentimrei Mihály gyűjteményi igazgató előszavában leírja: az évkönyv az elmúlt esztendő alatt készült dolgozatokból mutat be egy csokorra valót „a megelevenedett Sárospataki Református Kollégium tiszteletére”. A 230 oldalas kötet hét szerkezeti egységre tagolódik. Az intézmény helyzetét számszerű adatokkal bemutató gyűjteményi igazgatói jelentés után *Misszió határok fölött*

¹⁷ Kovács Bálint: Protestáns népfőiskolai mozgalom Magyarországon (1936–1948). Magyar Népfőiskolai Társaság – Püski Kiadó, Budapest, 1994.

¹⁸ A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek évkönyve 1989/1990. Szerkesztette: Kiss Endre József, Sárospatak, 1990.

címmel a gyűjtemények egyes részlegeinek tevékenységéről olvashatunk. Itt kapott helyet a Nagykönyvtárról, a múzeumról, az Adattárról szóló jelentés, továbbá néhány speciális egység bemutatása is, így az amerikai magyar református gyűjtemény, a Cs. Szabó László-féle hagyaték, a külföldi sajtótermékek gyűjteménye. A szerzők: Újszászy Kálmán, Szentimrei Mihály, Pocsainé Eperjes Eszter, Deák Istvánné Bilkay Ruth, Kissné Lovász Éva és Baranyai Katalin. A levéltár munkájáról nincs beszámoló, helyette Hörcsik Richárd levéltárigazgató tudományos munkásságának jegyzékét találjuk meg.

A továbbiakban történeti jellegű fejezetek következnek. Az egyháztörténeti rész három tanulmányt tartalmaz: Szentimrei Mihályné a kódexmásoló apácákról, Kiss Endre József a reformáció és a könyvkultúra kapcsolatáról, Czeglé Imre a „Carmen propemticum” nevű irodalmi műfajról írt. Két dolgozat foglalkozik Comeniussal. Szentimrei Mihály a nagy pedagógus zsebkönyvét ismerteti és elolvashatjuk Koncz Sándor, volt pataki professzor Comenius teológiájáról adott elemzését. A kollégium történetének egy-egy eseményéről, összefüggéseiről négy írást tartalmaz a következő fejezet, Szentimrei Mihály, Szentimrei Mihályné és Nagy Barna tollából. Ezt követően igen érdekes dokumentumokat tesz közzé a kötet szerkesztője: Nagy Barna, volt teológiai professzor 1949. évi tanévnyitó beszédét; a református kollégium Igazgatótanácsa 1951. augusztus 31-ei ülése jegyzőkönyvének részletét; valamint a Tiszáninnen Református Egyházkerület ama határozatát, amellyel a pataki teológia beolvasztása ellen tiltakoztak. Kétségtelenül tanulságos olvasmány mindhárom. Viszont célszerűbb lett volna a fejezet címét így megadni: a kollégium „újkori” dokumentumaiból. Ugyanis az 1618-as iskolai törvények is dokumentumok, mégis ezek az előző, történeti fejezetbe kerültek.

Összefoglalva az elmondottakat: az évkönyv szerkesztőjének nehéz dolga volt, hiszen eltérő fajsúlyú és terjedelmű írásokat kellett csoportosítani. Lehet, hogy csak másodlagos szerkesztéstechnikai kérdés, de talán szerencsésebb lett volna a tanulmányokat két nagy csoportba sorolni: 1. az intézmény működésével, és 2. egyház- és kollégiumtörténettel foglalkozó közlemények. Az évkönyv mindenesetre fontos lépés az intézmény igazi tudományos műhellyé válása felé. Bízom abban, hogy a következő esztendőben már a Sárospataki Református Kollégium évenkénti értesítőjét vehetjük kezünkbe.

Acta Patakina II., III. és VII. kötet¹⁹

A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei – Dienes Dénes kezdeményezésére és szerkesztésében – 1999-ben bocsátotta útjára az *Acta Patakina* c. könyvsorozatot. A Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával megjelenő, színvonalas periodika eddigi kötetei között forráskiadványokat és monográfiákat egyaránt találunk. Az alábbiakban a sorozat három kötetére hívjuk fel a figyelmet: az első a Levéltár, a második az Adattár, a harmadik a Nagykönyvtár anyagából tesz közzé forrásokat.

A fiatalon elhunyt György Kosztik Gábor levéltáros nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy sajtó alá rendezze Zsoldos Benő (1847–1919) egykori pataki gimnáziumi tanár levéltári katalógusának helynév-mutatóját. Maga az ún. Zsoldos-gyűjtemény – a rendezőjéről elnevezett 85.349 db irat – a kollégiumi levéltár értékes része, összeállítója 1890-től 1918-ig dolgozott rajta. Zsoldos naplójából a munkafolyamat részletesen rekonstruálható. A jeles professzor fáradhatatlan kitartással közel három évtizeden át rendezte a levéltári állományt, kézbe véve, elolvasva, értelmezve és lajstromozva minden egyes dokumentumot. A gyűjteményhez 10 kötetben időrendes alapcímű, valamint mintegy 100 ezer cédulából álló betűrendes helynév-, személynév- és tárgymutató készült. A gyűjtemény elsősorban egyháztörténeti szempontból jelentős, de haszonnal forgathatják a történettudomány más szakterületei – különösen a helytörténet – művelői is. Az *Acta Patakina* II. köteteként közzétett helynév-katalógus a Zsoldos-féle anyagot az iratok keletkezési, illetve vonatkozási helye szerinti csoportosításban mutatja be, Abafalvától Zsujtáig. A kötet felépítése a következő: a helységnév alatt az első oszlopban a dokumentum részletes címeírása (lényegében tartalmi kivonata) olvasható, amely Zsoldos Benő szövege, a szükséges stilisztikai módosításokkal. A szöveg után az irat lelőhelyének, nyelvének, eredeti vagy másolat jellegének, valamint ív nagyságának megjelölése áll. A szöveg melletti oszlopban az irat keletkezésének dátuma, emellett a Zsoldos-féle katalógus szerinti jelzete olvasható, pl. A.IV.870, azaz: A. szekrény, IV. fiók, 870. sz. irat. (Zsoldos A-B-C-D szekrényekben összesen CXLVI fiókban helyezte el az okmányokat.)

¹⁹ Egyházközségi dokumentumok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában. Sajtó alá rendezte és szerkesztette: György Kosztik Gábor. *Acta Patakina* II. Sárospatak, 2000; Adaléktár. Dokumentumok a Sárospataki Református Kollégium Adattárában. Sajtó alá rendezte és szerkesztette: Deák Istvánné, Laczkó Gabriella, Misák Marianna. *Acta Patakina* III. Sárospatak, 2000; A sajtó (periodika) zsengéi. Röplapok – újságlapok – röpiratok (1503–1730) a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában. Összeállította: Czeglé Imre. *Acta Patakina* VII. Sárospatak, 2001.

Azonos helységnév alatt a dokumentumok időrendben követik egymást. György Kosztik Gábor a megkezdett munkát – hiszen a kötet előszavában a személynév mutató közzétételét is ígerte – sajnos már nem fejezheti be. Bízunk benne, hogy ezt mások megteszik majd, s a Zsoldos-gyűjtemény kutathatóságát további hasznos segédletek teszik könnyebbé.

A Tudományos Gyűjtemények legfiatalabb egysége az Adattár, amely tíz kisebb részleg együtteséből áll, és összesen több mint 200 ezer gyűjteményi egységet tartalmaz. Részlegei: a Szakkönyvtár, a Kézirat-tár, az Aprónyomtatvány-gyűjtemény, az Újságkivágat-gyűjtemény, a Fényképtár, a Tájképes levelezőlap-gyűjtemény, a Népköltési gyűjtemény, a Népfőiskolai gyűjtemény, a Külföldi magyar református gyűjtemény, valamint az Adaléktár. Az Adaléktár 2994 borítékolt egysége nem kézirattári és nem levéltári jellegű, többségében kézzel írott, eddig nyomtatásban meg nem jelent dokumentumokat tartalmaz. Faluszeminaristák kiszállásai során keletkezett feljegyzések, kisebb dolgozatok, levelek, jelentések, néprajzi, földrajzi, helytörténeti, egyháztörténeti, zenei, szociológiai jellegű írásművek egyaránt megtalálhatók benne. Az Adaléktár a szó szoros értelmében vett „szellemi kincsesbánya” a kutató számára, aki a katalógus böngészése során kuriózumokra, segédanyagokra, egyedi információkra bukkanhat, a lehető legszélesebb tematikus körben. Az Adaléktár helynév szerinti csoportosítású katalógusát az *Acta Patakina* III. köteteként Deák Istvánné Bilkay Ruth, Laczkó Gabriella és Misák Marianna állították össze. Az első néhány oldalon a helységeknel nagyobb közigazgatási egységekre vonatkozó iratok listája található, ezt követően alfabetikus sorrendben következnek a települések. Az első oszlopban a helységnév, az azonosítást segítő egyházmegye megjelölése, valamint az irat keletkezési éve; a másodikban a címleírás, illetve a szerző neve; a harmadikban az adaléktári jelzet, valamint a dokumentum terjedelme olvasható, megjelölve, hogy kéziratról vagy gépiratról van-e szó. A kiadvány használhatóságát személynév-mutató segíti. Az Adaléktár gyűjteményi anyagának teljes körű bemutatása révén értékes kutatási segédlet került az érdeklődők kezébe.

Tavaly kísértük utolsó útjára Czegle Imrét, aki sárospataki teológiai tanulmányai, majd hat év bodrogi missziói lelkesítő szolgálata után 1947-ben foglalta el a Sárospataki Református Főiskola akkor szervezett könyvtárosi állását, s évtizedeken átívelő munkássága befejeztével könyvtárigazgatóként vonult nyugdíjba. Az *Acta Patakina* VII. köteteként közzétett munkájában 550 db, 1503 és 1730 között keletkezett latin, illetve német nyelvű röplap, röpirat szövegét gyűjtötte össze és

tette közzé szöveghűen, jegyzetekkel ellátva, kronológiai sorrendben. Több dokumentum illusztrációként faksimilében is megtalálható. A kötet bevezetőjéből megtudjuk, hogy a gyűjtés ötlete az Országos Széchényi Könyvtár hasonló jellegű kiadványától származik: Hubay Ilona 1948-ban jelentette meg *Magyar vonatkozású röplapok, újságlapok és röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718 c. művét*. Czegle Imre annak idején először csupán kíváncsiságból vette sorra a Hubay-kötet több mint 1200 egységét, keresve az átfedéseket a pataki Nagykönyvtár gyűjteménye és az OSZK anyaga között. A raktár átvizsgálása során derült fény arra, hogy nemcsak számos röpirat fellelhető Patakon is, de szép számmal akadnak a nemzeti könyvtár által nem ismert dokumentumok is. E felismerés segítette elő Czegle Imre kutatásait, amelynek során a teljes könyvtári állomány áttekintése és kirostálása elvezetett az immár nyomtatásban is kézbe vehető katalógus elkészítéséhez. A közölt anyag jelentős részét a Kazinczy Ferentől 1807-ben megvásárolt gyűjtemény darabjai képezik. A nagy nyelvújító anyagi nehézségek miatt vált meg általa gyűjtött nyomtatványaitól, amelyek túlnyomó része – Czegle Imre szavaival élve – „vásári, piaci áru” volt. Nem a szó pejoratív értelmében, hanem abban az értelemben, hogy a vidéki paraszti és polgári réteg számára készültek, rövid hírekkel, tudósításokkal, érdekes (vagy érdekesnek vélt) események leírásával. Nem szépirodalmi művekről van tehát szó, még kevésbé tudományos igényű szövegekről, így nem meglepő, hogy e röplapok megmaradási esélyei is igen korlátozottak voltak, hiszen hamar szemétre kerültek. Éppen ezért szükséges hangsúlyozni Kazinczy kiváló érzékét a gyűjtemény létrehozásához, nem kevésbé Vay József főgondnok és Somossy János könyvtárnok érdemét, hogy az eladásra felkínált dokumentumokat a kollégium levéltárába befogadták. Czegle Imre kötetében mindezen törekvések szintézist nyertek, s most már a kutatókon múlik, miként hasznosítják a közzétett iratokból nyerhető információkat. Összességében megállapíthatjuk: mindhárom kiadvány bizonyítja a Tudományos Gyűjteményekben folyó kutatómunka lendületét, tartalmasságát és magas színvonalát, s jelzi, hogy a pataki kollégium továbbra is szinte kimeríthetetlen tárház írott kulturális örökségünk megismeréséhez.

Koncz Gábor: A közművelődés gazdasági kutatásának kezdetei Magyarországon 1974 és 1989 között²⁰

A magyar művelődésügy fogalomrendszerének változásai a 20. század második felében szorosan követték a politikai folyamatok alakulását. 1945 után rövid időre a 'szabadművelődés' megvalósítása tűnt járható útnak, de a fordulat évétől az etimológiai értelemben egyértelmű felső akaratot tükröző 'népművelés' kifejezés vált uralkodóvá. Az 1949-ben létrehozott Népművelési Minisztérium világossá tette a párt művelődéspolitikát szabályozó igényét, s a kifejezés máshol is teret nyert (Népművelési Intézet; a tanácsok népművelési osztályai és előadói; a felsőoktatás népművelés szakjai stb.). Az aczéli kultúrpolitika a 60-as évek végétől a megengedőbb 'közművelődés' kategóriát szorgalmazta, s az erről szóló 1974-es párthatározat, majd az 1976-os közművelődési törvény nyomán a 'népművelés' kifejezés visszaszorult. El azonban nem tűnt, mert a Kádári-rendszerben a kontinuitáshoz való ragaszkodás mindig erősebb volt a diszkontinuitásra törekvésnél. Így pl. az egyetemi, főiskolai szakok – a kompromisszumok szellemében – a 80-as évek végéig 'népművelés' néven működtek, miközben a kiadott oklevélben a 'közművelődési előadó' szakképesítés szerepelt.

A fogalomváltásnak azonban mélyebb összefüggései is voltak. A művelődés szemlélete kibillent a hagyományos „felhasználói” nézőpontból, a tanítóképző és tanárképző főiskolák közművelődési tanszékeinek 1976-os létrehozása révén pedig vidéken is előtérbe kerültek a tudományos igényű kutatások. Ekkor indult meg az ágazat gazdasági összefüggéseinek feltárása és a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok sora is. Dr. Koncz Gábor *A közművelődés gazdasági kutatásának kezdetei Magyarországon 1974 és 1989 között* című monográfiájának tárgya éppen ezt a folyamatot elemzi, több szempontból is figyelemre méltó módon. Az eredetileg 2005-ben, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Kozma Tamás által vezetett Neveléstudományi Doktori Iskolájában – Éles Csaba témavezetésével – megvédett doktori értekezés közel három évtizedes kutatómunka összegzése, s ez feltétlenül tiszteletet érdemel, bár tudjuk, hogy a szerző e művét évekkel korábban is megírhatta volna. A téma ugyanis kifejezetten a személyéhez kötődik. A 70-es években – kutatócsoport tagjaként – ő volt a hazai művelődés-gazdaságtani kutatások elindítója és névadója. Teljesítménye e tekintetben éppúgy meghatározó, mint ahogy pl. a művészetszocioló-

giában Józsa Péteré, vagy a nonprofit kutatásokban Harsányi Lászlóé, Kuti Évái és Marschall Miklósé.

A szerző és a téma kapcsolatának további jellemzője az elmélet és gyakorlat egysége. Az ún. cirkuláris mobilitás (tehát a tényleges kulturális intézményvezetői tevékenység és az oktatás-kutatás egymást periodikusan váltó összhangja) Koncz Gábor munkásságában közvetlenül kimutatható. Mindez azt jelenti, hogy nem csupán kutatta és statisztikai módszerekkel elemezte vizsgált témája tárgyát, hanem tapasztalatait vezetőként a gyakorlatban is alkalmazta, ráadásul a költségvetési, a vállalati és a nonprofit szektorban egyaránt. Ezt kiegészítette egyetemi, főiskolai oktatói tevékenysége, amelynek révén gondolatrendszerét tesztelhette és a hallgatói visszajelzéseket beépíthette. Ez a kutatási felfogás a hazai közgazdaságtudományban nem ismeretlen, sőt – szerencsére – kifejezetten gyakorlat. Számos szakember párhuzamosan vagy felváltva futott be gazdasági-politikai vezetői és oktatói-kutatói pályát. Elegendő e helyütt csupán Angyal Ádám, Bod Péter Ákos, Bokros Lajos, Chikán Attila, Kádár Béla, Kemenes Ernő, Rabár Ferenc, Surányi György, vagy néhány évtizedről korábban Csizmadia Ernő, Friss István, Hetényi István, Huszár István, Stark Antal nevét említeni.

Rátérve immár a kötetre, elsőként a mű beosztását vettük szemügyre. A szerző négy fejezetben tárgyalja témáját, de ez nem kronológiai sorrendet jelent. Az első (*Megközelítések és a fogalmak értelmezése*) a kutatási probléma körvonalazásával, a közművelődés gazdasági összefüggései iránti érdeklődés okainak bemutatásával, a hazai kulturális fogalmi viták kezdeteivel, a fejlődés kulturális dimenziójával s végül a fogalmak mai értelmezésével foglalkozik. A második fejezet (*A közművelődés gazdasági kutatásának elméleti dimenziói*) a témakör hazai és külföldi elméletét tárgyalja, benne a művelődés-gazdaságtan kialakulásával, a közgazdasági elméletek és a kulturális szféra viszonyával, a szakirodalom nyugati (polgári), kelet-európai és hazai megközelítéseivel. A harmadik fejezet (*Hazai makrogazdaságtani finanszírozási tendenciák és a mai szerkezet*) a művelődés magyarországi finanszírozási technikáit elemzi, heterogén és heteronóm statisztikai adatbázis alapján, tisztázva a módszertani szempontokat, bemutatva a mai szisztémát, külön is vizsgálva a civil és nonprofit tényezőt a négysektoros (profitorientált, költségvetési, nonprofit, háztartás) gazdaságban. Végül a negyedik fejezet, *Művelődési otthonok: komplex elemzés 1945–1985–2003* címmel, a közművelődés problémaköre legjellemzőbb és legnagyobb hatású intézményhálózatának gazdasági összefüggéseit tárgyalja. A kötet érdemi részét szintetizáló igényű összefoglalás és a

²⁰ Dr. Koncz Gábor: *A közművelődés gazdasági kutatásának kezdetei Magyarországon 1974 és 1989 között*. Napkút Kiadó, Budapest, 2010.

kapcsolódó további kutatási feladatok fejezetenkénti felvázolása zárja. A függelékben 32 statisztikai táblázat, terjedelmes (húsz oldal) irodalomjegyzék, továbbá rövid magyar és angol nyelvű rezümé található. A kötet olvasása során megállapíthattuk, hogy a vonatkozó szakirodalom áttekintése példaértékű, ezt a bibliográfia mennyiségi értelemben is alátámasztja. A szerző 1974–2004 között megjelent 23 saját (közte több angol nyelvű) publikációja pedig a kutatási téma folyamatos és alapos ismeretéről tanúskodik.

A kötet tartalmi áttekintése után néhány olyan, tézisszerű megállapítást rögzítünk, amelyek különösen megragadták figyelmünket. 1. A retrospektív jellegű témaválasztás ellenére kimutatható, hogy a szerző több évtizedes gyakorlati tapasztalatai nem erodáltak, hanem éppen ellenkezőleg, érelték a tudományos elemzés alaposságát. 2. A kötet pozitívuma, hogy a művelődés-gazdaságtani folyamatok ábrázolását párhuzamosan tárgyalja a közművelődés elméleti megközelítésének és történeti fejlődésének változásaival. A módszer a gazdaságtörténeti és -politikai jellegű elemzéseknél régóta ismert, gondoljunk Berend T. Iván, Kornai János, Liska Tibor munkáira. 3. A folyamatos önreflexió érvényesítése, azaz az „akkor és ott” szempont és megközelítés következetes végig vitele biztosítja, hogy a szerző ne a mai tudását visszavetítve mutassa be a korabeli kutatási szempontokat és eredményeket. Ezt egyébként jóval nehezebb megvalósítani, mintha csupán kritikailag feldolgozta volna saját és mások munkásságát – elhagyva az értelmező kortörténeti párhuzamokat. 4. A statisztikai elemzésekből levont következtetések közül egyrészt a Baumol–Bowen effektusra hívom fel a figyelmet: a szerzőpáros nemzetközi tapasztalatok alapján felállított tézise, amely szerint a kulturális ráfordítások növelése önmagában nem eredményezi a kulturális termelékenység növekedését, Koncz kutatásai szerint Magyarországon is érvényesült. A másik megállapítás a kulturális szektor ráfordításainak 25%-os állami és 75%-os nem-állami (lakosság, nonprofit) forrásmegosztására vonatkozik. Ez a jelenség – amely ellentmond a szocialista állam mindenhatóságáról szóló elvnek – a 20. század második felében, kisebb-nagyobb ingadozásokkal bár, de folyamatosan érvényesült.

A pozitív megállapítások mellett, a szerzőnek fel nem róhatóan, de negatív tényezőként kell értékelnünk a forrásokban rejlő meghatározottságot. Az elemzéshez felhasznált statisztikai adatsorok különböző időszakok termékei, így többször visszatérő probléma az összehasonlíthatóság hiánya. Ezt részben a felmérések tárgyát képező életviszonyok folyamatos változása, részben a felmérések időben eltérő módszertani szerkezete és kategóriarendszere okozza. Így egyes közművelődés-

történeti fordulópontoknál megbicsaklik az elemzési folyamat, jelezve a statisztikai adatokra épülő elemzések korlátait. A kötet forrásanyagát azonban – amint a bibliográfiából kiderül – messze nem csupán számok alkotják: összességében nagy ívű és tartalmas áttekintést kapunk a 20. század utolsó harmada közművelődés-gazdaságtani folyamatairól és egy új tudományág megszületésének körülményeiről.

Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008²¹

„Ezt a riportot nem lehet megírni!” – hangzik el Sánta Ferenc *Húsz óra* c. regényében a főszereplő újságíró szájából a visszatérő mondat. Ez jutott eszembe, amikor kézbe vettem a Török József által szerkesztett *Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008* c. vaskos, közel hatszáz oldalas kötetet. A tíz év előadásaiból válogatott mű tartalmi ismertetése valóban szétfeszítené e közlemény kereteit, ezért más szempontokat választottam: összefüggéseket és tanulságokat kerestem. S amit találtam, azt metszetek és tanulságok formájában próbálom meg összefoglalni.

A mű áttekintéséhez három metszetet választottam. Először a tíz év tematikáit tekintem át, hiszen az egyes nyári kurzusok részletes programja – címeikkel, előadókkal – a kötet végén olvasható. Ezt követi a könyv szerkezeti felépítésének, fejezeti beosztásának vizsgálata, amely eltér az éves tematikáktól. Végül az előadók személyével foglalkozom.

(A *tíz év tematikái*) A szegedi Közművelődési Nyári Egyetem szisztematikusan építkezett. Az első két kurzus az „útkeresés” időszakának tekinthető. A programot 1999-ben még cím nélkül hirdették meg. A témák között elsősorban aktualitások szerepeltek, így pl. a két évvel korábban hatályba lépett kulturális törvény (1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről), a közművelődési szféra önvédelmi (szakszervezeti) törekvései, a Magyar Művelődési Intézet helye és szerepe, a nonprofit működés kezdetei. Jellemző ugyanakkor, hogy e kurzus előadásaiból egyetlen egy sem került bele a kötetbe. A 2000. évi második kurzus már címet kapott: *Vidékfejlesztés – regionalitás – közművelődés*. A politikai áthallások jól nyomon követhetők: a 'vidékfejlesztés' fogalma az évezred végén került be a közbeszédbe, elsősorban az Orbán-kormányban (1998–2000) létrehozott Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium nevéből. Az e címen folyósított európai uniós források

²¹ Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008. Válogatás a 10 év előadásaiból. Szerkesztette: Török József. Csongrád Megyei Népművelők Egyesülete, Szeged, 2010.

hozzáférését megkönnyítendő a kategóriát a gazdaság, a tudomány és a kultúra gyorsan átvette és alkalmazta, s nyilván erre reagált a szegedi nyári egyetem is. A 2000-es előadások közül kettő kapott helyet a válogatásban.

A 2001–2003 közötti évek egyfajta „szakmai leltárként” jellemezhetők. A szervezők – láthatóan tudatosan – sorra vették a szakma áttekintéséhez szükséges körülményeket. 2001-ben *Funkciók és szerepek* címmel lényegében közművelődési fogalomtárat tettek közzé, benne a népművelő, a közösségfejlesztő, a kulturális menedzser, a szociokulturális animátor, a művelődésszervező, a szociális munkás, az andragógus fogalmi meghatározásával, nem feledkezve meg az ezekhez rendelt minőségbiztosítási törekvésekről sem. 2002-ben *A szükséges tudás* volt napirenden, két megközelítésben. Egyrészt a közművelődési szakemberképző felsőoktatási műhelyek mutatkoztak be, másrészt általános tudáselméleti kérdéseket vitattak meg. A 2003-as program *A szükséges pénz* címet kapta, benne a kultúrafinanszírozás, a piacgazdaság, a nonprofit szektor, az uniós források, a Nemzeti Kulturális Alap (amely éppen ebben az évben tekintett vissza fennállásának tíz évére) feladataival, lehetőségeivel. Az „áru-e a kultúra?” kérdés akkorra már egyértelműen eldőlt, a szervezők tehát helyesen jártak el, amikor a szakmai leltár utolsó napirendjére e problémakört tűzték. Az elhangzottak fontosságát és időtállóságát jól mutatja, hogy a kötetben közölt 45 előadás egyharmada a 2001–2003. évi programokon hangzott el.

A nyári egyetem utolsó, 2004–2008 közötti szakasza a kulturális jelenségek számbavételének tekinthető. A kurzusok a következőképpen alakultak (zárójelben a kötetbe beválogatott előadások száma): *Az érték* (4), *Tér – társadalom – kultúra* (5), *Művelődés – műveltség* (10), *Hagyomány és modernitás* (7), *Kultúrák között* (2). A címek önmagukért beszélnek. Látható, hogy az építkezés a szűkebb fogalmi meghatározástól haladt a közművelődés alkotóelemei, illetve határterületei felé, míg végül az utolsó évben olyan szociológiai kérdések is napirendre kerültek, mint a multikulturalizmus, az előítélet, a nemzetiségek vagy a cigánykérdés.

(A kötet fejezeti beosztása) A szerkesztő – nagyon helyesen – nem a tematikák mechanikus leképezésére törekedett. Sokkal inkább a monografikus jelleget kívánta erősíteni, amikor enciklopédikus igénnyel csoportosította a beválogatott szövegeket, és ennek megfelelően tagolta fejezetekre. Ezáltal a kötet szerkezetileg az elméleti alapvetéstől a társadalmi és környezeti körülmények és feltételek bemutatása felé halad, majd a megvalósuló közművelődési gyakorlatot ismerteti. Az első fejezet a *Kultúra – érték – hagyomány*, a második a *Művelődés*

– *műveltség* címet kapta. A következő blokkot a harmadik (*Kultúra – társadalom*) és negyedik (*Kultúra – gazdaság*) fejezet jelenti. Végül a *Közművelődés* c. ötödik fejezet zárja a sort.

(Az előadók személye) Nyugodt szívvel állíthatjuk: a Közművelődési Nyári Egyetemen az eltelt tíz év során mindenki megfordult, aki a közművelődésben, illetve határterületein mértékadó elméleti vagy gyakorlati szakember. A recenzens szubjektív csoportosítása talán megbocsátható; így öt előadói kört különböztet meg. Az elsőbe az „alapítók”, a szakma és a hazai művelődéstudomány megalapozói tartoznak: Maróti Andor, Vitányi Iván, Bánlaky Pál. „Új klasszikusok”-ként jelölöm azokat a kutatókat, akik már 15-20 évvel ezelőtt is egyetemi tananyagnak számítottak, mint pl. Bujdosó Dezső, T. Kiss Tamás, Földiák András, Koncz Gábor, Hidy Péter. A „társutasok” a saját tudományágukban maradó eredményeket létrehozó kutatók, akik a tematika kedvéért mintegy „kirándultak” a közművelődés területére, de szegedi előadásukkal nem váltak közművelődési szakemberekké. Ilyenek pl. az oktatáskutató Polónyi István, a geográfus Csatári Bálint, a néprajzos Voigt Vilmos, a történész Gyáni Gábor. „Határátlépőknek” tekintem az eredetileg más tudományágban mozgó, alkotó tudósokat, akik végül eredeti kutatási területükről jelentősen eltérő irányban alakítottak ki új imázst, mint pl. a régi magyar irodalom művelőjéből művelődéspolitikai-történésszé és művelődéseméleti kutatóvá lett Agárdi Péter, a szociálpszichológusból az információs társadalom és az internetkultúra szakértőjévé vált Csepeli György, vagy a népi szociográfia világából a tudáselmélet vizsgálatára áttért s ott új dimenziókat feltáró Varga Csaba. S végül a „hiányzók”. Bár Török József szerkesztői előszavában jelzi, hogy terjedelmi okokból értékes írások maradtak ki, mégis hiányolom mások mellett Beke Pált, Harsányi Lászlót, Héra Évát, Hoppál Mihályt, Péterfi Ferencet, Pordány Saroltát, Szabó Irmát. De nem lehetünk telhetetlenek, hiszen valamennyi előadás olvasható az immár archívumként szolgáló www.knye.hu honlapon.

A kötet szerkesztésével kapcsolatban mindössze két észrevétel. Hasznos lett volna közölni az előadók névsorát, foglalkozással, munkahellyel, megkönnyítve a szakmán kívüli olvasók tájékozódását. S célszerű lett volna egységesíteni a tanulmányok hivatkozási, jegyzetelési rendjét, ezzel is erősítve a tartalmilag felismerhető, már említett monografikus jelleget.

(Tanulságok) Mi szűrhető le a kötet tartalmát és szerkezetét elemezve? Két szemszögből közelíték a kérdéshez. (1) Bámulatos, hogy milyen sokan vagyunk! Hiszen a tíz év alatt 89 előadó 122 referátuma hangzott el, amelyekből közel félszáz most egybekötve olvasható. S mégis,

rémes, hogy milyen kevesen vagyunk. Mert ha 15-20 évvel ezelőtt jön létre ez a nyári egyetem, alighanem ugyanezen szakemberek adtak volna elő. (2) Bámulat, hogy mennyire sokoldalú kulturális viszonyaink megközelítése! Hiszen a tematikák lefedték a kulturális szféra majd' minden szegmensét. S mégis: rémes, hogy milyen behatároltak a megközelítések, hiszen a kapcsolódó területek kiválóságai csupán kitekintettek a közművelődésre. Mégis, mindezek ellenére szögezzük le: a kötet bizonyítja, hogy Magyarországon van művelődéstudomány, létezik a gyakorlattal relevánsan összefüggő elméleti megközelítés, és van szakmai értékek mentén felsorakozó értelmiség, amely kormányoktól függetlenül teszi a dolgát.

Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 11. és 12. kötetei²²

„Évkönyvünk elsősorban helyi fórumot kíván teremteni, hogy ösztönzőleg hasson a rejtekben levő tehetségre, valamint az elérhető olvasóra. A gazdag sajtóhagyományokkal rendelkező Zemplén és Abaúj szellemi életében serkentő erő lehet minden kiadvány, a szemléletet formáló tényező, minden rólunk szóló időszerű mondanivaló.” Több mint másfél évtizeddel ezelőtt fogalmazta meg e szavakat Kováts Dániel a *Széphalom* 1986-ban megjelent első kötetének beköszöntőjében. A sátorajáújhelyi Kazinczy Ferenc Társaság a tartalmát tekintve kezdetektől fogva színvonalas, igényesen szerkesztett, nyomdai kivitelében pedig folyamatosan korszerűsödő évkönyvének 11. kötete 2001-ben, 12. kötete 2002-ben látott napvilágot. Az ezredforduló szembetűnő tipográfiai megújulást hozott: a kötet, grafikai arculatát tekintve, ma már sokkal inkább folyóíratra hasonlít, míg korábban inkább a múzeumi évkönyvek formai jegyeit hordozta magán.

A folytatás és megújulás szintézisééről a szerkesztő is szól a 11. kötet előszavában. „Amikor évkönyvünk előző, 10. kötetét barátaim kezembe adták, a megtiszteltetés öröme mellett azt éreztem, hogy lezárult valami, mert olyan pontra érkeztünk, ahonnan nem lehet továbblépni.” – írja Kováts Dániel, s álláspontját a népes szerző- és szerkesztőgárdát mozgató, több mint 700 oldalas kötet tartalmi és terjedelmi gazdagságának felülmúlhatatlanságával indokolja. De mert a folytatás szükséges, új arculattal, kevesebb oldalon 2001-ben is kezünkbe vehettük a *Széphalom* következő kötetét, s a folyamatosságot immár a tematikai összeál-

lítás jelenti. Három szerkezeti egységre oszlik ugyanis az évkönyv, s e téren lényegében a kezdetektől fogva nincs változás. „Az elsőbe olyan írások kerültek, amelyek valamilyen módon Kazinczy Ferenc életművéhez és hatásához kapcsolhatók. (...) A második témakör tágabbra nyitja az érdeklődés ablakát; helytörténeti, néprajzi, névtani, közművelődési adatokat és problémákat feltáró írásokat teszünk közzé. S megnyitjuk e lapokat helyi költők előtt is, szeretnénk elősegíteni kibontakozásukat. A harmadik rész a Kazinczy Ferenc Társaság belső életébe enged bepillantást, hogy szélesebb körben is megismerhessék tevékenységünket.” – írta a szerkesztő, no nem most, hanem az 1986-os beköszöntőben! De akár most is írhatta volna, hiszen e szerkesztői alapelv következetes alkalmazása nagy erénye a *Széphalom*-nak. Megkönnyíti ugyanis a leendő szerzők dolgát, és elősegíti az olvasók eligazodását. Ennek megfelelően a három szerkezeti egység címei: *Kazinczy és kora*, *História és hagyomány*, *Számvetés és szemle*. (Nem lehet nem észrevenni a tudatos alliterációt, s ez a szerkesztő esztétikai érzékére vall.) A 12. kötet beosztása hasonló, egy rendkívüli egységgel azonban mindjárt az elején bővült: A 200 éves Kossuth című blokk időszerűsége önmagáért beszél. (Benne szépirodalmi, történeti, irodalomtudományi jellegű írásokkal.)

Recenzióink keretei szükségképpen nem teszik lehetővé, hogy a két ismertett kötet összesen közel száz (!) tanulmányáról, cikkéről beszéljünk. Célunk a figyelemfelkeltés, s ezt alátámasztandó, a továbbiakban, mintegy tallózva az írások között, néhány általunk fontosnak, érdekesnek tartott témára irányítjuk a figyelmet. Váczy János *Kazinczy Ferenc és kora* című műve második, kiadatlan kötetének szövegét a *Széphalom* 2. kötete kezdte közölni, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött kézirat alapján. Azóta a folytatások valamennyi évkönyvben megjelentek, s nincs ez másként a legújabbakkal sem. Bízunk benne, hogy a kézirat közzétételének lezárulása után a mű önálló kötetben is hozzáférhető lesz. Ugyancsak folytatásos téma a *Kazinczy Ferenc bibliográfia*, amely Busa Margit összeállításában először önálló kiadványként jelent meg, 1993 óta azonban ennek a *Széphalom* ad helyet. Most az 1997–2000 közötti évek anyagának feldolgozása könnyíti meg a kutatók dolgát.

Rendkívül hasznos munkát végeznek az ELTE BTK szövegkiadó szemináriumának hallgatói, Kovács Sándor Iván professzor irányítása mellett. A 11. kötetben a *Gottfréd, vagy A felszabadított Jeruzsálem* című, eddig kiadatlan Kazinczy-fordítást Hausner Gábor átírása nyomán Csüllög Edina és Ribánszky Orsolya rendezte sajtó alá, az erről szóló tanulmányt Laczházi Gyula jegyzi. Breinich Anna és Tarsoly Eszter egy

²² Széphalom 11. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2001. Szerkesztette: Kováts Dániel; Széphalom 12. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2002. Szerkesztette: Kováts Dániel. Kiadja a Kazinczy Ferenc Társaság, Sátorajáújhely.

1815. évi sárospataki Tasso-antológiáról értekezik. A 12. kötetben Nagy Ferenc, Vincze Ferenc és Zelei Borbála tesznek közzé újabb dokumentumot nagy nyelvújítónk Tasso-fordításáról. Az ötlet, hogy fiatal kutatók publikációi sorozatban megjelenhetnek, komoly pedagógiai szándékra vall. Jól szemlélteti a Kazinczy Társaság igényét a tudományos utánpótlás-nevelés elősegítésére.

Még egy folytatásos témáról szóljunk: a személyi bibliográfiák közléséről. Az új kötetekben Hőgye István és Kamody Miklós publikációinak jegyzékét olvashatjuk. Minthogy repertóriumot általában csak jelentősebb folyóiratok, periodikák adnak ki, rendkívül fontosak a szerzőkről szóló munkák, hiszen gyakran ezek jelentenek egyedüli forrást egy-egy témakör kutatója számára, a már megjelent publikációk minél részletesebb áttekintéséhez. A *Széphalomban* korábban is láttak napvilágot hasonló jellegű közlemények, elegendő csupán az Újszászy Kálmán-, vagy a Kováts Dániel-féle bibliográfiákra utalnunk. Itt jegyezzük meg, hogy a 11. kötet örvendetes módon közli az első tíz kötet szerzői mutatóját. Érdemes végigfuttatni szemünket a névsoron: aki kutatóként, tanárként, szépíróként az abaúji, zempléni régióhoz kötődik, gyakorlatilag mind megtalálható. A *Széphalom* 1986-tól 2000-ig pontosan 199 szerzőnek adott helyet lapjain. Impozáns teljesítmény. Remélhetőleg hamarosan készül majd olyan repertórium is, amely tárgyszavak és témakörök alapján is segíti az eligazodást.

Végezetül egy nagy reményekre jogosító kezdeményezésről tegyünk említést. A széphalmi Magyar Nyelv Múzeuma létrehozásáról van szó, amely már régóta terve a Kazinczy Társaságnak (a *Széphalomban* 1994 óta olvashattunk közleményeket e tárgykörben). Fehér József, Kováts Dániel, Pásztor Emil (az ötletgazda) és Radványi György most közzétett írásukban összefoglalják a múzeum alapításának indítékait, az intézmény rendeltetését és feladatait, a múzeumi alapfunkciókat, s felvázolják az állandó kiállítás tematikáját, és az egyéb alkalmi rendezvények lehetséges körét. A múzeumi környezet szemléltetéséhez tervrajzokat is közlésznek. A cikkből kiderül az is, mely társintézmények segítségére számítanak a szervezők a múzeum működtetésében. Remélni lehet, hogy Magyarország gazdaságának erősödésével e tervből mihamarabb valóság lesz. Addig is hirdesse a *Széphalom* évkönyv a Kazinczy Ferenc Társaság kezdeményezőkézségét, tagjainak honosírtatétét és szerzőinek magas tudományos-szakmai színvonalát!

Akadémiai kislexikon²³

A múlt év végén került a könyvesboltokba az *Akadémiai kislexikon* második, befejező kötete. A régóta várt, hiánypótló kézikönyvnek debreceni aktualitása is van, hiszen egyik főszerkesztője Beck Mihály, a KLTE Fizikai Kémiai Tanszékének egyetemi tanára. (A másik főszerkesztő Peschka Vilmos, az ELTE jogászprofesszora.) Már emiatt is érdemes közelebbről megismerkedni a kiadvánnyal.

Az *Akadémiai kislexikon*ról sok pozitívum elmondható, hiszen könnyen olvasható, tipográfiailag jól tagolt, áttekinthető. Számos ábrát, fekete-fehér és színes fotót tartalmaz. A címszavak tömörek, lényegre törőek, így a lexikon információtartalma meglehetősen nagy. Fontos szempont a naprakészség: a pótgjegyzék adatai 1990 júliusi állapotokat tükröznek. Más kérdés azonban a korszerűség. Az első kötet megjelenése (1989) óta már szóvá tették mások, hogy főleg a filozófiai, társadalomtudományi szócikkek fogalmi rendszere elavult. Ebben a könyvismertetésben azonban elméleti fejtegetésekre nincs hely, ezért most két másik szempontot vettem figyelembe: a következetesség és a pontosság kérdését. Csupán részterületeket vizsgáltam meg, de a végeredmény általánosítható.

Kezdjük a következetesség problémájával. A lexikonban az MTA tagjai – mint a tudományos élet legtöbb képviselői – valamennyien önálló szócikkben szerepelnek. Azaz mégsem mindannyian. Mert közli pl. a lexikon az 1989-ben rehabilitált akademikusok névsorát, akik közül 11-en megérték megkövetésüket, de érdekes módon e 11 tudósból négyen – a többi héttel ellentétben – nem kaptak saját szócikket (Kuthy, Szemerényi, Tóth L., Volsky). Vajon miért? Talán méltatlanabbak erre társaiknál? A kérdés néhány, már elhunyt akademikus esetében is feltehető, hiszen nem szerepel a lexikonban Trencsényi-Waldapfel Imre, Szemere Samu vagy I. Tóth Zoltán sem. És még valami: a tavaly megválasztott 58 új levelező tag esetében e tényt mindenkinél megemlítték – ha máshol nem a pótfüzetben – kivéve Palotás László építész-mérnököt. Figyelmetlenség? Lehet, de akkor sem méltó egy akadémiai kiadványhoz.

Maradjunk még a következetesség hiányánál. Egyes államok szócikkéinél (Lengyelország, Magyarország, Szovjetunió, NDK) megtaláljuk az államfők kronologikus felsorolását. Mások esetében (Bulgária, Csehszlovákia, Románia) az ilyen táblázatok hiányoznak. Ugyancsak vannak névsorok Angliánál, Franciaországnál, Olaszországnál, de nincse-

²³ Akadémiai kislexikon. Főszerkesztő: Beck Mihály – Peschka Vilmos. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1. kötet: 1989, 2. kötet: 1990.

nek Spanyolországnál, Törökországnál. Vajon mi alapján válogattak a szerkesztők?

Példák még lennének, de most térjünk rá a pontosság kérdésére. Lássunk néhány történelmi adatot: a Szovjetunió első államfője nem Szverdlov, hanem Kamenyev volt; Berija nem 1946-tól, hanem 1941-től volt kormányfő-helyettes; Zsdanov nem 1945-ig, hanem haláláig (1948) volt KB-titkár; Lukács György művének címe nem „Történelem és osztályöntudat”, hanem „osztálytudat”; Constantin Ion Parhon nemcsak pszichiáter volt, hanem 1947–52 között Románia elnöke, ami nem mellékes.

A sort – bár csak egy szűk szakterületet vettem szemügyre – még folytathatnám, de felesleges. Szemléltetésként ennyi is megteszi, s ennél jóval lényegesebbek a levonható konzekvenciák. Míg a következtetés „legfeljebb” bosszúságot okoz (ha X benne van a lexikonban, akkor Y miért nincs?), addig a pontatlanság téves információt eredményez. Hiszen az olvasó csak akkor veszi észre a téves adatot, ha ismeri a témát. Ám rendszerint ismeretlen adatért üjtük fel a lexikont, s akkor nincs biztosíték a hitelességre.

Magyarországon 30 éve nem jelent meg általános lexikon. Az ismertett mű ehhez képest előrelépés. Őszintén remélem, hogy a kiadvány tapasztalatait felhasználják az újabb kiadásoknál, illetve a 16 kötetesre tervezett *Akadémiai nagylexikon* szerkesztési munkálatainál, s ezáltal nemcsak sokoldalú és naprakész, hanem megbízható és következetes kézikönyvhöz jutunk.

Kis Tamás: A magyar katonai szleng szótára²⁴

„Parancs, Takács alhónvéd! Szásejtvárs kérek engedély! Jelentem, '86-ban, mint kopasz gyógyegér tápos, bevonultam Zegre. A keltetőben megtanultam stokizni. Utána nyúl lettem, mégpedig bulafonos. Jelentem, cséemós vezényelt nem voltam, csupán kizsiniszter a zépolháirodán, de nem piros telefonosként, sőt az egyes alól sem mentettek fel! Egy jobb oldali atomvillanáskor pl. Horváth hédéggyé harchoz küldött a pocsolyában, mert nem zárkóztam az átjáróra. Jelentem, eüszabit vagy kákát nem tudtam kikavarni, a gyenguszon is csak egyszer jártam, amikor mengele betömte a fogamat. Igaz, nem csellóztam, és ügylba is csak egyszer tettem, de nekem is csak dzsuvás szalámi jutott, néha gyíkhús és lónyal. Jelentem, emzárolt csepronokhoz nem nyúltam, straszerekkel nem barátkoztam. Palánkbérletem nem volt.

²⁴ Kis Tamás: A magyar katonai szleng szótára (1980–1990). KLTE BTK Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen, 1991.

Eltűrtém, hogy az öregek berázzák nekem a centit, sőt, egyiküknek bulafon tokot is adtam az obsitjához. Jelentem, '87-ben leszereltem. Remélem, nem látom többé az emkieget sem! Kérek engedélyt!”

Aki esetleg nem értené az előbbi jelentéstételt, az feltehetően nem volt katona. Ám így is könnyedén „lefordíthatja” a szöveget Kis Tamás remekbeszabott munkájának segítségével, amelynek címe: *A magyar katonai szleng szótára (1980–1990)*. A kötet a Jakab László által szerkesztett, a *KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai* sorozat 60. számaként látott napvilágot, és aki siet, még kap belőle a KLTE főépületének büféje melletti könyvtáránál. 100 forint igazán nem sok a mintegy 3000 szócikkért, és a mindenre kiterjedő bevezető tanulmányért, amely – történeti össze függésbe ágyazottan – bemutatja a szóalkotások módjait, és csoportosítja az állandósult mondásokat is. A szótár nem szemérmes: a trágárabb szavak, kifejezések – mint a katonai lét állandó velejárói – valósághűen szerepelnek benne.

A szerző a kötet anyagát 1981-ben kezdte el gyűjteni, de munkájához felhasznált más hasonló tárgyú kéziratos dolgozatokat és szójegyzékeket is, sőt nemzetközi összehasonlítási pontokat is felkutatott. Ezzel a következetességgel sikerült gyakorlatilag az egész országról átfogó képet alkotnia, hiszen Debrecentől Zalaegerszegig, Rétságától Kalocsáig 55 laktanya katonai szlengje szerepel a szótárban, azaz nemcsak a mindenhol elterjedt kifejezések, hanem a helyi sajátosságok is. A kötet összeállításakor Kis Tamás az értelmező szótárak általános szerkesztési elveit követte, így könnyen kezelhető és áttekinthető kézikönyv született. S bár szerzője hangsúlyozza: mindez csak előmunkálat egy majdani átfogó magyar szlengszótárhoz, a mű, kerek egészként, önmagában is megállja a helyét.

Hogy kinek ajánlom olvasásra a magyar katonai szleng szótárát? Akik voltak katonák, azoknak azért, akik lesznek, azoknak ezért, s akik nem voltak és sosem lesznek, azoknak azért. Egyszóval: mindenkinek, aki, jót akar nevetni. Mert ezen (utólag pláne) csak röhögni lehet.

Szín – Közösségi Művelődés (1996–2011)

A *Színek és évek* Kaffka Margit önéletrajzi regénye. Mi azonban *Színekről* és évekről beszélünk, s ezzel a *Szín – Közösségi Művelődés* c. folyóirat fennállásának másfél évtizedét köszöntjük. A háttérben itt is egy író-szociológus áll: a főszerkesztő, Mátyus Aliz neve az alapítástól kezdve összefonódott a lap történetével. Az alábbiakban e fejlődési út bemutatására teszünk kísérletet.

Az 1996-ban indult folyóirat minden évben hat – olykor egy-egy összevont – számmal jelent meg (az őszi indulás miatt az első évfolyamban csak 1. és 2. számokkal). A lap A/4-es formátuma az első bő évtizedben az egykori *Népművelést* idézte, a 13. évfolyamtól alkalmazott B/5-ös formátum és a korábbi puritán fehér helyett bevezetett új címlap azonban már az irodalmi és tudományos folyóiratok jellegzetességeire utalt. A *Szín* nemcsak külső formájában, de tartalmilag is *színesebb* lett. Bár tematikus vagy félig tematikus számok korábban is előfordultak, ettől kezdve minden szám elején alcím, „hívószó” áll, jelezve az adott lapszám fő témakörét, miközben az állandó rovatok megmaradtak.

Az induláskor közzétett főszerkesztői előszó ma is aktuális. „Színre lépünk. E szándékunk szerint fórum leszünk, ahol mindenki megszólalását várjuk, aki az ország (köz)művelődésében dolgozik és erről (köz)hasznos mondanivalója van, aki gondolataival tisztábbá, egyértelműbbé szándékozik tenni helyzetünket és feladatainkat.” – írta Mátyus Aliz az 1/1. számban. Az alaphang megtalálását elősegítendő e számban interjút közöltek a lapot kiadó Magyar Művelődési Intézet egyik jogelődje, a Művelődéskutató Intézet legnagyobb hatású egykori vezetőjével, Vitányi Ivánnal, valamint az akkor hivatalban levő igazgatóval, Földiák Andrással. Az 1/2. számban – még mindig a szellemi háttér megvilágítása céljából – bemutatták az Intézet ötven évének öt korszakát, kiegészítve mindezt Kozák Gyula interjújával, amelyet Széll Jenővel, a – szintén jogelőd – hajdani Népművészeti Intézet alapító igazgatójával készített. S már ekkor feltűntek a később állandósult rovatok: arcképek, kitüntettek, könyvajánló, hírek-tudósítások.

Önreflexiók a lapban később is megjelentek. Ezek közül a leglényegesebb a főszerkesztő értékelő-elemző cikke a 7/6, illetve a folyóirat fennállásának tízedik évfordulójára írott köszöntője a 10/4–5. számban. Az előbbi írás „programadó” jellege némi magyarázatot igényel, hiszen a lap ekkor már jócskán a hetedik évfolyamában járt. Mátyus Aliz szerint a fordulat Beke Pál igazgatói kinevezésével függött össze: az intézet új vezetője a 6/3. számban közzétette igazgatói pályázatának szakmai programját. A nyílt színvallásra nem öncélú aktusként került sor: Beke a továbbiakban folyamatosan megjelent terjedelmes és lényegi kérdéseket érintő cikkeivel, tanulmányaival a lap hasábjain. A 12/5. számig – tehát igazgatói megbízását követően is – mintegy tizenöt alkalommal adta meg az alaphangot. Ezzel nemcsak elérte, hogy a lap mindig kurrens témákra reflektáljon, de a hagyományos értelemben vett közművelődési felfogást és kategóriarendszert is elmozdította a közösségfejlesztés irányába. Mátyus Aliz innen számította a lap valódi megszületését. Nem véletlenül változott meg a folyóirat alcíme a 8/6. számtól *közmű-*

velődésről közösségi művelődésre. Tegyük hozzá: a lap folyamatos megjelenését az intézet valamennyi igazgatója támogatta. A 10/4–5. számban Földiák András, Beke Pál és Borbáth Erika erről is vallottak interjúikban. Az intézet számára a folyóirat egyfajta dokumentáció is volt, hiszen az kutatási osztály eredményei, a munkatársak szakmai beszámolóit a 7/4. számtól rendszeresen helyet kaptak benne, köztük a Magyar Művelődési Intézet stratégiai tervét (7/5). Természetes, hogy a *Szín* később is foglalkozott az Intézet történetével, e tekintetben a Népművelési Intézet genezisééről szóló 12/1. szám, illetve a Budai Vigadó 107 évét áttekintő 12/6. szám érdemes említésre.

Vajon mi lehet a legértékesebb az utókor számára a lap eddigi 15 évéből? Egyértelmű válasz aligha adható. Ezért inkább sorra vesszük mindazon jellemzőket, amelyek a *Szín*t időtálló és szakmailag releváns folyóirattá tették.

Az első nagy témakör a *közművelődés* állami feladatrendszerének ügye, amelynek a lap több *tematikus* számot szentelt. Ezek: az 1997-es közművelődési törvényből fakadó teendők összegzése és a törvény elemzése (3/1–2); a közművelődési információs rendszer és a teleházak bemutatása (3/4); a közművelődési koncepciók és fejlesztési irányok közzététele (5/5); a közművelődési szakfelügyelet kérdései (6/3); a közművelődés szervezetrendszer (10/6); a közművelődés jogi háttere: törvénymódosítás, háttérelmezések, számvevőszéki jelentés, helyi önkormányzati feladatok (11/3); a helyi mecenatúra és a helyi mecénások (11/6); a közművelődési szakemberképzés helyzete (15/1); az új és felújított művelődési színterek bemutatása (15/3); de különösen a nemzeti kulturális stratégia (12/2–3) és a közművelődési stratégia (12/4) közzététele. Fontosak a közművelődési statisztikák (7/5, 7/6, 8/6, 14/5, 15/5), amelyeket cd-mellékleten is az olvasók rendelkezésére bocsátottak. Köpf László: A rendszerváltás művelődéspolitikája – közművelődés című tanulmánya pedig mellékletként jelent meg (2/2).

A közművelődés kérdései *konferencia-ismertetések* formájában is megjelentek. Olvashattunk a Kárpát-medencei Magyar Közművelődési Intézmények és Szervezetek Találkozójáról (2/1, 2/2); a kistélepülések közművelődési szakembereinek tanácskozásáról (2/5, 6/4); a *Húsz évesek a pályán* c. művelődés otthoni szakmai konferenciáról (4/3); a Kárpát-medencei közművelődési civil szervezetek fórumáról (5/3); a közművelődés szakfelügyeletéről (6/5); az e-Kultúra 2008 konferenciáról (13/2). A lap beszámolt a Magyar Művelődési Társaság létrehozását előkészítő tanácskozásról (3/3), közölte a megalakulásról készült televíziós beszélgetés szövegét (3/4) és a társaság nyilvános elnökségi ülésének anyagát (3/5).

A közösségfejlesztési modellek, civil és közművelődési tevékenységek beszámolóinak összesítése olyan széleskörű áttekintést ad, amely Magyarország szinte valamennyi régiójából megmutatja a követésre érdemes példákat, tapasztalatokat. Haladjunk talán betűrendben: Baja (13/1), Baranya megye (3/3), Békés megye (2/1), Belpátfalva (2/1), Borsod-Abaúj-Zemplén megye (12/5), Budafok (14/1), Hajdúnánás (12/5); Hegyhát (14/1), Heves megye (3/5), Homokhátság (13/1), Jászság (12/5), Magyarkanizsa (6/4), Orosháza (7/4), Pápa (4/1), Rozsály és Túristvándi (15/4), Tardos (15/6), tatabányai kistérség (12/5), Tolna megye (9/3, 13/1), Törökszentmiklós (13/2), Veszprém megye (3/6), Zala megye (2/1), Zirc (5/2), Zsámbék (2/3).

A következő nagy témakör a *felőttnevelés*. A tematikus számok és konferencia-ismertetők közül a pécsi Tanuló társadalom konferencia (4/1); az egész életen át tartó tanulás kérdése, illetve a CONFINTEA VI. konferencia és utórendezvénye (7/1–2, 11/2, 13/6, 14/6); A *művelődés hete – a tanulás ünnepe* programjai (7/6, 8/6, 13/6); a felnőttképzési együttműködések (11/4); az I. Durkó Mátyás Emlékkonferencia és Jubileumi Szakmai Találkozó (11/5); a *Tudás–kreativitás–fejlesztés* konferencia (12/1); a felnőtt tanulás hete (15/6) említendők.

Külön témakörként foglalhatjuk össze a *szociológiai, szociográfiai* vonatkozású úti- és konferencia-beszámolókat az Egyesült Államokról (6/4, 6/5); a cigánykérdésről (6/4); Flandriáról (8/1); a regionális és lokális lapokról (8/1, 9/1); a romániai turisztikai tanulmányútról (8/3); a falukutatásról (8/5); Az *én kis falum* projektről (15/2); a nemzetközi civil szervezeti konferenciáról (15/4). Fontos feladatot vállalt a lap *intézmény- és szervezettörténeti* cikkek közreadásával. A nagykanizsai Honvéd Kaszinó (8/1), az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) (15/4), a társastáncoktatás (12/1), illetve a népfőiskolák (13/1) története máig ható tanulságok tárháza.

A lap *humán irányultságát* leginkább a művészeti, irodalmi vonatkozású blokkok bizonyítják. E tekintetben fontosak a táncház-mozgalomról (2/6); a népi ünnepekről (5/6); a vers és közösség viszonyáról (10/2); az amatőr művészeti mozgalomról (11/1); az anyanyelvről (14/1); a rendszerváltozás és az irodalom kapcsolatáról (14/5) szóló tematikus számok. Nemkülönben az Országos Falusi Színjátszó Találkozóról (4/2), a csersegtomaji alkotótáborról (8/5) és a közösségi művészet konferenciáról (14/2) szóló beszámolók. A *Természet–tudomány–ember* alcímű szám (4/6) a kultúra természettudományi szemléletét népszerűsítette. A *Színt* azonban nemcsak a fent jelzett tematikus szerkesztés, hanem az *elméleti igényű írárok*, elemző és oknyomozó tanulmányok folyamatos közreadása is jellemzi. A kultúra, a művelődés, az oktatás kérdé-

sei ilyen, kisebb-nagyobb lélegzetű írárokban már az első évfolyamtól kezdve terítéken voltak. Az e tekintetben legtöbbször publikáló szerzők – a már említett Beke Pálon kívül – Balipap Ferenc, G. Furulyás Katalin, Harangi László, Koncz Gábor, Kraiciné Szokoly Mária, Kuti Éva, Lipp Márta, Mók Ildikó, Németh János István, Pordány Sarolta, T. Kiss Tamás, Talata-Dudás Katalin, Tóth Zsuzsanna voltak, de e minőségben (is) megjelent a lapban – mások mellett – Balázsi Károly, Borbáth Erika, Durkó Mátyás, Földiák András, Halász Péter, Hidy Péter, Inkei Péter, Jagasics Béla, Kemény Bertalan, Kereszti Ferenc, Maróti Andor, Pécsi Györgyi, Török József, Zám Mária; továbbá olyan, nem kifejezetten közművelődési szakemberek, mint Csepeli György, Görömbei András, Grétsy László, M. Tóth Antal, Nánay István, Pomogáts Béla.

Ami az *állandó rovatokat* illeti, a hazai kulturális közélet és a szakma szereplőit bemutató *arcképek* között tematikai gazdagságával kiemelkedik a Kovalcsik József-emlékszám (7/3), de megtaláljuk Ágh Istvánt, Barsi Ernőt, Borbély Jolánt, Debreceni Tibort, Gaál Istvánt, Gelencsér Katalint, Kallós Zoltánt, Kerekes Lászlót, Kányádi Sándort, Maróti Andort, Ratkó Józsefet, Vadász Jánost. Az *interjúalanyok* sorában feltűnik Fodor Tamás, Harsányi László, Lipp Márta, Kalász Márton, Kapitány Gábor, Makovecz Imre, Pekár István, Striker Sándor, Varga Melinda. A folyóiratban megjelent *könyvismertetések* hosszabb-rövidebb formában felhívták a figyelmet Beke Pál, Cseke Péter, Durkó Mátyás, Gelencsér Katalin, Halász Péter, Horváth Attila, Jagasics Béla, Kamarás István, Kovalcsik József, Kőváry E. Péter, Kuti Éva, Lázár Ervin, Oravec Imre, Pethő László, Pordány Sarolta, T. Kiss Tamás, Török József, Vitányi Iván és mások egy vagy több művére. S végül a *nekrológok*: a névsor kapcsán nemcsak személyes sorsok és pályák peregnének le, de egy szakma másfél évtizedes veszteséglistáját is olvashatjuk: Andrassy Mária, Beke Pál, Hidy Péter, Idei Miklós, Kaposi Edit, Kelner Gitta, Kemény Bertalan, Kicsiny Miklós, Kovalcsik József, Kígyós Sándor, Lehel László, Pór Anna, Urbán Gyula, Varga Tamás, Zágon Bertalan és mások. Nem beszélve a magyar kultúra azon jeles képviselőiről, akitől a lap – tágan értelmezett kulturális elkötelezettsége okán – fontosnak tartotta elbúcsúzni, mint például Baross Gábor, Beke Kata, Dienes Geodeon, Falvay Károly, Fekete Gyula, Márton János, Püski Sándor, Santa Ferenc, Sütő András, Utassy József, Vekerti László vagy Vészi János. Tizenöt éves a *Szín*. Ami benne megjelent, az hozzáférhető, elolvasható. Ami létezésének tanulságaként összefoglalható, azt – éppen sokoldalúságából adódóan – már nehezebb megfogalmazni. De talán sikerül. Vitányi Iván a nyolcvanas évek közepén, egy konferencián, így fogalmazott: „Széchenyi és Kossuth még egyszerre gondolkodtak

gazdaságról, társadalomról és kultúráról, mi azonban szakosodtunk. A gazdasági fejlődés (...) útjának keresői nem eléggé érzik, hogy az összefolyamatnak mennyire szerves része a közművelődés.” (Vitézy Iván: *Közművelődésügyünk a felszabadulás után*. In: *Az új Magyarországnak 40 éve*. Budapest, 1985. 300. o.). A *Szín – Közösségi Művelődés* c. folyóirat legnagyobb érdeme az, hogy a széles értelemben vett kultúra és művelődés ügyét mindenki által érthetően, mégis szakszerűen közvetíti, nemcsak a szakmai közvélemény, hanem a társadalom egésze számára. Ahogy a főszerkesztő írja a *Szín* honlapján: „A (...) folyóirat egyaránt törekszik a szakma – folytonos – megújulása érdekében tudósítani a területen folyó elméleti munkáról, hírt adni az országban zajló szakmai tevékenységről, s orientálni és pezsdíteni a szakmát a kultúra teljesítményei és a kulturális élet jelenségei által.” Jó lenne, ha még sokáig tehetné.

Zempléni Múzsza (2001–2010)

A 2010-es esztendő végén lát napvilágot a *Zempléni Múzsza* című társadalomtudományi és kulturális folyóirat tizedik évfolyamának negyedik, összességében 40. száma. A magyar sajtótörténetben szerény, ám a lap történetében jelentős esemény lehetőséget kínál a visszatekintésre, az eddig megtett út eredményeinek számba vételére. Az alábbiakban összefoglaljuk, mit valósítottunk meg terveinkből.

A lapalapítási koncepciót tíz évvel ezelőtt a zempléni régió társadalmi és környezeti hatáselemeire alapoztuk. Bár Magyarország valamennyi tájegysége rendelkezik sajátos értékekkel, Zemplén egyedi vonásai kiemelkedőek. Ebben az országrészben a történelmi múltnak, a tárgyi és szellemi kulturális örökségnek és a természeti tényezőknek párját ritkító koncentrációja lelhető fel. A *történelmi hagyományok* szinte kézzel foghatók. Itt vezetett a honfoglaló magyar törzsek útja, a Bodroghözben Árpád-kori emlékek nyugszanak. Hazánk középkori eredetű várai közül legépebb a sárospataki. A vidék kiindulópontja volt a hegyaljai felkelésnek, a Rákóczi-szabadságharcnak. Zemplénben született II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, gróf Andrássy Gyula, innen származott vagy indult pályájára a reformkor, majd a dualizmus több más kiemelkedő személyisége. S a történelem különös ellencsapásaként a trianoni békeszerződés az anyaországban maradt megyék közül – kétharmad részt elcsatolva – Zemplént sújtotta leginkább. A közvélemény számára elsősorban a *szellemi és tárgyi kulturális örökség* jellemzi a vidéket. A magyar kultúra, irodalom és nyelv bölcsője e hely. Itt nyomtatták a

vizsolyi bibliát, innen indult a felvilágosodás, Széphalomban teremtett irodalmi centrumot Kazinczy. Az 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium hatását a magyar művelődésre nehéz lenne túlbecsülni. Ide járt pl. Bessenyei György, Csokonai Vitéz Mihály, Tompa Mihály, Fáy András, Egressy Béni, Móricz Zsigmond. Tudósok, írók, művészek képviselték és képviselik ma is Sárospatak egyedülálló kulturális hagyományait. A Református Kollégium Nagykönyvtára egyetemes értékű könyvtárakat őriz. Sátoraljaújhely egykori megyei levéltára, múzeuma, iskolái szintén jelentős kulturális tényezők. Ezt a vidéket az értelmiség (pedagógusok, hallgatók, diákok, kutatók) magas fokú koncentrációja jellemzi. Vidékünkön egyedülállóak az *etnikai és multikulturális viszonyok*. Zemplén jószerivel négy ország határán fekszik, természetes az együttműködés a Felvidékkel, Kárpátaljával, Erdéllyel. Markánsan jelen van a német, a szlovák, a rutén, a roma kisebbség. Örök mementóként áll a sátoraljaújhelyi izraelita temető: 1944-ben erről a vidékről hurcolták el a zsidóságot a legnagyobb számban. A *természeti környezet* európai viszonylatban ismert. A Zempléni-hegység, a Hegyköz és a Bodroghöz más-más értékeket képviselnek, a vidék flóráját és faunáját a Zempléni Tájvédelmi Körzet fogja össze. Itt kezdődik az Országos Kék Túra útvonala. Tokaj-Hegyalja szőlő- és borkultúrája nemcsak megélhetési forrást jelentett, hanem alapvetően meghatározta a társadalmi együttélés viszonyait is, és ide vonzott olasz, francia, lengyel, görög kulturális hatásokat.

A 2001. évi I. évfolyam 1. számban közzétett, a *hagyomány és minőség* szintézisét célul tűző szerkesztési alapelveket igyekeztünk következetesen megvalósítani. A hagyomány e tekintetben elsősorban a Zemplénben történetileg egykor létező folyóiratok (*Sárospataki Füzetek*, *Sárospataki Lapok*, *Zempléni Fáklya*) szellemi örökségének továbbvitelét, a minőség pedig a régió szellemi elitjének lehető legmagasabb szintű szerzői körét, illetve a létező regionális folyóiratok legkiválóbbjainak szakmai színvonalát jelentette. Teret adtunk bármely szerző Zemplénnel kapcsolatos írásának vagy zempléni illetőségű szerzők egyéb vonatkozású műveinek. Nyitottak voltunk a régióhoz nem kötődő témák és személyek megszólaltatására. Távol tartottuk magunkat a napi politikától, nem közöltünk publicisztikát. Olyan lap kézbe adására törekedtünk, amely évek múlva is haszonnal forgatható, amelynek tartalmát nem értékelhetik át korok és ideológiák. A publikációk esetében a tudományosság kritériumait érvényesítettük, ám ez nem jelentette azt, hogy szubjektív szemszögű, de forrásértékű írásoknak ne adtunk volna helyet. Kiemelten kezeltük a grafikai arculatot, nemcsak a művészek kiválasztásával, de a lap külső megjelenésében is. Valljuk, hogy egy

tudományos folyóirat egyúttal szép is lehet. A folyóirat visszhangja a régió kívül is kedvező, egyre több helyen tartják az ismeretterjesztés mértékadó és színvonalas regionális orgánumának. A lap az interneten is olvasható: www.zemplenimuzsa.hu.

Az arculatot, a felvállalt szellemi irányvonalon túl, az elkészítésében közreműködők személye is fémjelzi. A szerkesztőbizottság jelenlegi tagjai:²⁵ Balázs Károly szociológus, Baráth Béla Levente egyháztörténész, Dobrik István művészettörténész, Egey Emese tanár, Fehér József irodalomtörténész, Jósvainé Dankó Katalin régész-muzeológus, Koncz Gábor közgazdász, Szathmáry Béla jogász, Takács Ádám filozófus, Tamás Edit történész-muzeológus, Ugrai János neveléstörténész; tiszteletbeli tagok: Jakab István nyelvész, Orosz István történész. Ők személyükben képviselik a szerkesztés kulcsszavait (hagyomány és minőség), közreműködnek a lap szellemi irányvonalának alakításában, a tematika meghatározásában, a szerzők felkutatásában és lektori feladatokat látnak el. Felkérésükkor alapelv volt, hogy valamennyien rendelkezzenek minősített tudományos munkássággal; a társadalomtudományok minél több ágát képviseljék; továbbá származásuk, iskolájuk, munkahelyük vagy kutatási témáik okán kötődjenek Zemplénhez. Szerkesztőbizottsági tag volt korábban Hörcsik Richárd egyháztörténész, Komáromy Sándor irodalomtörténész, Lénárt Attila irodalomtörténész és haláláig Tuba Zoltán biológus; a lap védnöke volt Balassa Iván etnográfus.

A szerkesztés közvetlen feladatait alapító főszerkesztőként Bolvári-Takács Gábor irányítja, munkáját Földy Lilla és Lapis József szerkesztők segítik, utóbbi a szépirodalmi rovatot vezeti. Bordás István lapigazgató a kiadással, a terjesztéssel és a pénzügyekkel kapcsolatos teendők felelőse, a lapot kiadó Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány kuratóriumi elnöke. A folyóirat logóját Csetneki József tervezte, s ő volt az első négy évfolyam grafikai szerkesztője. 2005 óta az arculat és a nyomdai előkészítés Tellinger András munkáját dicséri. A kivitelezést az első öt számnál a miskolci Sprint Nyomda végezte, azóta a debreceni Kapitális Nyomdával dolgozunk.

Büszkék vagyunk, hogy 2006-tól *szakmai támogatóként* magunk mögött tudhatjuk a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Területi Bizottságát, valamint a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia Miskolci

Területi Csoportját. A megjelenés *pénzügyi hátterét* az elmúlt években elsősorban a Nemzeti Kulturális Alap Közművelődési, valamint Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Szakmai Kollégiumai biztosították. A Sárospataki Népfőiskolai Egyesület 2002-ig a lap kiadója volt, később szerkesztőségi infrastruktúra rendelkezésre bocsátásával segítette munkánkat. További támogatónk a Sárospataki Református Kollégium Alapítvány és a Magyar Kultúra Alapítvány. A zempléni térség forráshiányos, így további szponzorokat, reklámlehetőség biztosításával, elsősorban a régió kívülről nyertünk meg.

A *Zempléni Múzsza* szerkezete állandó. Az első öt évfolyamban Tanulmányok, esszék; Szépirodalom; Művészportré; Archivum; valamint Szemle rovatokkal jelentünk meg, a hatodik évfolyamtól a tematika Tudomány és társadalom; Művészet; Szépirodalom; Szemle rovatokra módosult. A lap első harminckilenc számában – a szerkesztőségi közlemények nélkül – 876 írásmű jelent meg, ebből 388 szépirodalmi alkotás (vers, novella, dráma, műfordítás). Összesen 475 szerzőt közöltünk, közülük 192 író, költő, műfordító. Lapunkban – alkotásaikkal együtt – 32 művészt (festőt, grafikust, szobrászt, építészt, népművészt), továbbá hét művészeti gyűjteményt mutattunk be. A 40. szám tartalma az összegzés tekintetében nem releváns, mert ebben – antológia jelleggel – korábban már közölt tudományos és irodalmi alkotásokból válogattunk.

Az eddig számokat átlapozva impozáns *szerzői névsort* találunk. Lapunk tudományos színvonalát jelzi, hogy az MTA tagjai közül publikált nálunk Ádám György pszichofiziológus, Keviczky László villamosmérnök, Király Tibor büntetőjogász, Kiss Jenő nyelvész, Mádl Ferenc jogász, Marosi Ernő művészettörténész, Meskó Attila geofizikus, Orosz István történész, Ujfalussy József esztéta, R. Várkonyi Ágnes történész; az MTA doktorai közül Bacsó Béla filozófus, Balassa Iván etnográfus, Balázs Géza nyelvész, ifj. Barta János történész, Bónis Ferenc zenetörténész, Dankó Imre etnográfus, Deme László nyelvész, Füredi János pszichiáter, Gunst Péter történész, Hoppál Mihály etnográfus, Karasszon Dénes orvostörténész, Lőkös István irodalomtörténész, Móricz Lajos hadtörténész, Pomogáts Béla irodalomtörténész, Popély Gyula történész, Romány Pál agrártörténész, Somogyi Sándor geográfus, Surányi Dezső agrobiológus, Tuba Zoltán növényökológus, Végyvári Lajos művészettörténész, Vitányi Iván szociológus.

A *Zempléni Múzsza társadalomtudományi és kulturális* folyóirat. A tíz év során igyekeztünk minél több tudományágat megszólítani és a laphoz kötődő szerzői kört a legszélesebb értelemben kialakítani. Szinte minden lapszámban megtalálhatók határon túli témájú vagy eredetű közle-

²⁵ A szerkesztőség tagjai 2015 májusában: Bolvári-Takács Gábor alapító főszerkesztő, Bordás István lapigazgató, Földy-Lolnár Lilla szerkesztő, Lapis József szerkesztő, Baráth Béla Levente, Egey Emese, Takács Ádám, Ugrai János. A Tanácsadó Testület tagjai: Balázs Károly, Dobrik István, Fehér József, Hoppál Mihály, Jósvainé Dankó Katalin, Koncz Gábor (elnök), Marci Mariann, Nyiri Péter, Orosz István, Pocsainé Eperjesi Eszter, Tamás Edit.

mények is. Ennek illusztrálására röviden áttekintjük szerzőink névsorát. A cikkek címeit az érdeklődők a tíz év összesített tartalomjegyzékében találják meg.

A *történeti, társadalom-földrajzi, néprajzi* munkák köréből Balassa Iván, ifj. Barta János, Boros László, Botlik József, Dankó Imre, Dobány Zoltán, Egeresi László, Gunst Péter, Hoppál Mihály, Hörcsik Richárd, Karasszon Dénes, Kuklay Antal, Lukács László, Orosz István, Popély Gyula, R. Várkonyi Ágnes, Somogyi Sándor, Viga Gyula, Virág Irén, Walleshausen Gyula, Zelenák István írásai emelhetők ki. Társadalom-elméleti vonatkozásban (*filozófia, szociológia*) mások mellett A. Gergely András, Bacsó Béla, Bocskor-Medvecz Andrea, Györe Anett, Kuti Edit, Nagy Antal Mihály, Orosz Fruzsina, Pócsik Anett, Seres Zsuzsanna, Soós Pál, Takács Ádám cikkeit közöltük. A *jogtudományt* elsősorban Szabadfalvi József és Szathmáry Béla képviselték, de megjelent Bencze Mátyás, Király Tibor és Komáromi Éva is. A *nyelvészeti* írások közül Balázs Géza, Jakab István, Göncz László, Kiss Jenő, Kovács Dániel, Szalay László Pál műveit kell kiemelni. Az *irodalomtörténet*-írást elsősorban Arday Géza, Balázs Ildikó, Baranyai Katalin, Bertha Zoltán, Cseh Gizella, Cseke Péter, Dobay Béla, Éles Csaba, Finta Éva, Jánosi Zoltán, Hermán M. János, Kelemen Erzsébet, Komáromy Sándor, Láng Gusztáv, Lapis József, Lőkös Péter, Lukács János, Martinák János, Pomogáts Béla, Rászlai Tibor, Sója Livia, Tusnady László, Vajda Kornél, Völgyesi Orsolya jelenítették meg. A *művészettörténeti*, illetve a *film-, színház-, zene- és tánc-történeti* közlemények szerzői közül Ablonczy László, Bónis Ferenc, Bordás István, Cserje Zsuzsa, Csillag Pál, Dobrik István, Fekete Ilona, ifj. Fekete Károly, Földy Krisztina Lilla, Földyné Asztalos Adrienne, Fuchs Livia, Fügedi János, Gyürey Vera, Józsa Judit, Károly Róbert, Kékesi Kun Árpád, Kelemen Judit, Kocsis Rudolf, Kosárka József, Kovács Henrik, Kőhádi Zsolt, Marosi Ernő, Novotny Tihamér, Lőrincz Zoltán, P. Müller Péter, Pinczés István, Pirint Andrea, Sirató Ildikó, Szirányi János, Tóthpál József, Ujfaluassy József, Vámosi Katalin, Végvári Lajos nevét említjük meg.

A *neveléstudomány* – Sárospatak *református iskolatörténeti* jelentőségére tekintettel is – fontos helyet kapott. E körben közöltük egyebek mellett Ádám György, Baráth Béla Levente, Bordás István, Dienes Dénes, Fehér Erzsébet, Gasparin Zsuzsanna, K. Nagy Emese, Kézi Erzsébet, Koncz Sándor, Kónya Annamária, Kraiciné Szokoly Mária, Miklósi Márta, Pomozi Péter, Sipos István, Sándor Zsuzsa, Sz. Tóth János, Szentirmai László, T. Kiss Tamás, Trencsényi Imre, Ugrai János, Zsikó János írásait. Lapunk kiemelkedő szerepet tölt be a régió közművelődésének fejlesztésében, ezért nagy figyelmet fordítottunk *közmű-*

velődési, művelődéstörténeti témakörök bemutatására. A szerzők közül Balácsi Károly, Beke Pál, Borbáth Erika, Fehér József, Földházi István, Koncz Gábor, Stumpf István, Turi Gábor, Vitányi Iván nevét emeljük ki. A *helytörténeti, regionális jelentőségű* témák mintaszerű bemutatásában Bojtor István, Darnos István, Dombóvári János, Egey Emese, Földy Ferenc, János István, Jósvainé Dankó Katalin, Komporday Levente, Pocsainé Eperjesi Eszter, Romány Pál, Tamás Edit, Tukacs Béla, Vásárhelyi Balázs jeleskedtek. A már nem élő *pataki tanárok, tudósok* eddig kiadatlan vagy nehezen hozzáférhető műveit bemutató sorozatunkban helyet adtunk Barcza József, Bolvári Zoltán, Buza László, Egey Antal, Finkey Ferenc, Harsányi István, Képes Géza, Koncz Sándor, Palumby Gyula, Szabó Károly, Takács Béla, Újszászy Kálmán, Urbán Barnabás egy vagy több írásának. A *Zemplén környezeti elemeivel, természetvédelmével* foglalkozó közlemények sorában Bihari Zoltán, Egey Antal, Géczi István, Koncz Péter, Surányi Dezső, Szakáll Sándor cikkeit kell megemlítenünk.

Különleges színfoltja volt lapunknak az *Archívum* rovat, amelyben történeti értékű kéziratokat, dokumentumokat tettünk közzé. Ezek közül is kiemeljük Benke Kálmán 1925-ös tátrai útinaplóját, Koncz Sándor 1937-es berlini levelét, Turi Sándor 1942-es erdélyi életképeit, Koncsol László 1947–1950-es sárospataki történeteit, Halmi Iván 1956. októberi naplóját.

Figyelemmel kísértük a régióban élő, illetve onnan elszármazott *jeles személyiségek* életútját. Bemutattuk mások mellett Anghy Csaba Geyza, Balásházy János, Ballagi Géza, Béres Ferenc, Bolvári Zoltán, Dókus Ernő, Duka Tivadar, Erdélyi János, Fáy András, Fogarasi János, H. Bathó János, Hargitai Zoltán, Jászay Pál, Ködöböcz József, Kőrös Endre, Nyiri István, Pécsi Sándor, Rácz Lajos, Révész Géza, Szabó Ernő, Szabó Gyula, Szabó Károly, Teleki József, Warga János pályáját. Olykor Zemplénhez nem kötődő, de az egyetemes kultúra szempontjából fontos más tudósokról, írókról is megemlékeztünk, mint Michael Foucault, Hans-Georg Gadamer, Kós Károly, Kossuth Ferenc, Marx György, Misztótfalusi Kis Miklós vagy Sütő András.

Fontosnak tartjuk a tudományos, kulturális, irodalmi, művészeti *regionális műhelyek* népszerűsítését. Olvasóink tájékozódhattak a sátoraljaújhelyi Abaúj-Zemplén Természeti Értékeiért Egyesületről, a sárospataki Bodrog Néptáncgyűttesről, Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Budapesti Baráti Köréről, az Egyháztörténeti Szemle folyóiratról, a szerencsi Hegyaljai Alkotók Társulásáról, a sátoraljaújhelyi Lavotta János Alapítványról, a Kazinczy Ferenc Társaságról, a Magyar Comenius Társaságról, a Sárospataki Nyári Képzőművészeti Szabadiskoláról, a

Sárospataki Népfőiskolai Egyesületről, a Sárospataki Református Kollégium Alapítványról, a miskolci Új Holnap Stúdióról.

A *Szépirodalom* rovat Lapis József vezetésével fölnőtt a magas színvonalú hazai periodikákhoz. Jelen vannak a kurrens áramlatok, kialakulni látszik a laphoz kötődő, fiatal gárda, elsősorban a debreceni és a miskolci egyetem vonzasköréből. A régióból állandó szerzőinknek számít Balázs Ildikó, Cseh Károly, Fecske Csaba, Halászi Aladár, Katona Kálmán, Tusnády László, Vass Tibor. Közreadunk prózát, lírát és drámát, beleértve a műfordításokat is. Ez utóbbi kategóriában kuriózum Hermann Harry Schmitz: A filozófusok c. drámája, amelyet Kenyhercz Róbert fordított. Sorozatként mutattuk be egyes népek költészetét, így Cseh Károly fordításában horvát, litván, orosz és svájci, Cséby Géza fordításában lengyel, Lukács Zsolt fordításában szlovén, Fodor György fordításában ainu verseket adtunk közre. Öröndetes, hogy az egykor Sárospatakon tanult írók, nemzeti jelentőségű írók, költők közül megjelent nálunk Dobos László, Fekete Gyula, Képes Géza, Koncsol László, Kurucz Gyula, Mács József, Mészöly Dezső, Tóth-Máthé Miklós.

A *művészetet* kiemelt helyen kezeltük: minden számot más-más művész (festő, grafikus, szobrász, építész) illusztrált, akiről portrét közöltünk. Ezekben bemutattuk Aknay János festőművészt, Andrassy Kurta János szobrászművészt, Bálint József festőművészt, Bánóczki Tibor filmrendezőt, Bartus Ödön festőművészt, Bertha Zoltán festőművészt, Borsi Antal szobrászművészt, Borúth Andor festőművészt, B. Szabó Edit szobrászművészt, Czinke Ferenc grafikusművészt, Csetneki József grafikusművészt, Domján József grafikusművészt, Égerházy László szobrászművészt, Fazekas Balogh István grafikusművészt, Feledy Gyula grafikusművészt, feLugossy László képzőművészt, Gubis Mihály képzőművészt, Halmy Miklós festőművészt, Kass János grafikusművészt, Kovács László festőművészt, Makovecz Imre építész, Molnár Irén festőművészt, Nádasdy János képzőművészt, Puha Ferenc festőművészt, Sándor Zsuzsa festőművészt, Somogyi György festőművészt, Sugár Péter építész, Szalay Lajos grafikusművészt, Szentirmai László bábtervezőt, grafikusművészt, Szkircsák Bertalanné népművészt, Tellinger István grafikusművészt, Urbán György festőművészt. A címlapok így sajátos hangulatot és színt kölcsönöztek a folyóirat egyes számainak. A régió *muzeális intézményei* közül a sárospataki Rákóczi Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményét, a Sárospataki Képtár Béres Ferenc-gyűjteményét, valamint Zene-Kép című kiállítását, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Múzeumát, a Miskolci Galéria Kondor Béla-gyűjteményét, a szerencsi Zempléni Múzeum képeslap-gyűjteményét és a tolcsvai Land Art Művésztelepet

ismertettük meg az érdeklődőkkel. A művészportrék illusztrálásához a miskolci Herman Ottó Múzeum, a sátoraljaújhelyi Kazinczy Múzeum és a Miskolci Galéria gyűjteményéből is válogattunk.

Szerkesztőségünk a továbbiakban is három szempontot kíván érvényesíteni: rendszeresség a lap megjelenésében, kiszámíthatóság a szerkesztésben és tartalmi változatosság, a társadalomtudományok minél szélesebb értelmezésével (a természettudományos kultúra beleértésével is), nemzeti kulturális hagyományaink megismertetésével, lokális értékeink bemutatásával, témák és műfajok szempontjából egyaránt. Köszönjük szerzőink és olvasóink eddigi támogatását, és számítunk további jóindulatukra!

A közlemények első megjelenési helye

Az alábbiakban a kötetben szereplő cikkek első publikálási helyét adom meg, a tartalomjegyzék szerinti sorrendben. Ha a közlemény címe eltért az ismertetett műétől, azt feltüntettem. Gyakran előfordult, hogy egy-egy recenziómat – változatlan vagy átdolgozott formában – másodközlésre további lapok is átvettek; a további megjelenéseket azonban e lista nem tartalmazza.

I. Történelem és társadalom

Ortutay Gyula: Napló. Megjelent: Életmű és számvetés = BUKSZ Budapesti Könyvszemle, 22. évf. 3. szám, 2010. ősz, 214–224. o.

Klaus-Jürgen Matz: Ki mikor uralkodott, kormányzott? Megjelent: BUKSZ Budapesti Könyvszemle, 7. évf. 2. szám, 1995. tavasz, 229–232. o.

Szemere Bertalan és kora. Megjelent: Sárospatak, XXXII. évf. 2. szám, 1992. február, 6. o.

Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa koncepciók. Megjelent: A Közép-Európa kérdés szintézise = Magyar Tudomány, CVI. évf. (új folyam XLIV. évf.) 2. szám, 1999. február, 246–247. o.

Popély Gyula: Felvidék 1914–1920. Megjelent: Visszaszámlálás = Pálóc föld, LVI. évf. 2010. 3. szám, 89–91. o.

Kövics Emma: Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933. Megjelent: Magyar Tudomány, C. évf. (új folyam XXXVIII. évf.) 3. szám, 1993. március, 360–361. o.

Pritz Pál: Pax Germanica. Megjelent: Múltunk, XLVI. évf. 2001. 1. szám, 332–336. o.

Fischer Ferenc: A megosztott világ. Megjelent: Múltunk, XXXVIII. évf. 1993. 1. szám, 176–178. o.

Oroszország és a Szovjetunió 20. századi története. Megjelent: Múltunk, XXXV. évf. 1990. 3. szám, 184–187. o.

Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló. Megjelent: Egy napló a harmincas évekből = Múltunk, XXXVI. évf. 1991. 1. szám, 175–178. o.

Esterházy János emlékkönyv – Esterházy János: A kisebbségi kérdés. Megjelent: Esterházy János emlékezete = Múltunk, XLVI. évf. 2001. 4. szám, 317–323. o.

Somorjai Lajos: Megjártam a Don-kanyart. Megjelent: Egy katonavos emlékei az orosz frontról = Múltunk, XLVIII. évf. 2003. 2. szám, 284–289. o.

- Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*. Megjelent: Debreceni Szemle, VI. évf. 1998. 3. szám, 538–539. o.
- Hódos György: *Kirakatperek*. Megjelent: Múltunk, XXXVII. évf. 1992. 2–3. szám, 290–291. o.
- Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói*. Megjelent: Magyar Tudomány, CIII. évf. (új folyam XLI. évf.) 3. szám, 1996. március, 369–371. o.
- Majerszky Klára: *A Sántha-ügy*. Megjelent: Mementó – Sántha Kálmán = Magyar Tudomány, CV. évf. (új folyam XLIII. évf.) 10. szám, 1998. október, 1268–1269. o.
- Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Megjelent: Múltunk, XXXIX. évf. 1994. 4. szám, 199–202. o.
- Veljko Micunovic: *Tito követe voltam*. Megjelent: Egy jugoszláv követ forró évei Moszkvában = Múltunk, XXXVII. évf. 1992. 1. szám, 164–167. o.
1956. *A forradalom kronológiája és bibliográfiája*. Megjelent: Múltunk, XXXVI. évf. 1991. 2–3. szám, 313–314. o.
- Ember Judit: *Menedékjog – 1956*. Megjelent: Egyetemi Élet, XXVIII. évf. 10. szám, 1989. április 26., 6. o.
- Rendőrségi napi jelentések, 1956. Megjelent: Rendőrségi napi jelentések 1956-ból = Múltunk, XLIII. évf. 1998. 1. szám, 245–247. o.
- Pataki diákok az '56-os forradalomban. Megjelent: Sárospataki diákok az 1956-os forradalomban = Nyelvünk és Kultúránk, XXXIX. évf. 2009. 2. (157.) szám, 76–79. o.
- Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány*. Megjelent: Debreceni Szemle, VI. évf. 4. szám, 1998. december, 705–706. o.
- Zárt, bizalmas, számozott. *Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963*. Megjelent: Százhetvenhat dokumentum a kádárizmus első éveiből = Múltunk, XLV. évf. 2000. 4. szám, 280–284. o.
- Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban – A fogoly Bibó István vallomásai...* Megjelent: Újabb könyvek Bibó Istvánról = Múltunk, XLII. évf. 1997. 1. szám, 236–240. o.
- Történelmi utunk. Megjelent: Egyetemi Élet, XXVIII. évf. 8. szám, 1989. március 15., 6. o.
- Pozsgay Imre: 1989. Megjelent: Múltunk, XXXVIII. évf. 1993. 4. szám, 189–191. o.
- Pozsgay Imre: *Koronatanú és tettestárs*. Megjelent: Múltunk, XLIV. évf. 1999. 2. szám, 258–261. o.
- Kulcsár Kálmán: *Két világ között*. Megjelent: Múltunk, XL. évf. 1995. 3. szám, 200–202. o.

II. Művészet és politika

- Kossuth-, Állami és Széchenyi-díjasok 1948–2008. Megjelent: Adattár a Kossuth-díj hat évtizedéről = Zempléni Múzsza, IX. évf. 2. szám, 2009. nyár, 95–97. o.
- Magyar Örökség. *Laudációk könyve I–II*. Megjelent: Laudációk a Magyar Örökség Díj első tíz évéből = Nyelvünk és Kultúránk, XL. évf. 2010. 4. (163.) szám, 85–87. o.
- Színház és diktatúra a 20. században. Megjelent: Színházak a politika sodrában = Tánc tudományi Közlemények, V. évf. 2013. 2. szám, 98–100. o.
- Eörsi László: *„Megbombáztuk Kaposvárt”*. Megjelent: Kaposvár-élmény és kultúrpolitika = Színház, XLVII. évf. 4. szám, 2014. április, 44–45. o.
- Magyar filmlexikon – Veress József: *A magyar film története*. Megjelent: Film – művészet – történet. Veress József filmtörténeti munkái = Zempléni Múzsza, VII. évf. 2. szám, 2007. nyár, 65–69. o.
- Bokor Pál: *A siker helye Hollywood*. Megjelent: Zempléniek az amerikai film történetében = Zempléni Múzsza, IX. évf. 1. szám, 2009. tavasz, 65–66. o.
- Szilágyi Gábor: *Tűzkereszttség*. Megjelent: Kritika, 22. évf. 9. szám, 1993. szeptember, 43–44. o.
- Szilágyi Gábor: *Életjel – Sándor Tibor: Őrségváltás*. Megjelent: Az „Életjel”-től az „Őrségváltás”-ig = Kritika, 24. évf. 8. szám, 1995. augusztus, 43–44. o.
- Sándor Tibor: *Őrségváltás után*. Megjelent: Kritika, 27. évf. 8. szám, 1998. augusztus, 43. o.
- Magyar filmográfia. *Játékfilmek 1931–1997*. Megjelent: Magyar filmográfia – 1998. = Táncművészet, XXIX. évf. 1998. 3. szám, 3. o.
- Hagyomány és újítás a táncművészetben... – *Én, Maja Pliszeckaja*. Megjelent: Táncművészetről – a tudomány jegyében = Valóság, LIII. évf. 4. szám, 2010. április, 113–115. o.
- Nádasi Myrtil: *Piruetek és ábrándok*. Megjelent: Nádasi Myrtil visszaemlékezései = Tánc tudományi Közlemények, IV. évf. 2012. 1. szám, 76–79. o.
- Bartók Béla Emlékház. Megjelent: Megújult a Bartók Emlékház = Zempléni Múzsza, VI. évf. 3. szám, 2006. ősz, 68–71. o.
- Boros Géza: *Emlékművek, 56-nak*. Megjelent: Múltunk, XLIV. évf. 1999. 3. szám, 279–283. o.

III. Jogélet, nevelés, művelődés

- Erdő Péter: Egyházjog.* Megjelent: Jogtudományi Közlöny, XLVIII. évf. 4. szám, 1993. április, 163–164. o.
- Ködöböcz József: Finkey Ferenc élete és munkássága.* Megjelent: Jogtudományi Közlöny, L. évf. 10. szám, 1995. október, 477–478. o.
- Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv.* Megjelent: Magyar Jog, 43. évf. 5. szám, 1996. május, 317–318. o.
- Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932).* Megjelent: Időszerű-e Klebelsberg Kunó? = Egyetemi Élet, XXIX. évf. 12. szám, 1991. június 21., 2. o.
- A Debreceni Egyetem története 1912–2012.* Megjelent: Debreceni Szemle, XXI. évf. 2–3. szám, 2013. október, 143–145. o.
- A Debreceni Református Kollégium története.* Megjelent: A Református Kollégium története = Egyetemi Élet, XXVII. évf. 5. szám, 1988. december 7., 2. o.
- A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata.* Megjelent: A „Debreceni Iskola” monográfiája = Iskolakultúra, XIX. évf. 5–6. szám, 2009. május-június, 161–163. o.
- Pálfi József: Református felsőoktatás Erdélyben.* Megjelent: Universitas Transsylvaniae = Confessio, 34. évf. 2010. 3. szám, 165–167. o.
- A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959.* Megjelent: A Bolyai Egyetem emlékezete = Múltunk, XLVII. évf. 2002. 2. szám, 278–281. o.
- A bolognai folyamat Közép-Európában.* Megjelent: A bolognai folyamat nyomában = Szín – Közösségi Művelődés, 14. évf. 3. szám, 2009. június, 75–76. o.
- Kozma Tamás: Erdei séta.* Megjelent: Kozma Tamás szelíd önéletrajza = Zempléni Múzsza, XIII. évf. 3. szám, 2013. ősz, 89–91. o.
- Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története.* Megjelent: A sárospataki kollégium új történeti monográfiája = Confessio, 37. évf. 2013. 3. szám, 120–124. o.
- Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság.* Megjelent: Magyar Tudomány, 170. évf. 8. szám, 2009. augusztus, 1017–1019. o.
- Ködöböcz József: Árvay József, a magyar népoktatásügy sárospataki apostola.* Megjelent: Egy pataki tanár emlékezete = Köznevelés, 54. évf. 34. szám, 1998. október 30., 16–17. o.
- Maller Sándor: Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola.* Megjelent: Könyv a sárospataki angol internátusról = Reformátusok Lapja, XLII. évf. 48. szám, 1998. november 29., 5. o.
- Kovács Dániel: Móricz Zsigmond és Sárospatak.* Megjelent: Sárospatak, XXXIV. évf. 9. szám, 1994. szeptember, 5. o.

- Kovács Bálint: Protestáns népfőiskolai mozgalom Magyarországon (1936–1948).* Megjelent: Egyház és közművelődés = Reformátusok Lapja, XXXVIII. évf. 48. szám, 1994. november 27., 4. o.
- A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek évkönyve 1989/1990.* Megjelent: Egy tudományos évkönyvről = Sárospatak, XXXI. évf. 12. szám, 1991. december, 6. o.
- Acta Patakina II., III. és VII. kötetei.* Megjelent: Évszázadok tanúsága. Az Acta Patakina újabb kötetei = Zempléni Múzsza, III. évf. 1. szám, 2003. február, 94–96. o.
- Koncz Gábor: A közművelődés gazdasági kutatásának kezdetei Magyarországon 1974 és 1989 között.* Megjelent: A közművelődés gazdasági folyamatainak kutatása = Közgazdasági Szemle, LVIII. évf. 6. szám, 2011. június, 573–574. o.
- Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008.* Megjelent: A szegedi Közművelődési Nyári Egyetem tíz éve = Szín – Közösségi Művelődés, 15. évf. 2. szám, 2010. április, 64–65. o.
- Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 11. és 12. kötetei.* Megjelent: A Széphalom évkönyv új kötetei = Sárospataki Füzetek, VII. évf. 2003. 1. szám, 123–126. o.
- Akadémiai kislexikon.* Megjelent: Az Akadémiai kislexikonról = Egyetemi Élet, XXIX. évf. 7. szám, 1991. március 6., 4. o.
- Kis Tamás: A magyar katonai szleng szótára.* Megjelent: Emlékezés a „régis szép időkre”! Megjelent a katonai szlengszótár = Egyetemi Élet, XXX. évf. 4. szám, 1991. november 18., 2. o.
- Szín – Közösségi Művelődés (1996–2011).* Megjelent: Színek és évek. Egy közművelődési folyóirat tizenöt éve = Szín – Közösségi Művelődés, 16. évf. 1. szám, 2011. február, 4–6. o.
- Zempléni Múzsza (2001–2010).* Megjelent: A Zempléni Múzsza a magyar kultúra szolgálatában. Szerkesztői számvetés a folyóirat első tíz évéről (2001–2010) = Zempléni Múzsza, X. évf. 4. szám, 2010. tél, 85–88. o.

